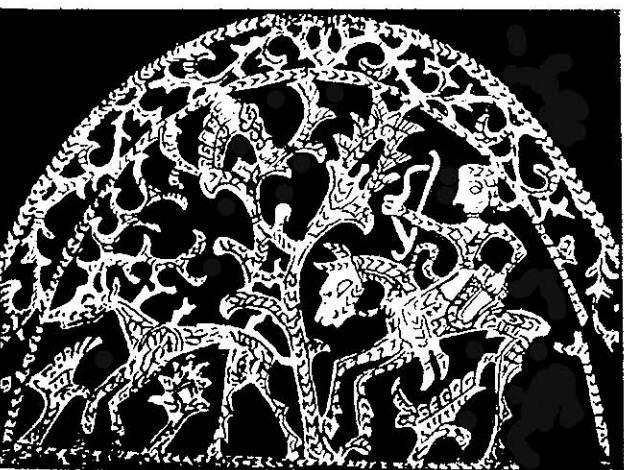

АРХЕОЛОГІЯ

40 * 1982

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

40

АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО
В 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

В сборнике дан анализ деятельности Института археологии АН УССР за годы X пятилетки, приведен обзор последних открытий украинских археологов и намечены перспективы исследований в области археологии в свете решений XXVI съезда КПСС и XXVI съезда Компартии Украины.

У збірнику дано аналіз діяльності Інституту археології АН УРСР за роки Х п'ятирічки, наведено огляд останніх відкриттів українських археологів та намічено перспективи досліджень у галузі археології у світлі рішень ХХVI з'їзду КПРС і ХХVI з'їзду Компартії України.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібиков, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижницький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *T. I. Латуха* (відповідальний секретар),
O. L. Стешенко, *D. Я. Телегін*, *O. П. Черниш*, *B. A. Шрамко*

Редакція літератури з соціальних проблем
зарубіжних країн, археології та документалістики

I. I. АРТЕМЕНКО

**Підсумки і перспективи
розвитку археологічної науки
на Україні**

Загальним схваленням зустріли радянські комуністи, весь радянський народ історичні рішення ХХVI з'їзду КПРС. З'їзд заслухав і обговорив доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнєва «Звіт ЦК КПРС ХХVI з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики». У доповіді накреслені шляхи дальнього всеобщого прогресу суспільства розвинутого соціалізму, дано фундаментальний аналіз основних проблем і процесів сучасного світового розвитку.

З'їзд переконливо показав всесвітньо-історичне значення комуністичного будівництва в СРСР, того вкладу, який вносить партія Леніна, весь радянський народ в світовий революційний процес.

Успіх комуністичного будівництва, створення матеріально-технічної бази комунізму і на цій основі перетворення на комуністичних основах всієї системи суспільних відносин, формування нової людини залежить від рівня розвитку науки і техніки.

За роки Х п'ятирічки радянська наука досягла нових рубежів, її досягнення впроваджено у різні галузі економіки. Сьогодні наука в нашій країні пронизує всі сторони життя.

Новими успіхами в розвитку радянської археологічної науки завершили Х п'ятирічку археологи України. Основними напрямами археологічних досліджень у цей період було вивчення стародавньої історії Української РСР, закономірностей розвитку людського суспільства за первіснообщинної, рабовласницької і феодальної суспільно-економічних формаций, розробка теоретичних проблем археології, критика буржуазно-націоналістичних теорій, охоронні дослідження в зонах новобудов республіки.

Археологічні дослідження в республіці в роки Х п'ятирічки означувались важливими відкриттями, теоретичними розробками, дали цінний науковий матеріал для висвітлення історії і культури населення території України, починаючи з епохи палеоліту до раннього середньовіччя.

У вивченні кам'яного віку основну увагу було приділено розробці питань періодизації пам'яток епохи палеоліту, мезоліту і неоліту, вивченю матеріальної і духовної культури окремих груп стародавнього населення. Дослідження багатошарової палеолітичної стоянки ашель-мустьєрського часу поблизу с. Корольове Закарпатської області (В. М. Гладилін) дали змогу значно удавнити час появи палеолітичної людини на території України. В Криму знайдені і частково досліджені (Ю. Г. Колосов) нові стоянки мустьєрського часу. Серед них привертують увагу багатошарові стоянки Заскальне V і VI поблизу м. Белогорська, які дають можливість розробити хронологічну шкалу для мустьєрських пам'яток Криму. Особливу увагу привертують залишки декількох неандертальців. У 1978 р. на цих стоянках було проведено міжнародний радянсько-французький симпозіум з проблеми «Динаміка розвитку географічного середовища і суспільства». При досліджені

стоянок Кормань та Молодове на Дністрі (О. П. Черниш) було виявлено і досліджено залишки жителів муст'єрського часу, побудованих з кісток мамонта та інших великих тварин, що доводить існування штучних житлових будов у розглядуваній період.

Багато зроблено і у вивченні пізнього палеоліту. В Подністров'ї (О. П. Черниш), Закарпатській (В. М. Гладилін), Одеській (В. Н. Станко) та інших областях досліджено нові пізньопалеолітичні пам'ятки. Особливий інтерес становить нова трактовка (С. М. Бібіков) відомих знахідок на поселеннях в Мізині і Межирічах кісток мамонта, прикрашених геометричним орнаментом, виконаним червоною фарбою. На основі детального аналізу цих кісток із застосуванням спеціальної експертизи доведено, що вони використовувалися як музичні ударні інструменти. Це перша в світі колекція стародавніх музичних ударних інструментів.

Значних успіхів досягнуто археологами України у вивченні мезолітичної епохи. Насамперед, слід відзначити дослідження в Подністров'ї (О. П. Черниш), в Подністров'ї і на Волині (Д. Я. Телегін, Л. Л. Залізняк), у Північному Причорномор'ї (В. Н. Станко), в Криму (Д. Я. Телегін). Проведено велику роботу по встановленню абсолютноного віку мезолітичних культур на Україні і їх періодизації.

Результати досліджень кам'яного віку опубліковано в збірниках «Северо-Западное Причерноморье в эпоху первобытнообщинного строя» (відповідальний редактор В. Н. Станко), «Исследование палеолита в Крыму» (відповідальний редактор Ю. Г. Колосов), «Орудия каменного века» (відповідальний редактор Д. Я. Телегін), «Первобытная археология — поиски и находки» (відповідальний редактор І. І. Артеменко), у монографії В. І. Непріної «Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине» і численних статтях. Підготовлені до друку монографії Д. Я. Телегіна «Мезолітичні пам'ятки України», В. М. Даниленка «Кам'яна Могила», В. Н. Станка «Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причорноморья», Л. Л. Залізняка «Мезоліт Северо-Восточного Полесья». Вийшла в світ монографія С. М. Бібікова «Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта».

Дослідження багатьох пам'яток ранньоземлеробської трипільської культури епохи енеоліту в Подністров'ї (В. Г. Збенович, Т. Г. Мовша, М. М. Шмаглій) дозволяє простежити історію трипільських племен на різних етапах їх розвитку, підійти до вирішення питання про походження цієї культури (В. Г. Збенович). Вивчення великих трипільських поселень у межиріччі Південного Бугу і Дніпра (М. М. Шмаглій, О. В. Цвек) дає можливість по-новому оцінити рівень розвитку цих племен. Результати досліджень опубліковані в монографії В. Г. Збеновича «Раннетрипольское поселение Бернашовка» і В. О. Круца «Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья», збірнику «Первобытная археология — поиски и находки» (відповідальний редактор І. І. Артеменко).

Нове висвітлення отримали культури бронзового віку лісостепової зони УРСР, які мають величезне значення для вивчення проблеми етногенезу східних слов'ян і балтів. Простежено історію племен бронзового віку, дано характеристику основних форм господарства і ідеології цих племен. Підготовлено до друку узагальнючу монографію, присвячену історії племен Середнього і Верхнього Подніпров'я наприкінці енеоліту і в епоху бронзи (І. І. Артеменко), вийшла в світ монографія С. С. Березанської «Северная Украина в эпоху бронзы».

Розкопки курганів з похованнями бронзового віку в степовій зоні України (В. В. Отрощенко, О. Г. Шапошникова, А. І. Кубишев, І. О. Післарій, С. Н. Братченко, Г. Л. Євдокимов та ін.) дали змогу уточнити територію, відносну і абсолютну хронологію основних степових культур, визначити рівень розвитку господарства племен бронзового віку,

з'ясувати взаємовідносини їх з сусідніми племенами і їх роль у стародавній історії Східної Європи. Опубліковані монографії С. Н. Братченка «Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы», А. Л. Нечитайло «Верхнее Прикубанье в бронзовом веке», збірник «Энеолит и бронзовый век Украины», монографія І. М. Шарафтудінової «Степовое Подніпров'я в епоху пізньої бронзи».

У вивчення скіфської епохи основну увагу було зосереджено на розробці проблеми етногенезу скіфів, історії і культури Скіфії. В результаті досліджень висунута концепція (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська), згідно з якою скіфи у Північному Причорномор'ї є прийшлими з глибин Азії народом, який приніс з собою нову, раніше не відому на цій території культуру.Автохтонними тут були кіммерійці — нащадки місцевого населення пізнього бронзового віку, носії зрубної культури. Виділеню комплексів пам'яток найпізніших кіммерійців пер-

Рис. 1. Глинена маска з черепа. II тисячоліття до н. е. (анфас, збоку). Розкопки курганів в Херсонській області (А. І. Кубишев).

хідного періоду від бронзового віку до початку залізного присвячена монографія О. І. Тереножкіна «Кіммерийци». Підготовлена до друку фундаментальна праця «Скифія» (О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська), де проведено аналіз пам'яток матеріальної культури скіфів на території України і суміжних областей, зроблено спробу пов'язати ці пам'ятки з історичними скіфами і прослідкувати їх зв'язки. Цінні знахідки в багатьох скіфських курганах, досліджених в Запорізькій (М. М. Чередниценко, В. В. Отрошенко), Херсонській (А. І. Кубишев, Ю. В. Болтрик), Миколаївській (О. Г. Шапошникова) областях, розширили наші знання про культуру степових кочівників I тисячоліття до н. е. Вийшла в світ праця Б. М. Мозолевського «Товста Могила», яка є першою монографічною публікацією важливої пам'ятки скіфської культури — царського кургану IV ст. до н. е. Товста Могила поблизу м. Орджонікідзе Дніпропетровської області. У збірниках «Скифи и сарматы», «Скифия и Кавказ» (відповідальний редактор О. І. Тереножкін) висвітлено нові джерела з археології найпізнішого кіммерійського і скіфського періодів. Важливі місце займають дослідження пізньоскіфських пам'яток і питання взаємовідносин пізніх скіфів з античними, особливо пізньоелліністичними містами. Вийшла у світ монографія Т. М. Висотської «Неполь — столиця государства поздніх скіфів».

Продовжувалися інтенсивні дослідження грецьких колоній у Північному Причорномор'ї. Розкопки Ольвії та її сільської округи, Херсонеса, Тіри, Кіркінітіди, сільських територій Боспора, вивчення грецьких імпортів дозволили поставити і вирішити важливі проблеми госпо-

дарського життя, торгівлі, внутрішньої структури, культури і мистецтва античних міст-держав Північного Причорномор'я. Значна увага приділялася дослідженню впливу грецької колонізації на «варварську» периферію і «варваризації» античних держав Причорномор'я. Виріщен-

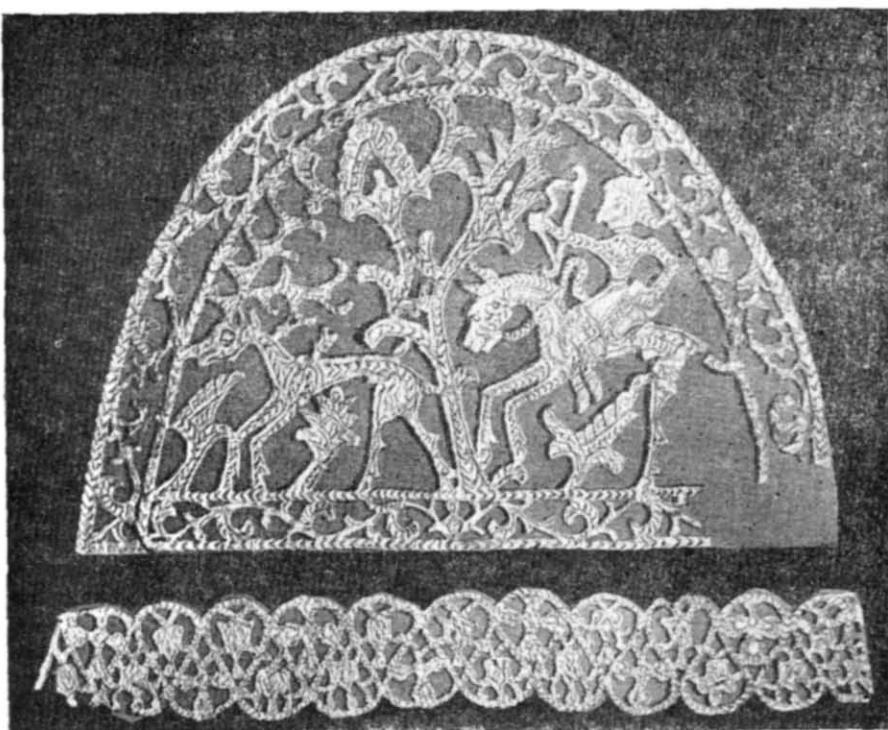

Рис. 2. Золота ажурна пластина IV ст. до н. е. Розкопки поблизу с. Гюнівка Запорізької області (В. В. Отрощенко).

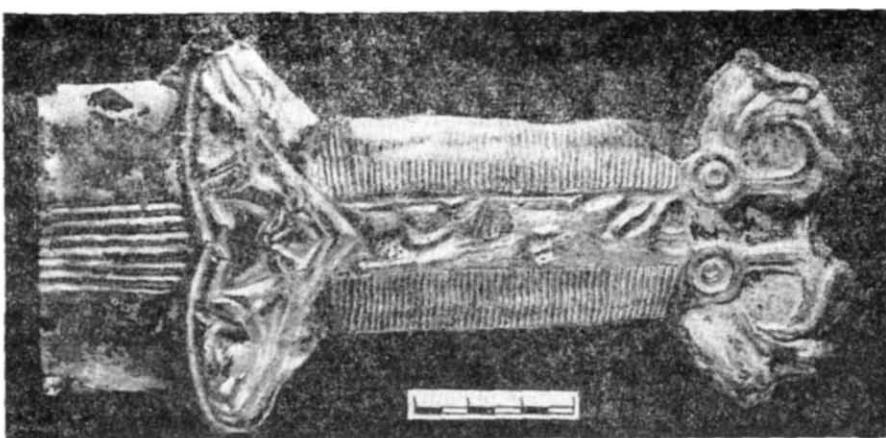

Рис. 3. Золота обкладинка руків'я меча IV ст. до н. е. Розкопки неподалік с. Велика Білозерка Запорізької області (В. В. Отрощенко).

ня питань, пов'язаних з цими процесами, є важливим вкладом у конкретизацію складної методологічної проблеми взаємодії суспільств, які належать до різних суспільно-економічних формаций. У Х п'ятирічці вийшли в світ монографії А. В. Буракова «Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры», В. О. Анохіна «Монетное дело Херсо-

неса» (перевидана в Англії), М. В. Скржинської «Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего», Г. С. Русяєвої «Земледельческие культуры в Ольвии дагетского времени», збірники «Исследования по античной археологии Северного Причерноморья» (відповідальний редактор В. О. Анохін), «Скульптура Херсонеса», «Граффити античного Херсонеса» (відповідальний редактор Є. І. Соломоник), «Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР» (відповідальний редактор П. О. Каишковський).

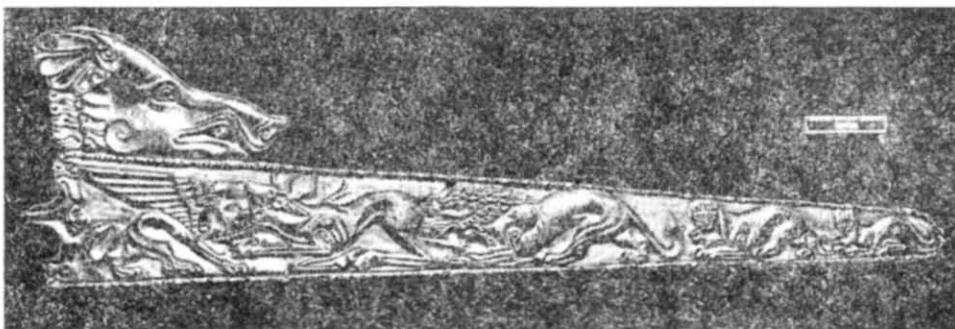

Рис. 4. Золота обкладинка піхов меча. IV ст. до н. е. Розкопки поблизу с. Велика Білозерка Запорізької області (В. В. Отрощенко).

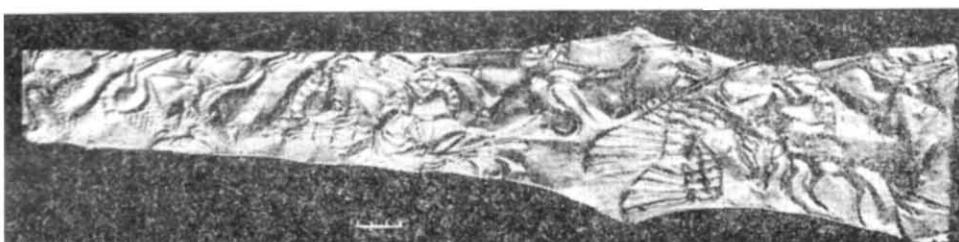

Рис. 5. Золотий налобник кінської вузди. Кінець V — початок IV ст. до н. е. Розкопки кургану поблизу м. Бердянська Запорізької області (Н. Н. Чередниченко).

Центральне місце в археологічних дослідженнях займають проблеми походження і ранньої історії слов'ян, історії і культури Київської Русі. В галузі слов'янської археології в Х п'ятиріці продовжувались дослідження слов'янських пам'яток I тисячоліття н. е. в Подністров'ї (В. Д. Баран, О. М. Приходнюк, І. І. Винокур, Л. В. Вакуленко, С. П. Пачкова та ін.), Подніпров'ї (Є. В. Максимов, А. Т. Сміленко та ін.), Південному Побужжі (П. І. Хавлюк, Б. В. Магомедов), на Пруті (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук), в Закарпатській області (С. І. Пеняк), в межиріччі Дністра та Дунаю (А. Т. Сміленко) та в інших районах України. На Середньому Подністров'ї вперше виявлено слов'янські пам'ятки V ст. н. е., повністю досліджені великі поселення слов'ян VI—IX ст. (В. Д. Баран). Одержані нові джерела дають змогу простежити етнокультурні процеси, які відбувалися у Східній Європі, виділити слов'янські старожитності серед археологічних культур I тисячоліття н. е., визначити територію розселення східнослов'янських племен, охарактеризувати їх матеріальну культуру. Особливо велике значення мають дослідження східнослов'янських пам'яток середини і другої половини I тисячоліття н. е., тієї основи, на якій формувалася східнослов'янська держава — Київська Русь — колиска трьох братніх східнослов'янських народів: російського, українського і білоруського.

У галузі давньоруської археології, вивчення історії і культури Київської Русі, розкопки давньоруських міст — Львова, Галича, Володимира-Волинського, Новгорода-Сіверського, Путівля, Пересопиці, Юр'єва (м. Біла Церква) та інших дали нові матеріали для їх датування, вивчення соціально-економічної структури міст, торгівлі, ремесла, культури. Дослідження городищ і могильників давньоруського часу в Київській, Чернігівській, Черкаській, Ровенській, Волинській, Львівській та інших областях має велике значення для вивчення феодальних володінь і сільських поселень, рівня розвитку сільського господарства, побуту давньоруського населення. Вперше складено археологічну карту

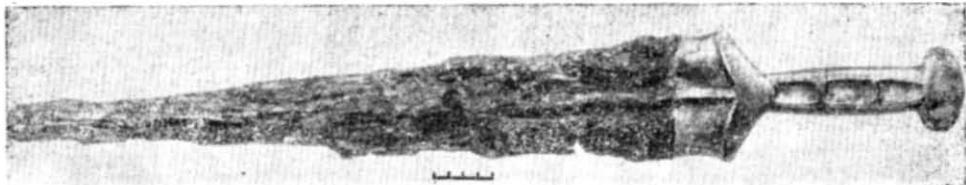

Рис. 6. Меч залізний з золотою обкладинкою руків'я. Кінець V — початок IV ст. до н. е. Розкопки кургану поблизу м. Бердянська Запорізької області (М. М. Чередниченко).

давньоруських городищ і поселень Середнього Подніпров'я (М. П. Кучера). Значну увагу приділено дослідженю економічних передумов виникнення Давньоруської держави, формуванню давньоруської народності, питанням виникнення і розвитку давньоруських міст, економіки, соціального складу і культури Київської Русі.

Результати досліджень з проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян, історії і культури Київської Русі опубліковано у монографіях В. Д. Барана «Черняхівська культура», Л. В. Вакуленко «Пам'ятки Підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.», О. М. Приходнюка «Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст.», С. І. Пеняка «Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст.», Д. І. Бліфельда «Давньоруські пам'ятки Шестовиці», С. О. Беляєвої «Південноруські землі другої половини XIII—XIV ст.», а також у збірниках «Дослідження з слов'яно-руської археології» (відповідальний редактор В. Й. Довженок), «Проблемы этногенеза славян» (відповідальний редактор В. Д. Баан).

Рис. 7. Оксифах. Кінець V — початок IV ст. до н. е. Розкопки кургану поблизу м. Бердянська Запорізької області (М. М. Чередниченко).

Археологічні дослідження в Києві збагатили науку новими знахідками і відкриттями, завдяки яким можна вирішити складні питання давньої історії Києва, зокрема проблему походження і ролі його в складенні масштабів розширилися археологічних розкопок. Вони проводились у центральних районах стародавнього міста, на території його торгово-ремісничих посадів, а також навколоїшніх районів. Київською археологічною експедицією Інституту (П. П. Толочко) досліджено багато об'єктів, які характеризують процес виникнення й росту міста, розвитку ремесла, торгівлі, архітектури, культури і побуту давнього населення.

Одним з найважливіших результатів археологічних досліджень у Києві є визначення часу його виникнення. У результаті аналізу писемних джерел (Б. О. Рибаков) і археологічних матеріалів (П. П. Толочко) час виникнення Києва визначено кінцем V — початком VI ст., тобто 1500 років тому. На основі наукової записки «Про час виникнення Києва», підготовленої Інститутами археології АН СРСР і АН УРСР, прийнято рішення про святкування 1500-річного ювілею Києва в 1982 р.

Велике наукове значення має вирішення питання про масову забудову Києва. Тривалий час у науці проходила гостра дискусія. Одні дослідники вважали, що майже до XII—XIII ст. кияни жили у напівземлянках, інші — що у наземних зрубних будинках. Думка про неподібність жителі давнього Києва до жителі інших міст Русі (Новгорода, Смоленська, Мінська та ін.), яку висловив ряд археологів, була використана українськими буржуазними націоналістами з метою «доказу» їхніх вигадок про принципові відмінності в матеріальній культурі росіян, українців і білорусів.

Археологічними дослідженнями на Подолі, а в останні роки і у Верхньому місті було відкрито наземні зрубні житлові і господарські будівлі, які практично не відрізнялися від новгородських, смоленських, мінських та ін. Ці дослідження підвели підсумок тривалої дискусії про характер масової забудови давнього Києва, довели єдність його історико-архітектурного розвитку з містами інших давньоруських земель, відкинули вигадки українських буржуазних націоналістів.

Дослідження останнього часу внесли суттєві корективи в наші знання про економіку і торгові зв'язки Києва, про монументальне будівництво в місті в період феодальної роздробленості.

Результати нових досліджень у Києві опубліковані в збірниках «Археологічні дослідження стародавнього Києва», «Археологія Києва» (відповідальний редактор П. П. Толочко). У зв'язку з підготовкою до 1500-річного ювілею Києва видано монографії П. П. Толочка «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков», Я. Є. Боровського «Походження Києва. Історіографічний нарис», С. Р. Кілієвич «Детинець Києва IX—XIII вв.», колективну монографію «Новое в археологии Киева», в якій підводяться підсумки археологічних досліджень Києва за останні 20 років. Новим важливим напрямком у вивчені давньої історії і культури Києва є дослідження С. О. Висоцьким написів і малюнків на стінах давньоруських монументальних споруд, зокрема Софії Київської. За змістом історичної інформації ці написи у ряді випадків доповнюють літопис. Результати досліджень опубліковано у монографії С. О. Висоцького «Средневековые надписи Софии Киевской», удостоєної премії імені Д. З. Мануїльського. У науковий обіг введено комплекс цінних джерел, які можна порівняти з новгородськими берестяними грамотами.

Досліджувалися Змійові вали Середнього Подніпров'я — довгі земляні оборонні споруди (М. П. Кучера). Одержані дані не підтверджують запропоноване А. С. Бугаєм датування їх другою половиною I тисячоліття до н. е. — початком I тисячоліття. Досліджені Змійові вали можна впевнено датувати X—XI ст. Вали споружувалися, можливо, під час правління київського князя Володимира для захисту Києва і південних кордонів Русі від степових кочівників.

Значна увага приділялася активізації теоретичних і методологічних досліджень, особливо методології дослідження масових археологічних джерел — поховальних пам'ятників. У Інституті археології АН УРСР створено відділ теорії і методики археологічних досліджень, який займається розробкою методів дослідження масового археологічного матеріалу із застосуванням електроннообчислюваних машин. Від-

ділом підготовлено збірники «Теория и методика археологических исследований», «Методологические и методические вопросы археологии» (відповідальний редактор В. Ф. Генінг) і монографію В. Ф. Генінга «Очерки по истории советской археологии».

Серед найважливіших проблем розвитку науки на ХХV з'їзді КПРС було висунуто такі, як проблема ефективності наукових досліджень, проблема посилення взаємозв'язку суспільних, природничих і технічних наук. Можливості широкої взаємодії археології з природни-

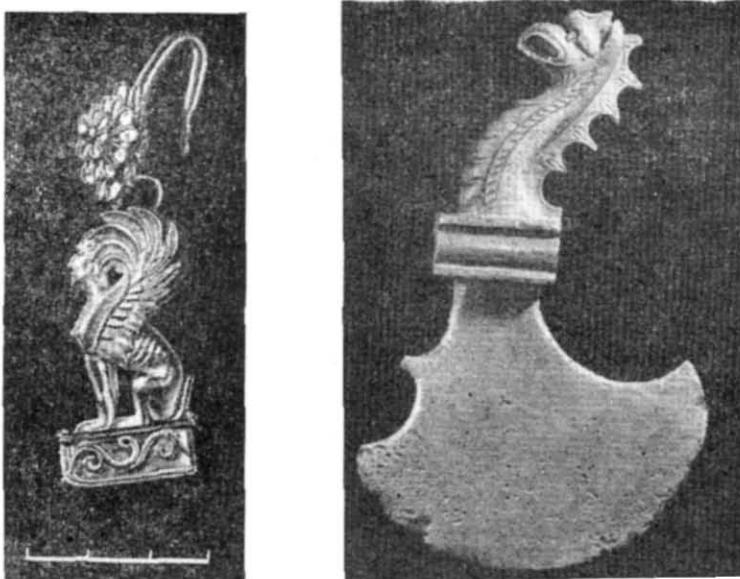

Рис. 8. Сережка золота. IV ст. до н. е. Розкопки кургану Огуз поблизу с. Нижні Серогози Херсонської області (Ю. В. Болтрик).

Рис. 9. Сокира бронзова. IV ст. до н. е. Розкопки поблизу с. Львове Херсонської області (А. І. Кубишев).

чими і технічними науками обумовлюються передусім самою природою археологічних джерел. Кожна археологічна знахідка — це опредмечений згусток людської праці, думок, творчості, відрізок історії народу, працею якого його створено. Завдання археолога полягає в тому, щоб відожної археологічної пам'ятки отримати максимум історичної інформації.

Для наукового вирішення історичних проблем археології в наш час широко використовують різноманітні методи природничих і технічних наук, таких, як фізика, хімія, математика, ботаніка, зоологія, біологія, геологія та ін.

В Інституті археології здійснюються дослідження з стародавньої історії чорної металургії, палеоботаніки, палеозоології, дендрохронології.

Для вивчення історії виробничих сил епохи палеоліту і неоліту широкого використання набув трасологічний метод, який дає можливість визначити конкретне функціональне призначення крем'яних і кам'яних знарядь. Разом з Інститутом геохімії і фізики мінералів АН УРСР здійснюється датування археологічних матеріалів за методом C^{14} , а з Інститутом геофізики АН УРСР — за геомагнітним методом. За допомогою Інституту кібернетики АН УРСР розробляються програми обробки масового археологічного матеріалу на електронних обчислювальних машинах.

Одним з найважливіших наукових завдань археологів України є охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов республіки. Об-

сяг цих досліджень у Х п'ятирічці значно зрос. Археологічні експедиції працювали в зонах спорудження меліоративних систем, каналів, водосховищ у Ворошиловградській (І. О. Післарій, С. Н. Братченко), Дніпропетровській, Запорізькій (В. В. Отрощенко), Херсонській (А. І. Кубишев, Г. Л. Євдокимов), Миколаївській (О. Г. Шапошникова), Одеській (О. В. Гудкова, Л. В. Суботін, І. І. Черняков) і Кримській (О. І. Домбровський) та інших областях. У результаті досліджень в зонах новобудов отримано масовий археологічний матеріал, який дозволяє простежити історичний процес, що відбувався в степовій зоні УРСР від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя. Результати охоронних археологічних досліджень у зонах новобудов у вигляді наукових звітів вміщено в збірниках «Вильнянские курганы в Днепропетровском Надпорожье» (відповідальний редактор Д. Я. Телегін), «Курганы южной Херсонеса» (відповідальний редактор Е. В. Черненко), «Древности Поингулья» (відповідальний редактор О. Г. Шапошникова), «Курганы юга Днепропетровщины» (відповідальний редактор М. М. Чeredніченко), «Курганные могильники Рясные Могилы и Кочаки» (відповідальний редактор В. І. Бідзіля), «Археологические памятники Поингулья» (відповідальний редактор О. Г. Шапошникова), «Курганы на Южном Буге» (відповідальний редактор В. Ф. Генінг) і в монографії А. Л. Нечитайло «Суворовский курганный могильник».

На основі матеріалів, отриманих в результаті археологічних розкопок в зонах новобудов республіки, проведено дослідження з палеоантропології давнього населення від епохи неоліту до пізнього середньовіччя, тобто протягом майже чотирьох тисячоліть. Проведено дослідження з одонтології, дерматоліфіки і гематології східнослов'янських та інших народів СРСР. Ці дослідження мають істотне значення для критики расистських концепцій етнічної історії. Результати досліджень опубліковано в збірнику «Палеоантропологічні матеріали із могильників України» (відповідальний редактор Є. І. Данилова) і в монографіях Р. А. Старовойтової «Етнічна геногеографія Української РСР» та Є. І. Данилової «Еволюция руки».

У Х п'ятирічці Інститутом археології АН УРСР видано 26 монографій і 46 збірників загальним обсягом 895 друкованих аркушів. Опубліковано 917 наукових і науково-інформаційних статей. Крім зазначених видань Інституту археології АН УРСР вийшла в світ колективна фундаментальна праця — перша книга першого тому (відповідальний редактор І. І. Артеменко) восьмитомної «Історії Української РСР», в якій вперше у вітчизняній історіографії на основі найновіших археологічних досліджень і наявних писемних джерел послідовно висвітлено історію Української РСР з найдавніших часів до середини XIII ст. У 1980 р. ця колективна праця — восьмитомна «Історія Української РСР» удостоєна Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки.

У 1977 р. колективній фундаментальній праці — тритомній «Археології Української РСР» (відповідальний редактор С. М. Бібіков) призначено Державну премію Української РСР в галузі науки і техніки.

Підготовлено до друку перший том (відповідальний редактор І. І. Артеменко) десятитомної «Істории Украинской ССР» і перший том (відповідальний редактор І. І. Артеменко) тритомної «Истории Киева» (разом з Інститутом історії АН УРСР).

Археологи України велику увагу приділяли також популяризації археологічної науки. За роки Х п'ятирічки співробітниками Інституту археології АН УРСР опубліковано 18 науково-популярних брошур і 103 статті в газетах і журналах, прочитано 2316 лекцій, відбулося 88 виступів по радіо і 51 — по телебаченню.

Координуючим центром у республіці з питань археології є Інститут археології АН УРСР, наукова рада з проблеми «Археологічні

дослідження на території УРСР» (голова І. І. Артеменко). У Х п'ятирічці Рада координувала розробку 48 тем наукових установ, підготовку докторських і кандидатських дисертацій, щорічно проводила курси підвищення кваліфікації з археології, координувала і контролювала проведення експедиційних досліджень. Здійснено аналіз стану розробки проблеми і намічено перспективи археологічних досліджень у республіці. Результати аналізу надруковано у щоквартальному «Археологія», № 26 і в журналі «Советская археология», № 4 за 1977 р. (статті І. І. Артеменка). За участю наукової ради проведено дві міжнародні і п'ять республіканських конференцій. Рада приймала участь також у підготовці і проведенні трьох всесоюзних конференцій. Археологічні дослідження в Українській РСР проводяться у тісному контакті з Інститутом археології АН СРСР. Археологи України беруть участь у підготовці до видання 20-томної «Археологии СССР», а також «Свода археологических источников СССР».

Зараз археологічні дослідження в республіці проводять 230 спеціалістів, у тому числі 20 докторів і 84 кандидати наук. Із них в Інституті археології АН УРСР працює 130 наукових співробітників, серед яких два члени-кореспонденти АН УРСР, 13 докторів і 58 кандидатів наук.

У Х п'ятирічці значна увага приділялась підготовці кадрів високої кваліфікації. Захищено п'ять докторських і 19 кандидатських дисертацій. Із них чотири докторських і 18 кандидатських дисертацій захищено співробітниками Інституту археології АН УРСР, докторська дисертація захищена викладачем Кам'янець-Подільського педінституту і кандидатська дисертація — викладачем Криворізького педінституту.

* * *

XXVI з'їзд КПРС приділив велику увагу дальшому розвитку радянської науки, «умови, в яких народне господарство буде розвиватись в 80-ті роки, роблять ще більш необхідним прискорення науково-технічного прогресу...»

Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року ставлять за мету підвищення ефективності наукових досліджень, значне скорочення строків впровадження досягнень науки і техніки, поглиблення їх зв'язку з виробництвом. Намічена широка програма фундаментальних і прикладних досліджень в галузі суспільних, природничих і технічних наук, вона охоплює магістральні напрями суспільствознавства, глибини мікросвіту і далечини космосу.

Партія закликає раціонально використовувати виділені для науки кошти, сконцентровувати їх на пріоритетних напрямах, краще координувати науковий пошук. Рішення з'їзду намічають покращення організації всієї системи наукових досліджень. Необхідно оперативно змінювати напрями досліджень і розробок, організаційну структуру наукових закладів згідно з вимогами науково-технічної революції, удосконалювати підготовку, підвищувати кваліфікацію і атестацію кадрів науки.

Перед суспільними науками стоять важливі завдання — проведення комплексних досліджень сучасних процесів розвитку суспільства, а також закономірностей розвитку природи і суспільства для наукового керівництва соціалістичним господарством і здійснення завдань комуністичного будівництва.

Рішення ХХVI з'їзду КПРС відкривають нові перспективи і перед археологічною наукою. Для успішного виконання поставлених завдань, подальшого розвитку археологічної науки в республіці, підвищення ефективності наукових досліджень необхідно звернути особливу увагу

на концентрацію наукових сил і коштів для вивчення актуальних проблем науки, створення фундаментальних наукових праць.

На особливу увагу заслуговують історичні узагальнення в археологічних дослідженнях, розробка методологічних проблем археологічної науки, теорії і методики археологічних досліджень, питань соціально-економічного розвитку давнього населення на сучасній території Української РСР. Необхідно також вивчати переходні етапи від однієї формaciї до іншої, динаміку історичного розвитку.

Ми ще мало займаємося історією виникнення і розвитку відтворюючих форм господарства — землеробства і скотарства, історією ремесел, обміну і торгівлі. Необхідно підготувати та видати узагальнюючі праці з цих проблем від найдавніших часів до пізнього середньовіччя.

Однією з найскладніших, але дуже важливих проблем є проблема етногенезу. Вивчення цієї проблеми потребує координації зусиль археологів, антропологів і лінгвістів, тому що самостійно вирішити її ані археологи, ані антропологи, ані лінгвісти не зможуть. На особливу увагу заслуговують проблеми етногенезу слов'ян, історії і культури Київської Русі. Дуже важлива також проблема походження міст, її треба ставити і вирішувати як загальну історичну проблему.

Слід більше уваги приділяти вивченням ідеології первісного суспільства, питанню введення і поширення християнства на Русі. Вимагає уваги також і тема, присвячена історії археологічної науки в Українській РСР.

Одним з найважливіших завдань археологів республіки є боротьба з буржуазною ідеологією. Це непримиренна класова боротьба, в ній не може бути компромісів. Необхідно викривати буржуазну ідеологію, її реакційний характер, давати своєчасну відсіч ідеологічним нападам наших супротивників. Помилковим і реакційним теоріям буржуазних вчених ми повинні протиставити об'єктивне марксистське тлумачення історичних процесів, впроваджувати марксистсько-ленінську історичну концепцію. Необхідно слідкувати за закордонною науковою літературою, враховувати і її плюси і мінуси, вести серйозне змагання зі світовою археологічною наукою.

Перед археологами республіки стоїть велике і відповідальне завдання — створити багатотомну «Стародавню історію Української РСР». Нам необхідно висвітлити стародавню історію Української РСР з позиції марксистсько-ленінського вчення про закономірності розвитку людського суспільства.

В археологічному джерелознавстві особливе значення мають широкі узагальнення, аналіз джерел. Значною мірою це завдання вирішено з виданням тритомної «Археології Української РСР». У XI п'ятирічці буде підготовлено до друку доповнене і перероблене видання цієї праці (російською і українською мовами) з урахуванням останніх результатів археологічних досліджень у республіці.

У зв'язку з рішенням про підготовку «Свода памятников истории и культуры СССР» археологам України необхідно буде здійснити велику роботу по обслідуванню всіх археологічних пам'ятників і підготувати до друку розділи відповідних томів «Свода» по областях республіки.

Зраз Інститут археології АН УРСР готує випуски «Свода археологических источников СССР» по культурам бронзового віку України. Ця форма джерелознавчого узагальнення дуже важлива як основа для широких історичних підсумків. У найближчі роки підготовка випусків «Свода» по культурах всіх епох повинна стати однією з найважливіших завдань археологічного джерелознавства республіки. Надзвичайно важлива при цьому розробка добре обґрутованих датувань археологічних пам'яток і культур всіх епох, їх хронологія і періодизація. Необхідні

також великі синхроністичні таблиці та карти синхронних культур різних епох, але не у вигляді ареалів, а по пам'ятках. Це буде об'єктивним відображенням археологічних джерел, що дозволить виявити недосліжені райони і вирішити ряд важливих історичних питань.

Одним з найважливіших завдань археологів республіки є на XI п'ятирічку зостатися охоронні археологічні дослідження в зонах новобудов Української РСР.

Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 рр. і на період до 1990 року намічена широка програма будівництва нових промислових підприємств, атомних електростанцій, каналів, водосховищ і великих меліоративних систем, що мають народногосподарське значення.

У зонах новобудов зосереджена велика кількість цінних для науки археологічних пам'яток, які в процесі будівельних робіт можуть бути зруйновані або затоплені. Наше завдання — у відповідності із законами СРСР і Української РСР про охорону і використання пам'яток історії та культури організовувати більш ефективну і планову роботу по обліку і охоронним дослідженням всіх археологічних пам'яток, що попадають в зону новобудов. Основний обсяг охоронних археологічних досліджень у зонах новобудов виконує Інститут археології АН УРСР. Крім того, значні за обсягом дослідження провадять відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР, Дніпропетровський і Донецький університети, невеликі дослідження — Київський та Ужгородський університети. Найближчим завданням археологів вузів та музеїв України є організація і проведення самостійних охоронних археологічних експедицій в зонах новобудов республіки.

Для успішного виконання поставлених завдань, підвищення ефективності наукових досліджень, необхідно створювати комплексні наукові колективи, у яких на час вивчення проблеми об'єднувалися б найбільш компетентні спеціалісти. Велике значення при цьому має координація археологічних досліджень Інституту археології АН УРСР з Інститутом археології АН СРСР, з відповідними установами Академії наук Білоруської РСР і Молдавської РСР, залучення для дослідження найважливіших проблем археологічної науки всіх археологів республіки.

Важливе значення має розвиток наших наукових зв'язків з соціалістичними країнами і спільні дослідження найважливіших проблем стародавньої історії Європи.

Подальший успішний розвиток археологічної науки в республіці залежить від стану кадрів, особливо кадрів високої кваліфікації з таких спеціальностей, як палеоліт, неоліт, слов'янської і давньоруської археології. Серед викладачів університетів республіки зараз нема жодного доктора історичних наук з фаху «слов'янська і давньоруська археологія». Необхідно звернути увагу на підготовку кадрів високої кваліфікації зі згаданих спеціальностей. Потребує також значного поліпшення підготовка кадрів археологів у вузах республіки.

Розробка ряду з зазначених вище проблем і великих тем має бути розрахована на тривалий строк, тому необхідно уточнити план наукових археологічних досліджень у республіці на 1981—1985 рр. і перспективний план на наступні роки. Успішний розвиток археологічної науки в республіці залежить передусім від натхненної творчої праці всього колективу археологів України.

Разом з усім радянським народом археологи Української РСР, на тихненні історичними рішеннями ХХVI з'їзду КПРС, будуть і надалі вносити свій вклад у розвиток радянської науки, віддадуть всі свої знання і енергію боротьбі за перемогу комунізму.

И. И. АРТЕМЕНКО

**Итоги и перспективы
развития археологической науки
на Украине**

Резюме

Статья посвящена подведению итогов археологических исследований в Украинской ССР в годы X пятилетки. Дан анализ развития основных направлений археологической науки, издательской деятельности Института археологии АН УССР.

Намечены основные задачи развития археологической науки в XI пятилетке и на ближайшее будущее.

В. М. ГЛАДИЛІН

**Дослідження палеоліту на Україні
та їх перспективи**

Протягом 1976—1980 рр. на території Української РСР відкрито й досліджено нові палеолітичні пам'ятки, продовжувалось вивчення виявлених раніше поселень, розроблялись важливі методичні, методологічні та історико-теоретичні проблеми палеолітичної науки, вийшли з друку узагальнюючі монографії й зведення з палеоліту окремих регіонів.

Вперше на Україні виявлено ашельські комплекси в стратиграфічному заляганні. До недавнього часу джерелознавча база з цього періоду в республіці та й у межах Європейської частини СРСР в цілому була недостатньою. Нечисленні домустьєрські пам'ятки були репрезентовані тут перевідкладеними поодинокими знахідками або, за винятком також перевідкладених матеріалів Житомирського місцевознаходження, кількісно невеликими зібраннями, позбавленими геологічного обґрунтування. Ці матеріали засвідчували лише факт відносно раннього освоєння людиною території України, але були непридатні для більш розгорнутих і ґрутових заключень. Звідси — уривчастий, збіднілій характер відтворюваної картини ранніх етапів розвитку людського суспільства в південній половині Східної Європи. Довгий час залишалися нерозробленими питання стратиграфії і періодизації ашелою на цій території, еволюції й локальних проявів місцевих домустьєрських кам'яних індустрій, господарства й побуту найдавніших мешканців краю. Багато в чому умоглядними й гаданими були розробки проблеми часу та напрямків первісного розселення людей на Руській рівнині. Повисало у повітрі й важливе питання про генетичну підоснову місцевих мустєрських індустрій, загальні закономірності і локальні особливості переходу від ашельської та мустєрської епохи в Східній Європі.

І зараз ще ці проблеми далекі від розв'язання. Втім завдяки новим відкриттям стало можливим більш конкретно й на більш міцній фактологічній основі підійти до відтворення картини початкової пори становлення людського суспільства на Україні й прилеглих територіях.

Нешодівно багаторічні інтенсивні пошукові роботи Закарпатської палеолітичної експедиції Археологічного музею АН УРСР увінчалися відкриттям унікальної пам'ятки стародавньої історії — багатошарового палеолітичного місцевознаходження Королеве Виноградівського райо-

¹ Гладилін В. Н., Солдатенко Л. В., Моця А. П. Закарпатская палеолитическая экспедиция.—АО, 1974 г. М., 1975; Гладилін В. Н. Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции.—В кн.: Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, посвященной 250-летию АН СССР. Киев, 1975; Гладилін В. Н., Моця А. П., Солдатенко Л. В., Ткаченко В. И. Закарпатская

ну Закарпатської області (рис. 1)¹. Тут у багатометровій суглинистій товщі з сьома викопними ґрунтами, що підстеляється гюнцьким та гюнц-міндельським алювієм давньої тераси р. Тиси, виявлено 15 культурних горизонтів — сім ашельських (рис. 2; 3), шість мустъєрського часу (рис. 4) і два з індустрією перехідного від мустъє до пізнього палеоліту й виробами початкової пори пізньопалеолітичного періоду. Природні дані — геоморфологічні та геостратиграфічні спостереження, фізико-хімічні характеристики відкладів, палеопедологічні особливості викопних ґрунтів, результати палінологічних й палеомагнітних досліджень, термолюмінісценції визначення віку суглинків, склад мікротеріо-

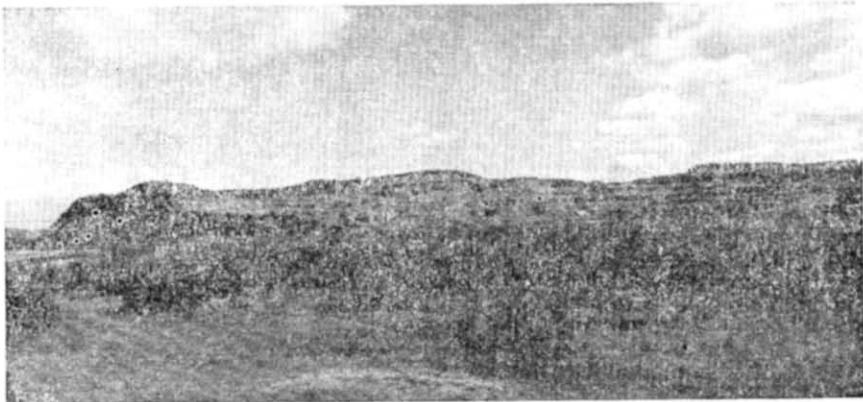

Рис. 1. Королевське палеолітичне місцевище. Вигляд з південного заходу.

фауни з алювію тераси, а також техніко-типологічні показники колекцій кам'яних виробів дозволяють віднести найдавніший, нижній, культурний горизонт пам'ятки до часу шонайменше 500 тис. років тому. Зараз це найбільш давня пам'ятка в Європейській частині СРСР, найбільш раннє свідчення появи людини на цій території. За кількістю культурних нашарувань ашельської й мустъєрської епох, чіткістю стратиграфії, численністю археологічних матеріалів, наявності комплексів, перехідних від ашеля до мустъє та від мустъє до пізнього палеоліту Королевське місцевище не має собі рівних не лише на Україні і в Радянському Союзі, але й в більш широких територіальних межах. Стратифікований характер пам'ятки, унікальна повнота представленої на ній культурно-хронологічної колонки ашельського й мустъєрського часу, масовість зібраних колекцій кам'яних виробів, нарешті, її розташування в географічному центрі Європи, на стику двох палеолітичних ареалів — центральноєвропейського й східноєвропейського — все це робить Королевське місцевище опорним у вивченні палеоліту Південного Заходу Європейської частини СРСР й суміжних середньоєвропейських країн. З відкриттям цієї пам'ятки з'явилася рідкісна можливість простежити еволюцію техніки обробки каменю культурно єди-

палеолитическая экспедиция.— АО, 1975 г. М., 1976; Гладилин В. Н., Кухарчук Ю. В., Ситников В. И. и др. Закарпатская палеолитическая экспедиция.— АО, 1977 г. М., 1978; Там же. Исследования Королевского раннепалеолитического местонахождения.— АО, 1978 г. М., 1979; Гладилин В. Н. Королево — опорный памятник раннего палеолита в Закарпатье.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978; Гладилин В. Н. О времени возникновения позднего палеолита в Европе.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980.

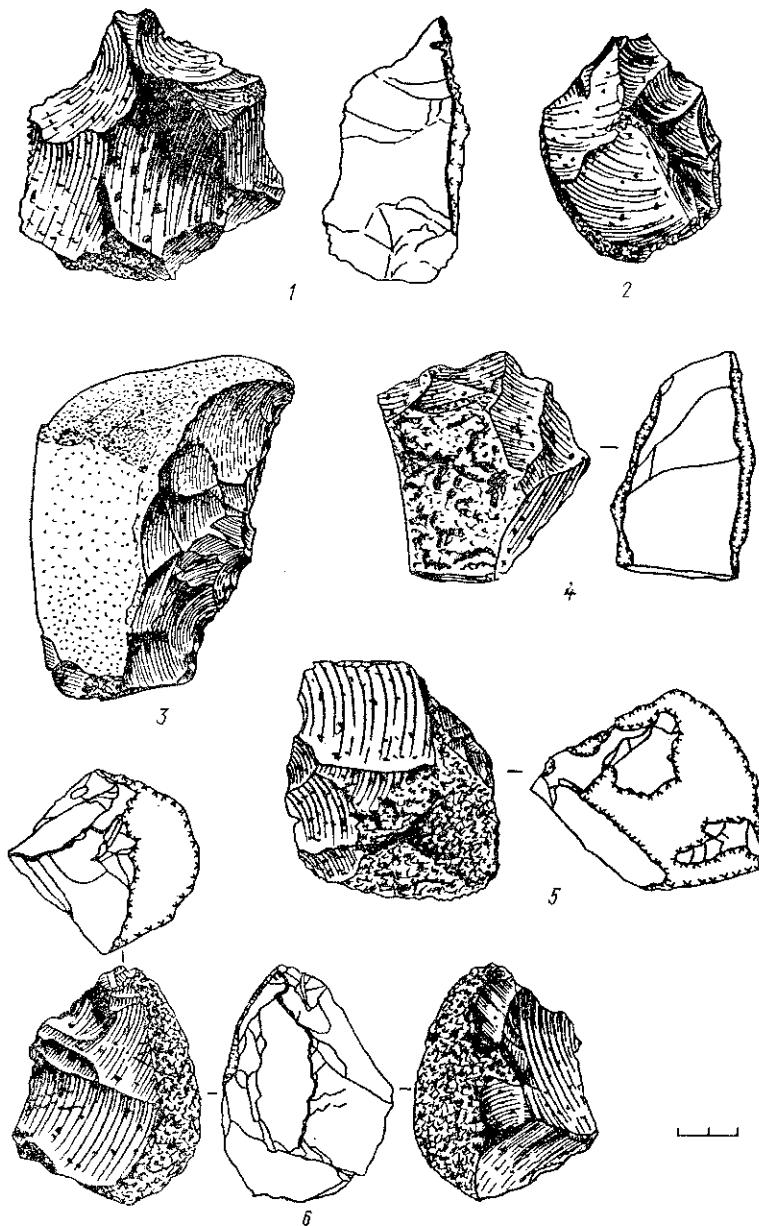

Рис. 2. Королевс. Культурні горизонти VII (1) та VI (2—6). Чопери.
Ашельська епоха.

ного ранньопалеолітичного населення протягом дового відрізу часу — від давнього ашело до мусте, а далі, вже на іншій етнокультурній основі, — від мусте до пізнього палеоліту.

Останнім часом почав вимальовуватися пласт давніх ранньопалеолітичних індустрій в Криму. Довго лишалася загадкою відсутність тут ашельських комплексів — явище, що різко контрастує з разючою численністю в цьому районі мустєрських пам'яток. Було висловлено припущення, що домустєрські пам'ятки слід шукати в Криму не в гротах та під навісами, які утворилися тут у своїй більшості відносно пізно, а на високих терасах. Припущення це невдовзі підтвердилося. Розвідками А. О. Щепинського 1976—1977 рр. у зоні міжгрядового пониззя,

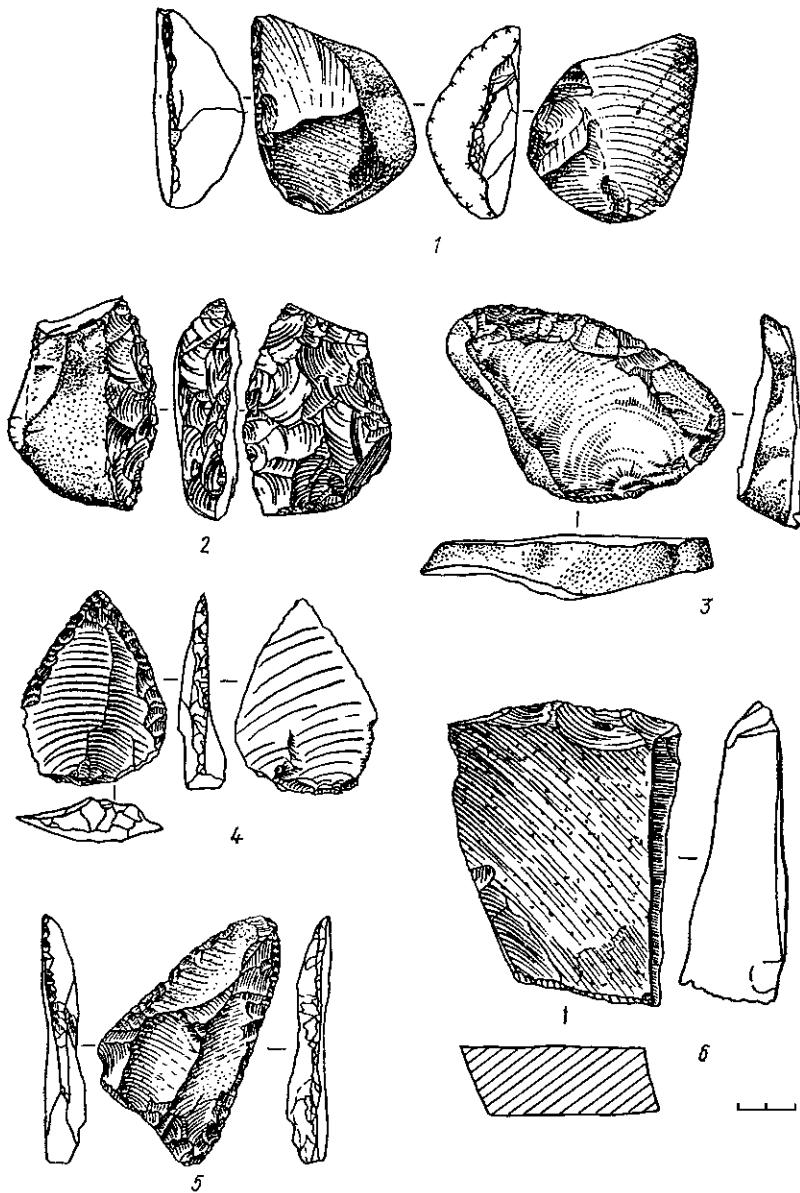

Рис. 3. Королеве. Культурні горизонти VI (1—3) та V (4—6). Скребла і ножі (1—3, 5), гостроконечник (4), січка (6). Ашельська епоха.

що розділяє Головне та Середнє пасмо Кримських гір, у південно-західному та південно-східному Криму виявлено 15 пунктів з архаїчним крем'яним інвентарем². Датування місцевонаходжень утруднено через відсутність геологічних і палеонтологічних прив'язок. Ускладнює це також неясність виробничого профілю пам'яток. На основі вибіркового підйомного матеріалу важко визначити, чи вони є залишками стоянок чи майстернями, де провадилася тільки первинна обробка кременю, виготовлення заготівок для двобічно оброблених знарядь. Не виключено, що груба обробка останніх, що надає їм примітивного, архаїчного ви-

² Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму.— В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 85—106.

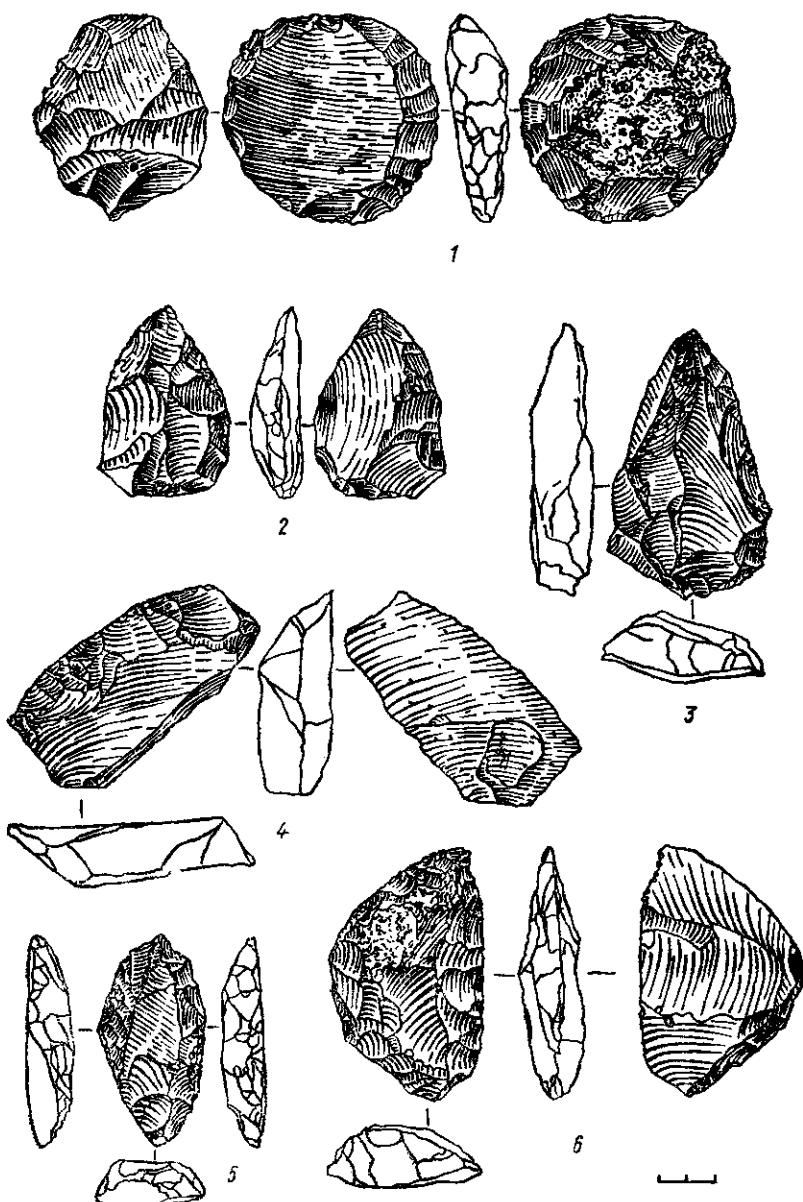

Рис. 4. Королеве. Культурні горизонти II (3—6) та III (1, 2). Левалуазький нуклеус і знятий з нього відщеп (1), гостроконечник (2), ножі і скребла (3—6). Мустьє.

гляду, обумовлена саме їх незавершеністю як напівфабрикатів. Та як би то не було, поки що єдиним репером для визначення віку нових кримських індустрій можуть бути лише дані співставлення іх з іншими матеріалами. Паралелі ім простежуються, з одного боку, в мустьєрських комплексах ак-кайської культури Східного Криму (Ю. Г. Колосов)³, від яких їх відрізняє архаїчність набору і менш досконала обробка типологічно близьких двобічних знарядь, з другого — в матеріалах «пізнього ашеля» та раннього «мікоку» півночі ФРН і НДР. Спираю-

³ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні.— Археологія, 1978, 26, с. 23; Щепинський А. А. К вопросу об ашеле..., с. 101.

чись на ці порівняння можна припустити, що вони відносяться до часу перехідного від ашельської до мустєрської епохи і, мабуть, характеризують матеріальну культуру частини центральноєвропейських колективів, які переселилися наприкінці ріс'кого зледеніння або на початку ріс'-вюрмського міжльодовиков'я в Крим. Отже, підтверджуються здогади про едину або близьку генетичну підоснову мустєрських пам'яток Східного Криму та «мікоку» Центральної Європи, висловлені ще до відкриття архаїчних кримських комплексів⁴.

У минулому п'ятиріччі значно поповнився список мустєрських пам'яток на Україні. Яскраві масові колекції мустєрських виробів зібрано під час досліджень вже згадуваного Королевського місцевознаходження на Закарпатті⁵. Найбільш ранні, ріс'-вюрмські та ранньовюрмські комплекси цієї пам'ятки виросли з місцевої ашельської підоснови, більш пізні, що походять з двох верхніх мустєрських горизонтів (II, I), відносяться до кола центральноєвропейських індустрій з іншими культурними традиціями обробки каменю (рис. 4).

Велика група нових мустєрських пам'яток виявлені Закарпатською палеолітичною експедицією неподалік Королевого поблизу сіл Чорна, Новоселиця і Хижі Виноградівського району⁶. Зараз на Закарпатті відомо вже понад 40 пунктів з мустєрськими знахідками. Закарпатський регіон, який ще недавно являв собою суцільну білу пляму на карті раннього палеоліту України, перетворився завдяки ціленаправленим пошукам Закарпатської Палеолітичної експедиції на один з найбільш вивчених ареалів розселення мустєрської людини в Європейській частині СРСР і на території суміжних з заходу держав Центральної Європи. Відкривається перспектива наукового виходу радянських фахівців на базі вітчизняних ранньопалеолітичних пам'яток у проблематику палеоліту сусідніх західноєвропейських територій. Зроблено й перші кроки в цьому напрямку⁷.

У Подністров'ї поряд з продовженням О. П. Чернишом досліджень класичних молодовських стоянок⁸ і Кормані⁹, на яких виявлено нові мустєрські житла з кісток тварин, зібрано великі колекції крем'яних виробів, знайдено лопатку мамонта з гравіровкою. М. К. Анісюткін відкрив й розкопав на значній площі нове багатошарове мустєрське поселення Кетроси із залишками житлової будівлі¹⁰. Комплекс крем'яних

⁴ Гладилин В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 145, 146, 150.

⁵ Гладилин В. Н. Королево-опорный памятник..., Солдатенко Л. В. Культурно-хронологическое подразделение мустье Закарпатья.— В кн.: Археологические исследования на Украине...

⁶ Солдатенко Л. В. Памятники зубчатого мустье в Закарпатье.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980 г.; Солдатенко Л. В. Новые палеолитические памятники в Закарпатье.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 404.

⁷ Солдатенко Л. В. Пам'ятки раннього палеоліту Угорщини.—Археологія, 1979, 31, с. 3—15.

⁸ Черниш А. П., Грибович Р. Т., Накельський С. К. Исследования мустерьских слоев многослойной стоянки Молодова I.—АО, 1977, М., 1978, с. 398; Черниш А. П., Грибович Р. Т. Исследования мустерьских слоев стоянки Молодова I.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 421; Черниш А. П. Исследования нижних слоев стоянки Молодова I в 1976—1977 г.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Ужгород, 1978, с. 25—26; Черниш А. П. Исследование мустерьских поселений стоянки Молодова I в 1978—1979 гг.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 25—26; Черниш А. П. О времени возникновения палеолитического искусства в связи с исследованиями 1976 г. стоянки Молодова I.— В кн.: У истоков искусства. Новосибирск, 1978, с. 18—23.

⁹ Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV. М., 1977.

¹⁰ Анисюткин Н. К., Майстренко С. А., Павлов П. Г. Работы Дарабанского отряда Днестровской палеолитической экспедиции.—АО, 1977 г., М., 1978, с. 290; Анисюткин Н. К., Павлов П. Г. Работы Дарабанского отряда.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 289; Анисюткин Н. К. Мустерьская стоянка Кетросы в Среднем Приднестровье.—БКИЧП, 1978, № 48, с. 137—147; Анисюткин Н. К. Жилой комплекс мустерьского поселения Кетросы в Поднестровье.— В кн.: Первобытная археология. Поиски и находки. Київ, 1980, с. 38—46.

виробів цієї пам'ятки знаходить близькі аналогії, з одного боку, в левалуа-мустєрських колекціях Закарпаття, а з другого — в матеріалах мустєрських горизонтів молодовських стоянок, посідаючи між цими територіально віддаленими пам'ятками проміжне місце як за віком, так і за техніко-типологічними показниками, що свідчить про генетичний зв'язок між закарпатськими й дністровськими левалуа-мустєрськими індустріями¹¹.

Ряд мустєрських пам'яток відкрито останнім часом в інших районах України: на Тернопільщині¹², в Донбасі й Приазов'ї¹³.

Нові важливі дані одержано з мустє Східного Криму. Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Ю. Г. Колосова тут проводжувались дослідження багатошарових мустєрських стоянок Заскельна V, VI, IX, стоянки в гроті Пролом та відкритих місцезнаходжень у Красній балці та в урочищі Сари-Кая¹⁴. Під час розкопок було зібрано численні колекції мустєрських виробів, виявлено нові неандертальські поховання, одержано цінні дані для побудування культурно-хронологічної колонки мустє Криму. Здобуті матеріали відносяться до двох своєрідних археологічних культур мустєрського часу: ак-кайської та кік-кобинської.

Ознайомлення з мустєрськими пам'ятками поблизу м. Білогірська увійшло до програми спільногорадянсько-французького польового семінару «Динаміка взаємодії природного середовища й доісторичного суспільства», що відбувся 1978 р. у Криму та на Кавказі. Учасники семінару знайомилися із стратиграфією стоянок Заскельна V і VI, колекціями кам'яних виробів, залишками неандертальських поховань, заслухали повідомлення спеціалістів з питань, пов'язаних з оглянутими стоянками. Було констатовано велике значення мустєрських пам'яток Східного Криму для вивчення раннього палеоліту півдня УРСР й реконструкції природного середовища Кримського півострова в мустєрську добу.

Розширилась у минулій п'ятирічці також джерелознавча база з пізнього палеоліту республіки. Важливе значення мало при цьому відкриття на Закарпатті комплексів початкової пори пізнього палеоліту.

З деякого часу в археологічній науці панує уява про відносно пізнє й практично одночасне зародження пізньопалеолітичних індустрій на величезних просторах Європи та Близького Сходу (інтерстадіал хенегело-подградем — початок вюрма II альпійської схеми). Більш ранні прояві пізньопалеолітичних прийомів обробки каменю на Близькому Сході на початку вюрму («преоріньяк») звичайно розглядаються як виняток, феномен, що ралтово й несвоєчасно з'явився та швидко згас, не відігравши ніякої ролі у становленні культури пізнього палеоліту¹⁵. При цьому повністю ігнорується така особливість людського суспільства, як берівномірність його розвитку, зумовлена в докласових формacіях кінець кінцем різницею в природному оточенні первісних колективів.

¹¹ Гладилин В. Н. Королево — опорный памятник..., с. 16; Анисюткин Н. К Мустєрская стоянка Кетросы..., с. 147.

¹² Сытник А. С. Новая мустерьская стоянка в Тернопольской области.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. ..., с. 20—21. Сытник А. С. Исследование палеолита на Тернопольщине.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 409—410.

¹³ Колесник А. В., Привалов А. И. Мустерьская стоянка Звановка.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 341—342.

¹⁴ Колосов Ю. Г. Ак-кайские мустерьские стоянки и некоторые итоги их исследований.— В кн.: Исследование палеолита в Крыму. Киев, 1979, с. 33—56; Колосов Ю. Г. Новая мустерьская стоянка в гроте Пролом.— В кн.: Исследование палеолита..., с. 157—171; Якимов В. П., Харитонов В. М. К проблеме крымских неандертальцев.— В кн.: Исследование палеолита..., с. 56—66.

¹⁵ Григорьев Г. П. Начало верхнего палеолита и происхождение. Л., 1968; Коробков И. И. Палеолит Восточного Средиземноморья.— В кн.: Палеолит Ближнего и Среднего Востока. Серия «Палеолит мира». Л., 1978.

Нові дані дозволяють інакше підійти до проблеми часу, загальних закономірностей та локальних особливостей становлення індустрії пізнього палеоліту в Європі.

Під час останніх досліджень Королевського місцевознаходження виявлено два нових культурно-хронологічних комплекси, відмінних за своїми техніко-типологічними показниками від інших місцевих палеолітичних індустрій¹⁶. Обидва комплекси простежені в чітких стратиграфічних умовах — на різних рівнях у суглинку між двома верхніми викопними ґрунтами, віднесеними за сумою природних даних відповідно до ріс-вюрму й брьорупу. Стратиграфічно нижче (низи суглинку над ріс-вюрмським похованням ґрутом) та вище (контакт брьорупського викопного ґрунту і суглинка над ним) залягають культурні горизонти з мустьєрськими індустріями. Техніка первинного розщеплення каменю в обох нових комплексах призматична. Відмінності між ними проявляються лише в наборі знарядь. Більш ранній комплекс характеризується приблизно однаковим співвідношенням мустьєрських (скребла, здебільшого атипові) та пізньопалеолітичних форм (різці, різчики, вістря, скребачки); на більш пізньому етапі (пізньопалеолітичні вироби, переважно скребачки, нерідко досить досконалі) переважають (рис. 5). Комpleksi генетично пов'язані й, можливо, виростають з місцевого мустьє. Перший з них, давніший, може розглядатися як переходний від мустьєрської епохи до пізнього палеоліту, другий, молодший, — як пізньопалеолітичний. Нові матеріали Королевського місцевознаходження дають можливість змістити час зародження пізньопалеолітичних індустрій в Європі у передбрьорупський відрізок вюрму, тобто щонайменше на 20—30 тис. років углиб, ніж це загально прийнято.

З інших польових досліджень пізнього палеоліту в республіці можна відзначити відкриття нових пам'яток на Херсонщині¹⁷ та в Донбасі¹⁸. Відновилися після довгої перерви розкопки Гінцівської стоянки¹⁹. Продовжено також дослідження на всесвітньо відомому завдяки роботам І. Г. Підоплічка Межиріцькому пізньопалеолітичному поселенні²⁰.

Значні успіхи були досягнуті українськими палеолітознавцями у другій половині 70-х років у розробці кардинальних методологічних та історико-теоретичних проблем.

Велике значення в стимулуванні інтересу до теоретичних розробок, у підведенні підсумків та визначені шляхів розв'язання назрілих проблем мала стаття С. М. Бібкова «Перспективні теоретичні розробки в радянській археології»²¹, в якій порушене широке коло вузлових теоретичних питань сучасного палеолітознавства: про головне діалектичне протиріччя в первісну епоху, рушійні сили переходу від привласнюючих до відтворюючих форм господарства, ролі типологічно-статистичного методу в історичному пізнанні археологічних подій і фактів, про шляхи первісного заселення людиною Східної Європи, соціальну орга-

¹⁶ О времени возникновения позднего палеолита в Европе.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 27—28.

¹⁷ Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтьевка на Нижнем Днепре.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 29—30.

¹⁸ Кротова А. А. Исследования позднего палеолита в Северо-Восточном Приазовье.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 351—352; Кротова А. А. Новые данные о позднем палеолите Северного Приазовья.— В кн.: Археологические исследования на Украине... Днепропетровск, 1980, с. 30—31.

¹⁹ Сергін В. Я. Раскопки Гонцовского палеолитического поселения.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 402.

²⁰ Гладких М. И., Корнієць Н. Л. Исследования в Межиричах.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 319; Гладких М. І., Корнієць Н. Л. Нова споруда з кісток мамонта в Межиричах.— Вісник АН УРСР, 1979, № 9, с. 50—54.

²¹ Вісник АН УРСР, 1973, № 4, с. 26—38; На магістралях науки. К., 1976, с. 300—321.

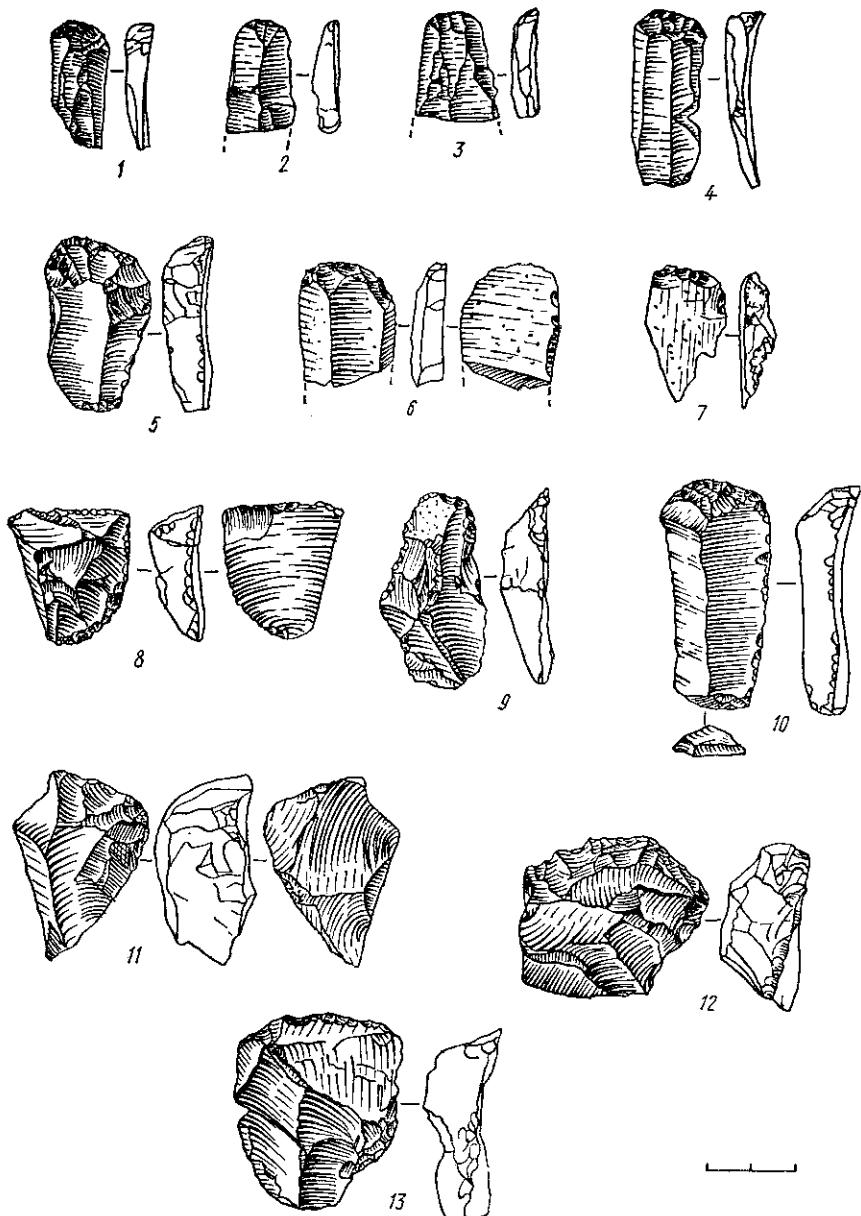

Рис. 5. Королеве. І культурний горизонт. Скребачки. Рання пора пізнього палеоліту (1—13).

нізацію давніх колективів і роль екзогамії, про палео-економіку й демографію палеолітичного суспільства, характер етногенетичних процесів у давнину, тощо.

Немало було зроблено в галузі методико-теоретичних досліджень палеоліту в суттєвому практичному плані.

Ше на світанку палеолітичної науки постало питання про класифікацію виробів з каменю. Питання це набуло особливої актуальності в 50-ті роки в зв'язку з широким впровадженням у практику археологічних досліджень статистичних методів і висуненням на перший план проблем локальності у розвитку культури палеолітичного суспільства. Відгуком на потребу в єдиній якомога детальній класифікації палеолі-

тичних матеріалів з'явилися запрограмовані ще Г. А. Бонч-Осмоловським типологічно-статистичні розробки французьких дослідників, передусім Ф. Борда для раннього палеоліту та Д. Соневій-Борд — для пізнього. Віддали ім данину й радянські дослідники палеоліту. З часом, однак, період захоплення системою Ф. Борда й далеко не завжди критичного ставлення до запропонованої ним методики класифікації кам'яних знарядь почав змінюватися більш стриманим і творчим підходом. Поступово вимальовувались недоліки, що органічно притаманні для типо-листа Ф. Борда та його типологічно-статистичній системі в цілому²². Назріла необхідність у створенні стрункої детальної і побудованої згідно з правилами класифікації систематики палеолітичних виробів. Спроба виробити принципи такої систематики була зроблена на матеріалах мустєрських пам'яток Руської рівнини і Криму²³.

Найновіші типологічні штудії в палеоліті не є самоціллю і не мають нічого спільногого з так званим формально-типологічним методом, який багато в чому справедливо критикувався у минулому як вузько речознавчий. Сучасні класифікаційні розробки не тільки дозволили глибше і повніше сягти в матеріал, здобути з нього максимум наукової інформації, але явилися відправними й ключовими у вивчені фундаментальних історико-теоретичних проблем палеоліту. Зокрема, вони поставили на вищу й більш міцну методичну й фактологічну основу дослідження в галузі відмінностей розвитку палеолітичних індустрій.

Ідея локальності в розвитку культури палеолітичного суспільства, яка прийшла на зміну в 50-х роках теорії стадіальності, що панувала до того в радянській археологічній науці, перетворилася в магістральний напрямок радянського палеолітознавства. У працях з палеоліту останнім часом розглядається проблема локального підрозділу пам'яток або хоча б йдеться про культурну приналежність декотрих з них. Оволодівши думками, ідея множинності проявів палеолітичних індустрій не привела, однак, до такого ж однодумства в питанні єдиних і загальноприйнятих принципів і критеріїв підрозділу комплексів. Одні дослідники підрозділяють палеолітичні пам'ятки за одними ознаками, другі — за іншими. Ще ширший діапазон відмінностей у понятійному апараті для позначення виділених категорій культурної спільноти, що по-різному розуміються різними дослідниками й використовуються стосовно до відмінних або ж, навпаки, одинакових явищ²⁴. До того ж такі категорії звичайно не підпорядковані ієархічно в рамках тих чи інших класифікаційних схем. Різні за обсягом категорії культурної єдності часто розглядаються ізольовано одна від одної. Тоді як одні дослідники обмежуються виділенням великих культурних регіонів, інші, навпаки, роблять наголос на відмінностях у культурі окремих мікрорайонів між невеликими групами пам'яток й окремими пам'ятками, не помічаючи культурних спільнот більш широкого територіального охоплення. В обох випадках штучно збіднюються і заплутується дійсна етнокультурна історія палеолітичного періоду. Назріла необхідність в уніфікації критеріїв та номенклатури в культурологічних розробках у палеоліті, у виробленні єдиної схеми локального підрозділу пам'яток.

Менш за все виправданий у цьому відношенні шлях, по якому йдуть деякі радянські дослідники палеоліту, які переносять на досліджувані ними регіони вироблені Ф. Бордом та його послідовниками принципи і критерії локального підрозділу мустєрських індустрій Франції. Такий напрямок досліджень, хоч і дозволяє у першому наближенні диференціювати ранньопалеолітичні комплекси, призводить до спрощеного розуміння етнокультурних процесів у палеоліті, затушовує

²² Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев, 1976.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

реальні відмінності між пам'ятками різних територій. Потрібен був інший підхід до проблеми локального підрозділу палеолітичних комплексів. Методика такого розчленування була вироблена на матеріалах мустьєрських пам'яток Східної Європи. Було запропоновано підрозділяти комплекси за двома паралельними схемами²⁵.

У відповідності до першої з них усі ранньопалеолітичні індустрії підрозділяються за єдиними техніко-типологічними ознаками на варіанти, фасії та типи. Значення цих категорій спільноти полягає, насамперед, у тому, що вони дозволяють розібратись у строкатій мозаїці різних проявів індустрії раннього палеоліту, виявити ті чи інші закономірності, нашупати сполучні зв'язки між ними й тим привести в певну систему, упорядкувати цю різноманітність. У свою чергу, така систематизація пам'яток створює необхідну наукову базу для виділення конкретних культурно-історичних спільнот, матеріальним вираженням яких є категорії другої, культурно-історичної схеми — археологічні культури, культурні області й зони. Подібно до того, як етапові наукової інтерпретації пам'ятки передує етап описовий (упорядкування, класифікація матеріалу), виділенню культурно-історичних спільнот повинен передувати етап опису, упорядкування пам'яток, тобто та ж сама процедура класифікації, але не в межах одного комплексу, а на матеріалах більшої чи меншої кількості пам'яток. Таким чином, ми маємо неначе двоєдину тріаду категорій спільноти, дві паралельні схеми підрозділу пам'яток, які відповідають різним, але взаємопов'язаним послідовним рівням дослідження: класифікаційному, просторово-описовому й інтерпретаційному, культурно-історичному.

Згідно з цими принципами було розчленовано мустьєрські пам'ятки Руської рівнини та Криму, виділено варіанти, фасії й типи місцевих індустрій, окреслено археологічні культури, області й зони своєрідного розвитку культури раннього палеоліту²⁶. Вироблені на матеріалах мустьєрських пам'яток, обидві схеми локального підрозділу комплексів, як і методичні принципи, на яких вони ґрунтуються, можуть бути застосовані також для домустьєрських і пізньопалеолітичних індустрій.

Найновіші етнокультурні розробки з раннього палеоліту, підкріплени польовими відкриттями останніх років, дозволили багато в чому повторюю підійти до розв'язання проблеми первісного заселення людиною території Європейської частини СРСР.

Ще зовсім недавно, яких-небудь двадцять-тридцять років тому, в радянській археологічній літературі побутувало уявлення про досить ранній, шельський, згідно з прийнятою тоді періодизацією, час появи людини в Східній Європі. Висловлювалися навіть припущення, що ця територія входила до зони олюднення мавпі²⁷. З часом, у міру розширення палеолітичних досліджень і вдосконалення методики обробки ранньопалеолітичних колекцій, початковий оптимізм змінився скепсисом. З'явилися розробки, в яких доводилося, що освоєння людьми Руської рівнини сталося не раніше ніж в мустьєрську епоху. І для такого скепсису були певні підстави. Надто вузькою і ненадійною була фактологічна база з домустьєрського періоду в Східній Європі.

Новітні дослідження свідчать про досить раннє освоєння людиною південної половини Європейської частини СРСР. Процес цей бере початок принаймні з кінця раннього ашелю, з часу міндельського

²⁵ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 92—127; Гладилін В. Н. Принципы и критерии локального подразделения раннего палеолита.— В кн.: Первобытная археология. Поиски и находки. Київ, 1980, с. 21—38.

²⁶ Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 92—127; Гладилін В. Н. Принципы и критерии..., с. 21—38.

²⁷ Підоплічко І. Г. До питання про географічні умови, в яких виникла і розселилася людина.— Матеріали з антропології України. К., 1960, т. 1; Борисковський П. И. Начальний этап первобытного общества. Л., 1950.

зледеніння близько півмільйона років тому і засвідчений найдавнішим комплексом знахідок Королевського місцезнаходження на крайньому заході України. Не виключено, що на цьому етапі люди в процесі розселення проникли і далі на схід — у Південно-Східне Приазов'я. На це начебто вказують знахідки з пониззя Сіверського Дінця поблизу хутора Хрящі, які відносяться до того ж або дещо пізнішого часу, що й найдавніші комплекси Королевого²⁸, й знаходять у них певні паралелі. Якщо виходити з техніко-типологічних ознак ашельської індустрії на Закарпатті, епіцентром розселення давніх колективів у Східній Європі, в усякому разі, в її південно-західних областях, найімовірніше була в цей час західна частина Передньої Азії та Південь Центральної Європи, перш за все, Балкани. Проте освоєння людьми Європейської частини СРСР не можна уявити як одноразовий короткочасний акт. Культурно-хронологічна неоднорідність ашельських індустрій цієї території свідчить про різний час і різні вихідні центри проникнення сюди людини. Це був тривалий процес, який мав, очевидно, хвиляподібний, переривчастий характер і різні вихідні території міграцій. Свідоцтвом таких більш різних міграційних хвиль є Житомирське місцезнаходження у Поліссі й недавно відкриті в Криму пам'ятки з археальним інвентарем ашельського вигляду. Культурне й хронологічне тяготіння зібраних на цих пам'ятках колекцій до індустрії «пізнього ашelu» і раннього «мікоку» півночі ФРН і НДР робить найбільш вірогідним, враховуючи обумовлену природними факторами загальну напрямленість процесу розселення в палеоліті Центральної і Східної Європи з південного заходу й заходу на схід, проникнення на Руську рівнину та в Крим частини населення власне з цього центральноєвропейського ранньопалеолітичного ареалу. Можливо, цьому сприяла потужна трансгресія на Півночі Європи у ріс-вюрмі, викликана евстатичним підняттям рівня моря й тектонічним прогинанням земної кори. Освоєння людьми Східної Європи, що почалося ще в ранньому ашелі, тривало в наступну, мустєрську, епоху. Новітні дані про ранньопалеолітичну добу на Україні підтверджують думку про провідну, якщо не виключну роль південно-західних і західних шляхів первісного заселення людиною Півдня Європейської частини СРСР²⁹. Змінюються позиції прихильників цього напрямку розселення ранньопалеолітичних колективів на Руській рівнині і в Криму. Запропонована деякий час тому гіпотеза про переважне або часткове походження найдавнішого населення Східної Європи з області Кавказу³⁰, хоч і не може бути відкинута повністю, проте все ще не має підтвердження в археологічному матеріалі й поки що цілковито ґрунтуються на припущені та побічних даних.

Не було обійтися в новітніх теоретичних розробках з українського палеоліту з духовне життя давнього населення краю. Багато видань вмістили зображення розмальованих вохрою кісток мамонта з Мізинського пізньопалеолітичного поселення. Встановити їх призначення довго не вдавалося. Звичайно вони розглядалися як твори декоративного мистецтва та предмети нез'ясованого культу. І тільки нещодавно, че-

²⁸ Праслов Н. Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Дона. Л., 1968, с. 22—39.

²⁹ Праслов Н. Д. Ранний палеолит..., с. 60—63; Гладилін В. М. До питання про час та шляхи первісного заселення людиною території України.— УЖК, 1969, № 10, с. 101—109; Гладилін В. Н. Проблемы раннего палеолита..., с. 128—151; Ю. Г. Колосов. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Крима. Київ, 1972, с. 139—149.

³⁰ Любін В. П. Палеолит Турции и проблема раннего расселения человечества.— СА, 1957, № 37, с. 90; Любін В. П. Нижний палеолит СССР.— В кн.: Каменний век на територии СССР.— МИА, 1970, т. 166; Бібиков С. Н. Некоторые вопросы заселения Восточной Европы в эпоху палеолита.— СА, 1959, № 4; Бібиков С. Н. О первичном заселении Восточной Европы.— КСИА АН УССР, 1961, вып. II; Бібиков С. Н. О южных путях заселения Восточной Европы в эпоху древнего палеолита.— Четвертичный период, 1961, вып. 13—15.

рез 20 років були виявлені ці знахідки, С. М. Бібіков запропонував їх нове оригінальне тлумачення³¹. Він звернув увагу на ділянки забитості й заполірування на поверхні кісток. Палеонтологи І. Г. Підоплічко й В. І. Бібікова, трасолог Г. Ф. Коробкова, судові експерти О. Ф. Рубежанський і В. Є. Бергер підтвердили це спостереження. На всіх п'ятьох розфарбованих червоною вохрою кістках простежуються ділянки згладженості, заlossenня поверхні, затверділості кісткової речовини й «спрацьованості» верхнього шару кістки, що відокремився від внутрішньої губчастої маси. Усі ці пошкодження могли статися тільки внаслідок багаторазових ударів по кістках якимось предметом протягом тривалого часу. Вдалося встановити й характер цих ударних інструментів. Ними виявилися знайдені поруч з кістками молоток з рогу північного оленя та стукачка з бивня мамонта. Спроби відтворити удари привели до несподіваного результату: виявилось, що кожна з п'яти кісток має своє особливве характерне звучання. Так зародилося припущення, що перед нами не просто предмети загадкового культу, а найдавніші ударні музичні інструменти, що використовувались в обрядових святах. Це сміливе припущення, яке спочатку декого шокувало, тепер підтверджено скрупульозним аналізом знахідок та етнографічними паралелями й збагатило наші уявлення про інтелект палеолітичної людини.

У 1976—1980 рр. вийшли з друку узагальнюючі монографії й збірники статей з проблематики палеоліту України, видано археологічну карту палеолітичних і мезолітичних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, опубліковано чимало статей і повідомлень про палеолітичні дослідження в республіці в різних археологічних виданнях³². У підготовленому до перевидання російською мовою першому томі «Археології Української РСР» суттєво поновлено розділи з раннього і пізнього палеоліту.

Безперечні досягнення у вивченні палеоліту на Україні не можуть, однак, заслонити наявних недоліків, прогалин та упущень, що гальмуєть успішний у цілому дослідницький процес. Слід зазначити, що пам'ятки республіки досліджуються конче нерівномірно як у територіальному, так і в хронологічному відношенні. Наявна оголеність дослідницького фронту з проблематики пізнього палеоліту, не забезпечено повною мірою комплексності робіт із зачлененням учених природничих і технічних наук, недостатні наявні кадри кваліфікованих фахівців і науково-допоміжного персоналу. При помітних останнім часом зрушенах рівня комплексних досліджень наше палеолітознавство все ще серйозно відстає від передового досвіду й кращих зразків світової науки про палеоліт.

З приведеного аналізу сучасного етапу палеолітознавства в УРСР випливають цілі й завдання палеолітичних досліджень у республіці на майбутнє.

У галузі польових досліджень, поряд з продовженням робіт в уже окреслених, насичених пам'ятками районах, таких, як Крим, Середнє Подністров'я, Закарпаття, басейн Середнього Дніпра, необхідно призвести увагу вивченю палеоліту в малодосліджених областях: у Північно-Західному Причорномор'ї, Верхньому Подністров'ї, Східній Волині, Поліссі, в Донбасі та Приазов'ї. Особливого значення набуває пошук опорних стратиграфічних розрізів і побудування на їх основі реальніх культурно-хронологічних колонок палеоліту. Велику роль

³¹ Бібіков С. М. Нове у вивченні найдавніших форм музично-хореографічного мистецтва.— Вісник АН УРСР, 1974, № 9, с. 43—55; Бібіков С. Н. Мезин. «Праздничный дом» и костяной музыкальный комплекс.— СА, 1978, № 3, с. 29—46.

³² Гладили В. Н. Проблемы раннего палеолита...; Многослойная палеолитическая стоянка Кормань...; Исследование палеолита в Крыму...; Первобытная археология. Поиски и находки...; Красковский В. И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. Київ, 1978; Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества.

в цьому повинні відіграти комплексні дослідження із застосуванням усього сучасного арсеналу прийомів та методів природничо-технічних наук. У перспективі ці дослідження повинні вилитися в узагальнюючі комплексні монографії й монографічні серії з палеоліту різних регіонів республіки. Поки що така робота була здійснена лише для Середнього Подністров'я³³ та певною мірою з палеоліту Дніпровського Надпіріжжя³⁴. На порядок денній поставлено питання про видання подібних і більш досконалих узагальнюючих зведень з палеоліту Закарпаття, Криму, Полісся, Середнього Подніпров'я, Донбасу й Приазов'я. Підсумком таких регіональних розробок повинно стати створення на новій фактологічній і методичній основі фундаментального узагальнюючого дослідження «Палеоліт України», потреба в якому давно на-зріла.

У методико-теоретичних дослідженнях, поряд з продовженням розробок проблем, що вже вирішувалися, необхідно накреслити нові перспективні наукові напрями.

Подальшого уточнення й поглиблення потребують типолого-статистичні розробки. Настав час видання спеціального класифікаційного атласу кам'яних виробів палеоліту за зразком відомих атласів Ф. Борда і Д. Соневої-Борд, але побудованих на зовсім іншій, новій методиці класифікації. Доки такий атлас не видано, враховуючи наявну відсутність загальноприйнятих критеріїв класифікації палеолітичних виробів, конче потрібно супроводжувати публікації з палеоліту якомога більшою кількістю рисунків знахідок із зазначенням процен-ту тих чи інших типологічних форм щодо різних категорій матеріалу, насамперед знарядь праці та нуклеусів. Це дещо полегшило б наукове спілкування між дослідниками, які дотримуються різних класифіка-ційних норм і, безперечно, сприяло б виробленню єдиної класифіка-ційної мови з палеоліту.

Взагалі, в органічному тандемі типологічного й статистичного ме-тодів пріоритет повинен бути відданий типології. Важливо не стільки як рахувати, а скільки, що й для чого рахувати. Статистичні дані ма-ють наукову вагу лише тоді, коли спираються на чіткі, реальні і в ро-зумній мірі деталізовані класифікаційні розробки, що виключають або хоча б зводять до мінімуму можливість суб'єктивних визначен-нь. У про-тивному разі статистика не тільки не сприяє пізнанню досліджуваних явищ і фактів, але, навпаки, перекручує дійсну картину, призводячи на перший погляд до переконливих, але насправді невірних висновків.

Важливо також чітко уявляти для чого, з якою метою робляться ті чи інші математичні підрахунки, що вони мають довести або, навпаки, заперечити. Перш ніж рахувати, потрібно мати ясну логічну мо-дель дослідження і виробити комплекс логічних доказів тієї чи іншої робочої гіпотези, яка потім може бути підтверджена ще й статистич-ними викладками.

Уміло й цілеспрямовано застосовані математичні методи проде-монстрували свою дієвість у розробках проблем палеоліту, як і інших розділів археологічної науки, стали важливим інструментом пізнання.

Не втратила актуальності й проблема локальних відмінностей в палеоліті. Необхідно продовжити роботу в напрямку дальшої уніфіка-ції критеріїв підрозділу пам'яток та понятійного апарату для позна-чення спільностей, що виділяються, інакше кажучи, в напрямку вироб-лення єдиної культурологічної мови дослідження. Доведеться також

³³ Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Приднестровья.— В кн.: Палеолит Среднего Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, 1959, т. 15; с. 3—214; Черныш А. П. Ранний и средний палеолит Приднестровья.— Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. 1965, т. 25, с. 137; Многослойная палео-литическая стоянка Кормань IV. М., 1977, 183 с.

³⁴ Смирнов С. В. Палеоліт Дніпровського Надпіріжжя. К., 1973, 170 с.

розділенувати ашельські і пізньопалеолітичні комплекси згідно зі схемами, виробленими на матеріалах мустєрських пам'яток. При цьому необхідно подолати помітну останнім часом певну однобокість етнокультурних досліджень, вузькість підходу у виділенні місцевих відмінностей в культурі палеолітичного періоду. Трапилось так, що з деякого часу у вітчизняному та й в світовому палеолітознавстві прагнення до несупідрядного локального дроблення палеоліту, виявлення вузьколокальних груп і групок пам'яток без їх інтеграції, урахування більш загальних категорій відмінностей і схожості та установлення загальних закономірностей розвитку стало переважаючим. Зусилля дослідників спрямовані передусім на виділення дрібних археологічних культур і меншою мірою на з'ясування того спільнотого, що ім часом властиве, що їх не роз'єднує, а об'єднує. На обмеженість такого підходу вже зверталась увага³⁵. Пора дещо змістити акценти в наших культурологічних розробках. На перший план зараз висувається завдання виділити поряд з окремими археологічними культурами спільнотей більш широкого територіального й культурного порядку — культурних областей і зон. Завдання це не з легких, але від його вирішення великою мірою залежить доля етногенетичних досліджень і прояснення питання щодо історичного змісту різних за обсягом категорій спільноті в палеоліті.

Утім, якими б важливими не були завдання, що стоять перед сучасним палеолітознавством у розробці проблеми місцевих особливостей у розвитку палеолітичного суспільства, не можна не бачити того, що ідея локальноті, яка протягом тридцяти років визначала спрямованість наукового пошуку в палеоліті, поступово втрачає своє магістральне, стратегічне значення. Являючи собою свого роду реакцію на теорію стадіальноті, ця ідея надала дослідженням з палеоліту необхідного конкретно-історичного характеру й відкрила перспективу вивчення етнокультурних і етногенетичних проблем. Давно вже лежать в історіографічному архіві праці, що постулювали одноманітність культури палеоліту від атлантичного до тихookeанського узбережжя Євразії і від північної її околиці до півдня Африки. На зміну їм прийшли статті й монографії про місцеві відмінності в культурі різних палеолітичних регіонів. Однак у цьому природному процесі зміни наукових концепцій незабаром визначився і небажаний крен. Місцева своєрідність у культурі палеолітичних суспільств почала заслоняти собою загальні закономірності їх розвитку. Встановити й пояснити ці глобальні закономірності й покликана була колись теорія стадіальноті, яка в свою чергу змінила в 20-х роках еволюційну теорію й утвердила в археології діалектико-матеріалістичні поняття стрибка і послідовності етапів (стадій) розвитку суспільства. Термін «стадіальність» незаслужено випав із нашого наукового лексикону. Зараз, як здається, настав час повернутися до ідеї стадіальноті в розвитку суспільства на сучасному етапі вивчення палеоліту, з урахуванням новітніх типологічних й етнокультурних розробок.

З ідеєю стадіальноті на сучасному етапі найтісніше пов'язана концепція нерівномірності суспільного розвитку, що являє собою як би зворотний бік медалі. Навіть в наш вік науково-технічної революції на Землі лишилося немало місць, де озброєні луком та стрілами аборигени не мають ані найменшого уявлення ні про атомну енергію, ні про комп'ютери, ні про сенсаційні перемоги людини в космосі. Явище це сягає коріннями у далеке минуле, сходячи до початкових етапів становлення людського суспільства. Диспропорції в темпах історично-го розвитку мали місце чи не з перших кроків людини на Землі. Одні

³⁵ Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки...; Гладилин В. Н. Принципы и критерии...

колективи йшли в своєму розвитку вперед, інші — відставали. Сучасні методи датування дають можливість простежити цей процес. Вище вже відзначалося незвичайно раннє зародження пізньопалеолітичних індустрій на Закарпатті й Близькому Сході — цих островках прискореного розвитку серед моря одночасних їм мустєрських колективів. Мабуть, різними були темпи прогресу також всередині мустєрського й домустєрського суспільства. Встановлення та вивчення цих явищ дозволить конкретизувати історичний процес, злагати його новим змістом.

Концепція нерівномірності розвитку палеолітичного суспільства диктує необхідність внесення суттєвих коректив у періодизаційні схеми палеоліту. Давно вже, з часів Г. Мортільє, в науці утвердилися й стали звичними такі поняття, як шельська, ашельська, мустєрська та пізньопалеолітична епохи. Ці періодизаційні категорії було виділено на основі характерних особливостей техніки обробки каменю і набору знарядь праці, властивих тій чи іншій добі. Критерії ці потребували уточнень і доповнень новими ознаками. Розвиток, однак, пішов зовсім у іншому напрямку. Все, як кажуть, було поставлено з ніг на голову. З легкої руки французьких дослідників археологічний підхід до періодизації палеоліту був заміщений хронологічним. Критерієм для віднесення палеолітичних пам'яток до певної епохи стали служити не стільки техніко-типологічні особливості індустрії, скільки показники часу їх існування. Так, комплекси від гюнцького зледеніння до ріс-вюрмського міжльодовиков'я почали відносити до ашеля, ріс-вюрмського віку — до премустє, ранньовюрмські — до мустєрської доби, більш пізні вюрмські, починаючи з інтерстадіалу вюрм $\frac{1}{2}$ альпійської схеми, — до пізнього палеоліту. Французькі мірки були перенесені й на наш вітчизняний палеолітичний ґрунт. Останній наочний приклад тому — стаття Х. А. Амірханова, М. В. Аніковича й І. А. Борзіяка, в якій до початкової пори пізнього палеоліту віднесено «незалежно від їх археологічного обрису»³⁶(!) архаїчні індустрії Костьонок та Південного Заходу СРСР з переважанням в інвентарі мустєрських форм. Зроблено це лише на тій підставі, що ці індустрії за геологічними даними відносяться до часу зародження пізньопалеолітичної техніки в сучасному хронологічному розумінні цього процесу. Якщо відійти від цього надто умовного й штучного репера, то такі комплекси за своїми техніко-типологічними характеристиками повинні були б недвозначно віднесені до мустєрських індустрій. Інтерпретувати їх як пізньопалеолітичні — це все одно, як вважати капіталістичними племена індійських мисливців на бізонів Північної Америки тільки тому, що вони були сучасниками французької буржуазної революції, або відносити до соціалістичних суспільств відсталі колективи тропічної Африки, амазонських джунглів й аборигенів Австралії, які знаходяться на первінній стадії розвитку, лише на тій підставі, що вони живуть в епоху соціалізму.

Складалася таким чином, парадоксальна ситуація: археологічна періодизація палеоліту ґрунтуються не на археологічних критеріях, а на хронологічних факторах, які цілком належать до сфери природничих наук. Такий підхід до періодизації цілком ігнорує нерівномірність розвитку палеолітичного суспільства. Хронологічний рубіж між епохами мислиться при цьому як якась розмежувальна пряма лінія, хоч його правильніше було б зображені вигляді хвилястої лінії із значною амплітудою коливань. За початок нової археологічної епохи необхідно вважати час появи перших пам'яток з властивою для неї індустрією. Комpleksi, характерні для попередньої доби, які існували в цей і скільки завгодно в більш пізній час, повинні розглядатися як пере-

³⁶ Амирханов Х. А., Анікович М. В., Борзняк І. А. К проблеме перехода от мустье к верхнему палеолиту на территории Русской равнины и Кавказа.— СА, 1980, № 2, с. 7.

житочні й відносяться до цієї попередньої епохи. Такими, наприклад, є олдувайський комплекс ашельського часу в гроті Валоне у Франції, ашель-мустєрського часу в Африці, мустє пізньопалеолітичного часу в нижньому шарі стоянки Костьонки XII на Дону й Клімауци в Молдавії. Така постановка питання передбачає подальшу конкретизацію археологічних критеріїв періодизаційного підрозділу пам'яток, з'ясування характерних для тієї чи іншої доби прийомів обробки каменю, набору й особливостей виробничого інвентаря.

Великого значення в зв'язку з цим набувають етногенетичні дослідження з палеоліту, питання походження та зникнення археологічних культур. Проблема ця належить до найбільш складних як у методичному, так і в суті практичному плані. На наявні тут труднощі вже звертає увагу С. М. Бібіков³⁷. Тепер завдання полягає в практичному пошуку рішень в конкретних культурологічних ситуаціях. Чільну роль набуває питання вивчення переломних рубежів у розвитку палеолітичних індустрій. Надто бажано розібраться у механізмі й конкретних формах переростання культур однієї епохи в культури іншої, наступної. Першорядну важливість при цьому мають комплекси переходні від ашелью до мустє, від мустє до пізнього палеоліту. Останнім часом такі комплекси виявлено на Закарпатті, і це обіцяє плодотворні розробки генетичних питань палеоліту республіки.

Давно вже не сходить з орбіти історико-теоретичних досліджень проблема соціального устрою палеолітичних колективів. Ключовим тут є питання про час зародження суспільних інститутів і їх конкретні форми. Сьогодні хіба що в декотрих поверхневих учебових посібниках та науково-популярних виданнях можна ще зрідка зустріти стосовно до ашельської епохи, не кажучи вже про мустєрську, колись поширеній в археологічній літературі термін «первісна орда». Кануло в історіографічну Лету й варте уваги аморфністю свого історичного змісту поняття «передплем'я», що промайнуло в літературі деякий час тому. Були висловлені припущення про родоплемінний, екзогамний і матрілокальний устрій ранньопалеолітичного суспільства³⁸. Здогадки ці базуються на характері житлових будівель, їх внутрішнього інтер'єру, плануванні поселень та специфіці статевого складу неандертальських поховань. Робилися також спроби пояснити екзогамними зв'язками синкретичний характер кам'яного інвентарю окремих мустєрських стійбищ³⁹. Останній аспект у світлі новітніх типологічно-статистичних і етнокультурних розробок уявляється перспективним. Великого значення в зв'язку з цим набувають питання хронологічної й типологічної кореляції комплексів у середині вузьколокальних угруповань пам'яток та їх співвідношень із сусідніми комплексами, з іншими культурними традиціями в рамках тих чи інших культурних областей. Найбільш перспективними в цьому відношенні є такі регіони, як Східний Крим, Середнє Подністров'я та Закарпаття з їх багатошаровими стратифікованими пам'ятками.

Але, однак, з окреслених проблем, ні одна не може претендувати на роль магістральної, стрижневої. Стає все очевидніше, що такою фундаментальною провідною ідеєю, що фокусує всі перелічені наукові напрямки, повинна стати проблема взаємодії природи і суспільства. Тільки в контексті цієї глобального масштабу проблеми можуть бути вирішенні історико-теоретичні завдання, що стоять перед сучасним палеолітознавством. Інакше кажучи, повністю зберігає свою актуальність

³⁷ Бібіков С. М. Перспективні теоретичні розробки...

³⁸ Там же.

³⁹ Черныш А. П. К вопросу о времени возникновения родового строя.— КСОАМ, 1964, с. 81—85; Бібіков С. Н. К соціальній інтерпретації мустєрських поселень.— В кн.: Реконструкция древних общественных отношений по археологическим материалам жилищ и поселений. Л., 1974, с. 14—16.

і цілеспрямованість на майбутнє сформульоване ХХV з'їздом КПРС цілісне у своїй двоєдності головне завдання радянської науки: «поглиблення досліджень закономірностей природи і суспільства». Дещо вже зроблено в цьому напрямку, про що свідчить, зокрема, вихід 1974 р. у світ збірника «Первобытный человек и природная среда» або запланована на шість років (1977—1982) спільнота радянсько-французька тема «Динаміка взаємодії природного середовища й доісторичного суспільства». Це, однак, лише перші кроки на виключно актуальному і перспективному шляху. Необхідно зайнятися проблемою «природа і суспільство» в усьому її багатогранному обсязі та взаємозв'язку різних наукових аспектів. Чільне значення при цьому має вивчення дій в палеоліті основного закону розвитку покласових формаций, який розкриває зміст головного діалектичного протиріччя в первісну епоху — протиріччя між суспільством і природним середовищем. Якщо дещо видозмінити попереднє формулювання⁴⁰, то закон цей може бути сформульований сьогодні таким чином: у первісну епоху темпи суспільного розвитку обумовлені перш за все характером фізиго-географічних умов існування та їх динамікою; при інших однакових умовах малосприятливе для життя, мінливе природне середовище прискорює суспільний прогрес, а сприятливе, стабільне — уповільнює його.

Запропоноване формулювання логічно витікає з відомого перефразування К. Марксом висловлювання німецького поета Ф. Л. Штольберга: «Надто щедра природа» веде людину, як дитину, на помочах». Вона не робить власний розвиток людини природною необхідністю⁴¹.

У контексті проблеми «людина й середовище» необхідно продовжити також успішно розпочату С. М. Бібіковим розробку питань палеодемографії та палеоекономіки палеолітичного суспільства.

Закликаючи до розширення й активізації теоретичних досліджень з палеоліту, до подолання надмірного емпіризму й вузькості наукового кругозору, здається, не зважим буде супроводити цей заклик застереженням проти іншої крайності. З деякого часу в археологічній науці накреслилася тенденція до голого, відірваного від археологічної практики і конкретного матеріалу теоретизування й, що гірше, до своєрідної каствості досліджень. Згідно з поглядами прихильників цієї тенденції, що чим далі дає себе знати все відвертіше, одні повинні лише провадити розкопки й публікувати здобуті матеріали, збагачуючи джерелознавчий ґрунт, тоді як дехто, необтяжений цією «чорновою» роботою, стане пожинати теоретичний врожай, узагальнюючи й пояснюючи простежені археологічні факти і явища. Це — хибний і небезпечний шлях. Навряд чи стан археологічної науки сьогодні такий, щоб її поділяти, подібно, скажімо, фізиці на прикладну й теоретичну. Навряд щоб це взагалі коли-небудь сталося, а якщо й станеться, то не дуже скоро, у вельми далекому майбутньому. Зараз же, як і раніше, потребується органічний дослідницький і науково-організаційний сплав практики і теорії, теорії і практики. Тільки з цього творчого сплаву можуть вирости по-справжньому свіжі й життєздатні наукові гіпотези та концепції.

Вимальовується таким чином ланцюг взаємопов'язаних історико-теоретичних і методичних проблем сучасного палеолітознавства, зокрема палеолітичної науки на Україні. Успішне розв'язання їх багато в чому залежить від ступеня досконалості організаційної структури досліджень з палеоліту в республіці. Останнім часом в цьому відношенні намітився поворот на краще. При науковій раді з проблемами «Археологічні дослідження на території Української РСР» створено палеолітич-

⁴⁰ Гладилин В. Н. Роль народонаселения в процессе взаимодействия природы и общества в каменном веке.— В кн.: Первобытный человек и природная среда. М., 1974.

⁴¹ Маркс К., Энгельс Ф. Твори, 1963, т. 23, с. 483.

ву комісію, в завдання якої входить програмування та координація досліджень з палеоліту УРСР. Але цього, здається, все ж недостатньо. Необхідно, як сказано у прийнятому ХХVI з'їздом Комуністичної Партиї Радянського Союзу документі «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», «своєчасно визначати і змінювати спрямованість досліджень та розробок, організаційну структуру наукових установ відповідно до вимог науково-технічної революції». Парадоксально виглядає та обставина, що на Україні, яка займає одне з перших місць в Радянському Союзі за кількістю палеолітичних пам'яток, їх різноманітністю та науковою значимістю, до цього часу не має в структурі центральної археологічної науково-дослідної установи, якою є Інститут археології АН УРСР, такого спеціалізованого підрозділу, як відділ палеоліту. Зрештою, зараз такий відділ і не може бути створений без необхідних кваліфікованих кадрів. Тим часом підготовка останніх лишає бажати кращого. Котрий рік підряд Інститут археології АН УРСР безрезультатно намагається відшукати кандидатів в аспірантуру з спеціальністі палеоліту. І це не випадково. Доводиться констатувати, що повпреди археологічної науки в Київському державному університеті далеко не використовують усіх своїх можливостей у підготовці фахівців-археологів. Не зайвим було б кафедрі археології та музеєзнавства КДУ запозичити перевіреній життям досвід підготовки спеціалістів-палеолітознавців у Ленінградському державному університеті, де давно вже читають лекції і ведуть спецкурси й семінарські заняття з палеоліту практично всі науковці сектору палеоліту Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. Більш того, практика показує, що підготовку кадрів археологів, у тому числі і палеолітознавців, потрібно розпочинати вже з шкільної лави. Однією з можливих форм роботи з молоддю, що добре зарекомендувала себе в цьому напрямку, є створена на базі Археологічного музею АН УРСР археологічна секція Малої Академії наук школярів м. Києва, з числа членів якої в останні роки поповнюється контингент студентів історичного факультету КДУ.

Отака широка, але, звичайно, невичерпна програма завдань і проблем, що стоять перед радянською палеолітичною наукою, складовою частиною якої є й українське палеолітознавство.

Незважаючи на наявні недоліки й труднощі, накопичений українськими вченими досвід і ясність наукових перспектив дозволяють з оптимізмом дивитись у майбутнє палеолітичних досліджень на Україні.

В. Н. ГЛАДИЛІН

Исследования палеолита на Украине и их перспективы

Резюме

В истекшем пятилетии на Украине были открыты и исследованы новые палеолитические памятники и продолжалось изучение ранее обнаруженных поселений (Королево и Чернигинская группа местонахождений в Закарпатье, Молодовские стоянки, Кормань IV, Кетросы на Днестре, Бодракские и Заскальницкие памятники в Крыму, Леонтьевка на Нижнем Днепре, Пронятин на Тернопольщине, Гонцы в Полтавской области, Межирич на Черкасщине, Куйбышево, Эвановка и другие в Донбассе и Приазовье). В ходе этих работ были открыты древнейшие на территории республики ашельские памятники, обнаружены комплексы, переходные от ашеля к мусте и от мусте к позднему палеолиту. Разрабатывались актуальные методические и историко-теоретические проблемы палеолитической науки: классификация изделий из камня, времени и путей первоначального заселения человеком Восточной Европы, локальных различий в раннем палеолите Европейской части СССР, интеллектуальной жизни палеолитических обитателей территории Украины.

Из проведенного анализа современного состояния украинского палеолитоведения вытекают задачи палеолитических исследований в республике на будущее. В области полевых изысканий, наряду с продолжением работ в уже вырисовавшихся, насыщенных

пам'ятниками районах, должно быть уделено внимание комплексному изучению палеолита в малоисследованных областях. В перспективе эти исследования должны вылиться в обобщающие монографии и монографические серии по палеолиту различных регионов. Итогом таких региональных разработок должно явиться создание на новой источниковедческой и методической основе фундаментального труда «Палеолит України».

В методико-теоретических изысканиях, наряду с углублением исследований уже определившихся проблем, предстоит более широко заняться разработкой вопросов взаимодействия природы и общества в палеолите, действия основного закона развития первобытного общества, стадиальности и неравномерности процесса эволюции палеолитических индустрий, культурогенеза, социального устройства палеолитических сообществ.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні

Серед завдань вивчення первісної історії населення України і суміжних районів досить важливе місце посідають проблеми культурно-територіального членування пам'яток мезоліту і неоліту, визначення їх хронології та проведення періодизації культур. Слід зазначити, що в цьому напрямку за останні десятиріччя у нас уже зроблено багато, але перед дослідниками мезоліту і неоліту України стоїть ще ряд важливих завдань.

Чимало нового у розв'язанні названих вище проблем внесли польські дослідження останніх п'яти—семи років, на розгляді яких ми коротко зупинимося.

Нові пам'ятки досліджено роботами експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Л. Г. Мацкевого на території Львівської області (Вороців 2), у Подністров'ї (Незвисько, Старунь) та Закарпатті (Кам'янця 1, 2). На поселенні Вороців 2 Яворівського району Львівської області в 1974—1977 рр. розкрито значну площину, де виявлено заглиблення, очевидно, господарського призначення та зібрано численний крем'яний матеріал: вкладиші та вістря з затупленою спинкою (тупоспинники), свідероїдні вістря та геометричні мікроліти—трапеції і сегмент. Близький за складом крем'яних виробів комплекс знахідок зібраний і на поселенні Старуня Івано-Франківської області, що включає шість трапецій і свідерський наконечник. На поселенні Кам'янця 1 в урочищі Скельки Ужгородського району в культурному шарі на глибині 0,8—1,6 м виявлено понад тисячу виробів із різних порід каменю, серед яких різці на відщепах, вісім трапецій, трикутник та тупоспинники-вкладиші¹. Досліджені пункти Вороців 2, Кам'янця є першими виразними мезолітичними місцезнаходженнями на Львівщині і в Закарпатті.

До числа нових робіт по виявленню мезолітичних пам'яток у Прикарпатті та Подністров'ї відносяться і розкопки експедицією Кам'янець-Подільського музею під керівництвом Л. І. Кучугури ранньомезолітичної стоянки Врублівці Хмельницької області, а також розвідки С. О. Балакіним стоянки в урочищі Бурлаків Яр поблизу с. Ломачинці Сокирянського району Чернівецької області. У Врублівцях зафіксоване сумісне залягання ранніх свідерських вістрів разом з середньовисокою трапецією, а важливою рисою колекцій із Ломачинців є поєднання вкладишів кукрецького типу і трапеції.

¹ Мацкевой Л. Г. Исследование на поселении Вороцев II.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 355; Мацкевой Л. Г., Адаменко О. М., Василенко Б. А. Работы в Старуни.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 366; Мацкевой Л. Г., Боднар Г. Е. Исследования Закарпатской экспедиции.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 367.

Згадані вище нові мезолітичні матеріали Прикарпаття і Верхнього Подністров'я вносять певні штрихи у розуміння шляхів складання мезолітичної культури цього району, де поряд з місцевими пізньопалеолітичними традиціями в розвитку пам'яток оселівського типу мали вплив як південні кукрецькі (Ломачинці, Фрумушікі) елементи, так і північно-західні свідерські (Врублівці). Не виключена можливість, що деякі з виявлених пам'яток епохи мезоліту в названому районі з часом виділяться в окремі типи місцевої мезолітичної культури.

Багаторічна програма вивчення первісних пам'яток Північного Причорномор'я, здійснювана під керівництвом В. Н. Станка, була спрямована за останнє п'ятиріччя в основному на продовження розкопок стоянок Білолісся і Мирне. На стоянці Мирне 1979 р. розкопки завершені. Розкрита площа близько 2000 м², де досліджено багато вогнищ та зібрано понад 30 тис. крем'яних знахідок і близько 10 тис. фауністичних решток. Привертає увагу комплекс крем'яних виробів Мирного, що включає як знаряддя гребениківського типу, так і вироби культури Кукрек, що свідчить про досить складний шлях генезису і розвитку культури мезоліту в Причорномор'ї. Слід згадати про відкриття стоянок Залізничне в Нижньому Подунав'ї та Трапівка в Татарбунарському районі Одеської області², де також простежуються досить сильні прояви кукрецької культури.

Работами в галузі мезоліту Північного Причорномор'я ще раз стверджено мезолітичний вік культури Кукрек, а також встановлено факт значно більшого поширення пам'яток цього типу на Україні, ніж це здавалося досі. У Причорномор'ї носії гребениківської і кукрецької культур у пізньому мезоліті, мабуть, жили вперемішку. Нові мезолітичні матеріали Північного Причорномор'я стверджують також висунуту нами думку про складення кукрецької культури на пізньопалеолітичній основі пам'яток оріньяцького кола типу Анетівки³ і наочно ілюструють факт наявності двох етапів у розвитку гребениківської культури. До першого, більш раннього, відносяться стоянки типу Царинки і Гаврилового Яру, а до другого, пізнього етапу — комплекси типу Гіржева, Гребенків, Познанки тощо⁴.

Поступово збагачується наша джерелознавча база і в галузі мезоліту Степового Подніпров'я, Північного Приазов'я і Донбасу. Для розуміння культури і району поширення пам'яток осокорівсько-рогалицького типу раннього мезоліту має важливе значення, зокрема, відкриття М. П. Оленківським (Херсонський краєзнавчий музей) Леонтіївської стоянки Нововоронцовського району Херсонської області на Нижньому Дніпрі, до комплексу якої входять ранні трапеції, граветовані вістря, тупоспинники тощо⁵.

У 1977 р. під керівництвом автора завершено розкопки великого поселення пізнього мезоліту на Ігришському півострові, на околиці м. Дніпропетровська, де досліджено рештки семи напівземлянкових жител та зібрано численний матеріал місцевого варіанту кукрецької культури. Ці роботи сприяли вивченю домобудування мезолітичного населення Подніпров'я⁶.

² Станко В. Н. Раскопки мезолитической стоянки Мирное.—АО, 1976 г. М., 1977; Станко В. Н., Субботин Л. В. Мезолитичне місце знаходження Залізничне в Нижньому Подунав'ї.—Археология, 1979, 29.

³ Підготовлено до друку працю Д. Я. Телегіна. Мезолітичні пам'ятки України.

⁴ Смольянінова С. П., Станко В. Н. Исследование палеолита и мезолита Среднего Побужья.—Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

⁵ Оленковский Н. П. Позднепалеолитическая стоянка Леонтиевка на Нижнем Днепре.—Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

⁶ Телегін Д. Я. Изучение строительства и планировки поселений мезолитического времени в Поднепровье.—Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

Кілька нових пізньомезолітичних місцезнаходжень виявлено в Північному Приазов'ї і Донбасі. Йдеться про стоянку Петропавлівку Амвросіївського району та Ольгинську стоянку Волноваського району Донецької області. Першу виявив М. Л. Шевцов 1977 р. на р. Мокрий Єланчак, де виявлено понад 2000 крем'яних знахідок: середньовисокі трапеції, різці з підретушованим краєм, сокира-транше. Комплекс Ольгинської стоянки включає 150 крем'яних знахідок⁷. Обидві стоянки датуються пізнім періодом мезоліту і значною мірою доповнюють наші уявлення про характер культури моспинського типу на Донбасі, серед яких тепер виділяються комплекси (Крем'яна Гора, Петропавлівка), що за складом крем'яної індустрії тяжіють, з одного боку, до кукрецької культури Приазов'я і пам'яток донецької культури більш північних територій — з другого.

Нешодавно розвідкою А. І. Кубищева поблизу с. Сергіївка Ново-Троїцького району Херсонської області (Передсивашня) виявлено ще одну стоянку кукрецької культури, що заповнює собою «білу пляму» на карті поширення пам'яток цього типу в Приазов'ї.

Значний обсяг робіт в справі вивчення мезолітичних пам'яток проведений за останнє п'ятиріччя на північних територіях України — на Волині, в Києво-Житомирському Поліссі, Лісостеповому Подніпров'ї і Лівобережжі.

На Волині продовжував дослідження Р. Т. Грибович, який 1977 р. виявив і частково розкопав два нових пункти епохи мезоліту поблизу с. Краснопілля Володимирського району Ровенської області, що характеризується наявністю в комплексі своєрідних наконечників стріл і сегментовидного вістря⁸. Велику активність по виявленню пам'яток первісної епохи на Волині розгорнув за останні роки учитель історії з с. Осова Костопольського району Ровенської області, краєзнавець Г. В. Охрименко, яким проведено суцільне обстеження в межах Маневецького району Волинської області. Значна частина відкритих тут пунктів відноситься до нобельського варіанту свідерської культури та дніпро-прип'ятьської культури пізнього мезоліту в її рудоострівському прояві (Гадоличі, Семки, Старосілля Маневецького району).

Деякі виявлені Г. В. Охрименком пункти в 1979 р. оглянув автор, а в урочищі Шепель поблизу с. Мала Осниця і в урочищі Гута неподалік с. Великий Мідськ Костопольського району нами проведено охоронні розкопки. В урочищі Шепель вдалося частково дослідити житлову заглибину нобельського типу свідерської культури.

У районі Києво-Житомирського Полісся вивчення мезолітичних пам'яток провадили В. К. Пясецький, Л. Л. Залізняк та автор цих рядків. Перший виявив ряд мезолітичних і неолітичних місцезнаходжень на південній окраїні села Корма Олевського району Житомирської області⁹, серед яких виділяються стоянки курганів і дніпро-прип'ятьського типу. 1977 р. місцезнаходження в районі озера Корма оглянув автор і провів шурфування мезолітичних і неолітичних стоянок, що дало новий важливий керамічний і крем'яний матеріал (рис. 1, 1—7). Тут виявлено також кілька нових мезолітичних пунктів, зокрема стоянки Корма 7, 8 і стоянка з відщепово-макролітичним інвентарем Корма 2, де знайдено класичні зразки траншеподібних сокир. Розвідками Л. Л. Залізняка в басейні річки Тетерев, Здвиж, Ірша та інших відкрито понад 40 нових мезо-неолітичних знахідок; на деяких із них (Раска, Кухарі, Рудий острів, Бородянка та ін.) проведені стаціонарні розкопки¹⁰. Ці роботи дали можливість автору розкопок простежити від-

⁷ Привалова О. Я., Привалов А. И., Зарайская Н. Г., Хомутов В. Г. Работы Донецкого краеведческого музея.—АО, 1978 г. М., 1979.

⁸ Грибович Р. Т. Исследования на Волыни.—АО, 1977 г. М., 1978.

⁹ Пясецький В. К. Мезолітичні стоянки торфовища Корма.—Археологія, 1979, 32.

¹⁰ Залізняк Л. Л. Неолітичні пам'ятки р. Здвиж.—Археологія, 1979, 31.

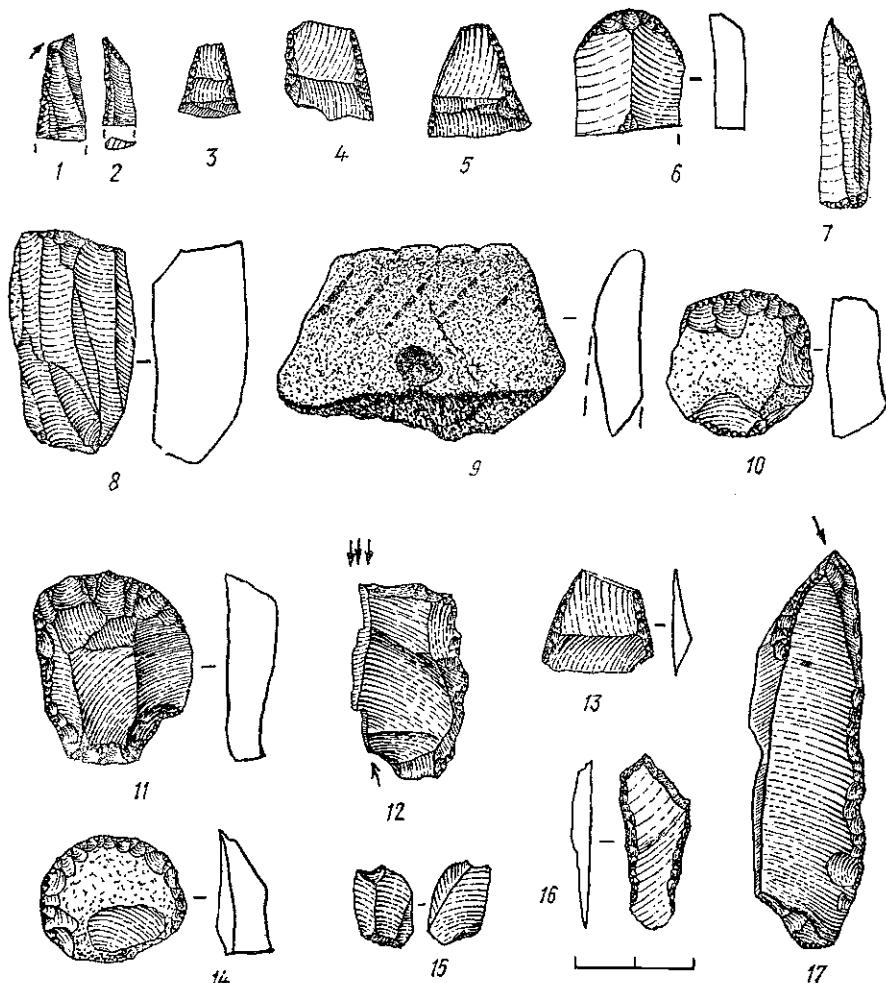

Рис. 1. Крем'яні мезолітичні вироби поблизу озера Корма (1—7) та знахідки на неолітичних стоянках Кіївщини (8—17):
1—3 — Корма 1б; 4 — Корма 5; 5—7 — Корма 4; 8—10 — Кощеївка; 11—17 — Завалівка.

мін в складі крем'яних виробів, що характеризують наявність тут пам'яток кудлайського типу (Кухарі) і дніпро-прип'ятської культури (Рудий Острів). Л. Л. Залізняк, крім того, виділив ряд інших культур-~~их~~ типів, зокрема пам'ятки з вкладишами кукрецького типу, тип Раска тощо¹¹.

У зв'язку з завершенням монографічного дослідження з мезоліту України в 1977—1979 рр. значна частина мезолітичних пам'яток Волині, Київського Подніпров'я і долини Десни була обстежена автором, в тому числі стоянки Тетерев 4 і Приборськ на р. Тетерев Київської області, де зібрані нові мезолітичні знахідки (рис. 2, 17—19). На Тетереві біля с. Сукачі Іванківського району Київської області виявлено нову стоянку (рис. 2, 20—22). На Середній Десні ми оглянули ряд відомих з праць М. Я. Рудинського стоянок на р. Смячка, де зібрані матеріали на стоянках Смячка 14, 8 (в урочищі Целиків) та ін. (рис. 2, 5—15). Г. Ф. Іванченко знайшов нову майстерню-стоянку в урочищі

¹¹ Залізняк Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки-Кудлайка.—Археологія, 1975, 20; Залізняк Л. Л. Мезоліт Восточної Волині и Київського Подніпров'я в світі нових исследований.—В кн.: Новые исследования археологических памятников Украины. Київ, 1977.

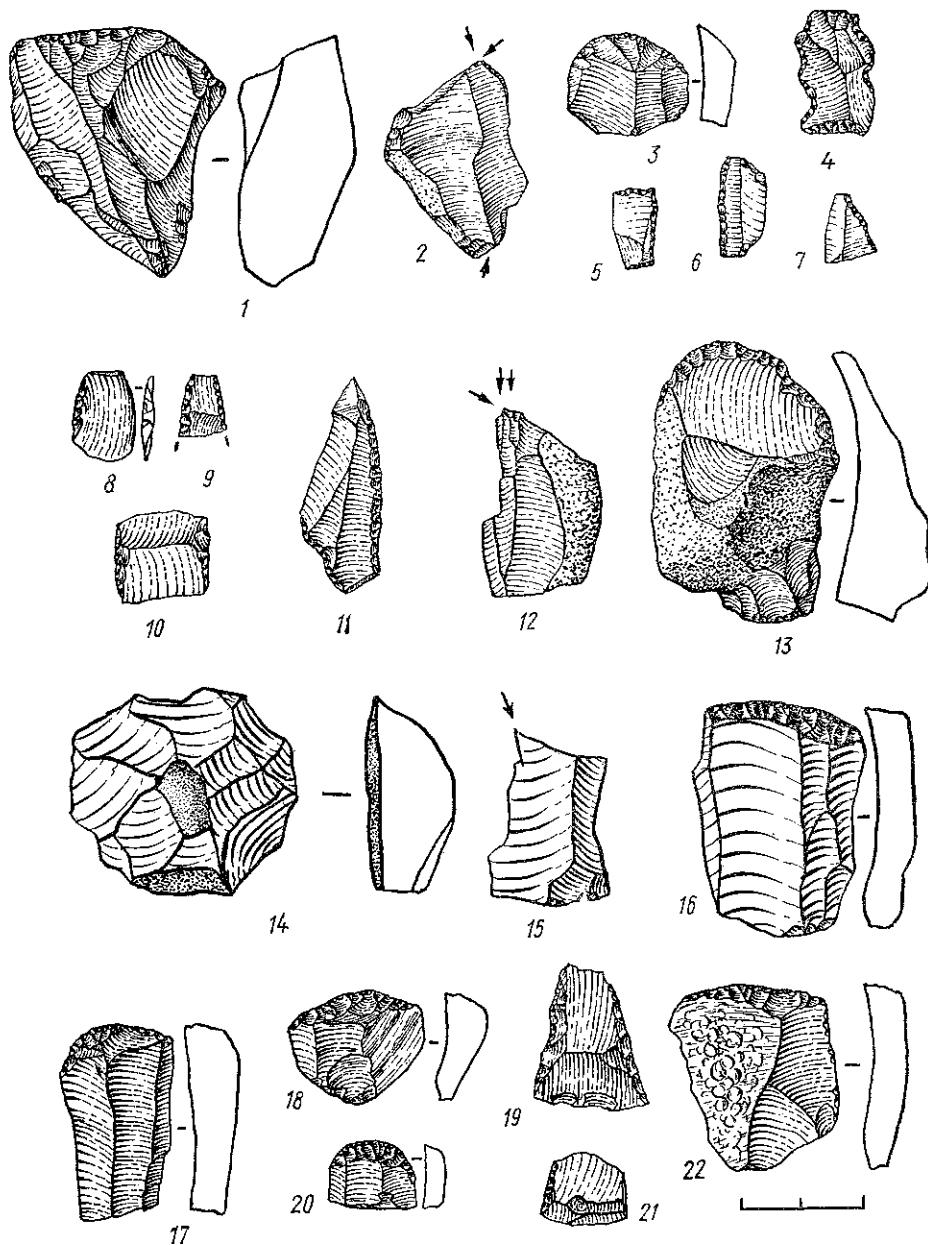

Рис. 2. Крем'яні вироби мезо-неолітичних стоянок з Черкащини (1—7), Середньої Десни (8—16) та долини Тетерева (17—22):
1—7 — Каашине; 8—13 — Сміячка, урочище Целикому; 14—16 — Сміячка 17а; 17 — Тетерів 4; 18, 19 — Приборськ; 20—22 — Сукачі.

Грязки (Сміячка 17а), де проведено разом з автором невеликі розкопки, що дали комплекс кременю відщепово-макролітичного типу культури (рис. 2, 14—16). В. С. Куриленко останнім часом обстежив відоме Кудлайське поселення мезолітичної епохи на Десні, де виявлено ряд нових пунктів цього культурного типу.

Відкрито також перші мезолітичні місцезнаходження на Черкащині. Зокрема, два пункти виявлено розвідками краєзнавців О. В. Костенко і М. І. Тарасенко поблизу с. Каашине Корсунь-Шевченківського району. На стоянці Каашине 1 зібрано понад 120 знахідок, серед яких великий процент становлять знаряддя праці, скребки, різці на відщепах.

пах, пластини з ретушшю, два уламки тупоспинників (рис. 2, 1—7). Загалом обидва комплекси Карабашне 1, 2 за складом крем'яних виробів відносяться до типу відщепових безгеометричних пам'яток України. Аналогічний комплекс знахідок з Аполянки поблизу Умані зберігається у фондах Уманського краєзнавчого музею.

Помітних успіхів досягнуто за останнє п'ятиріччя в галузі вивчення і дослідження неолітичних пам'яток України, зокрема культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині і в Прикарпатті та дніпро-донецької

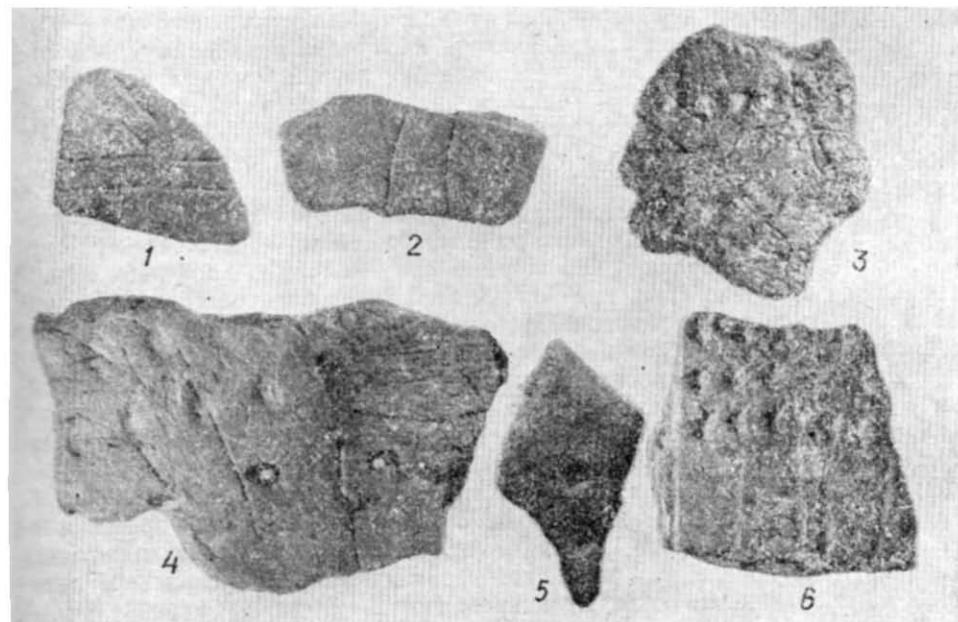

Рис. 3. Фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки (1, 2) та дніпро-дністровської культури (3—6) з Волині і Київського Подніпров'я:
1 — Полонка; 2, 5 — Новостав; 3 — Мала Осниця; 4 — Великий Мідськ, урочище Гута; 6 — Завалівка.

культури в Подніпров'ї і на Лівобережній Україні. Помітно активізувались за останні роки роботи по вивченню неоліту Закарпаття.

Кількість відкритих стоянок з лінійно-стрічковою керамікою на Україні невпинно зростає. Так, якщо п'ять років тому їх нараховувалось близько 30, то тепер відомо понад 40. На Волині В. Г. Охрименко відкрив стоянки — Полонка, Гірка Полонка, Голишів, Торчин, Новостав, Кошовець, Литовське та ін. Дослідник зібрав типовий для цієї культури кухонний і столовий посуд (рис. 3, 1, 2), а також крем'яні вироби. Деякі з виявлених пунктів придатні для ведення стаціонарних розкопок. На одному з поселень культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині, поблизу с. Тадені Кам'янсько-Бузького району Львівської області, проведено розкопки під керівництвом М. А. Пелещини. Тут, на лівому березі Західного Бугу, розкопано залишки десяти заглиблених у землю жителів цієї культури¹².

Певного роду сенсацією було і відкриття С. О. Дворяниновим поселення культури лінійно-стрічкової кераміки в урочищі Майорова Балка поблизу с. Ананів Одеської області, що є тепер найбільш південно-східним пунктом даної культури на території СРСР.

¹² Пелещин Н. А. Неолитическое поселение на Западном Буге.—Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

Помітно поповнилась джерелознавча база за останнє п'ятиріччя і в галузі вивчення дніпро-донецьких пам'яток України. Вагомий внесок в цю справу зроблено також розвідками Г. В. Охрименка, який на Волині виявив за останні п'ять років понад десять нових місцезнаходжень з гребінцево-накольчатою керамікою. Серед них стоянки поблизу сіл Новосілки, Осова, Мала Осниця, Завалля, Великий Мідськ, Розничі тощо. На деяких з них проведено розкопки, знайдено дніпро-донецьку кераміку (рис. 3, 4—5) і крем'яні вироби неолітичного часу. В урочищі Гута поблизу с. Великий Мідськ Г. В. Охрименко виявив також сліди першого на Волині поховання цієї культури. Нові неолітичні матеріали на Волині не лише значно доповнюють карту пам'яток району, а й дають можливість провести їх періодизацію, де, зокрема, серед дніпро-донецьких поселень можна виділити два хронологічних етапи¹³.

Нові неолітичні стоянки відкрив останнім часом Л. Л. Залізняк по річці Здвиж, кілька пунктів поблизу райцентру Бородянка Київської області.

Дніпро-донецькі поселення досліджував автор у Київському Подніпров'ї: Завалівка Макарівського району, Кощеївка Фастівського району на Унаві (приток Ірпеня), де зібрано нову колекцію дніпро-донецької кераміки і кременю (рис. 1, 8—17; 3, 6). Цікаве багатошарове поселення з неолітичним і пізньотрипільським шарами досліджується нами в с. Вишеньки Бориспільського району Київської області.

Досить важливим досягненням слід вважати відкриття і дослідження в Закарпатті поселень широко відомих на Балканах і в Подунав'ї культур Кріш і розписної кераміки типу Дьякової. Розкопками М. Ф. Потушняка 1978—1979 рр. на поселенні Заставне і Рівне вперше на території нашої країни досліджені землянки культури Кріш, де зібраний багатий речовий матеріал, зокрема оригінальна антропоморфна пластинка. Житла, кераміка, знаряддя праці і антропоморфна пластинка виявлені і на поселеннях розписної кераміки кола альфельдської культури на поселенні Дьякове, Дрисіне та ін.¹⁴

Нове неолітичне поселення 1979 р. розкопала В. І. Непріна поблизу с. Луком'я в басейні Сули на Полтавщині. Вдалося зібрати крем'яний і керамічний матеріал дніпро-донецької культури і культури ямково-гребінцевої кераміки. Значення розкопок у Луком'ї полягає в тому, що ці різнокультурні матеріали залягають тут стратиграфічно. Розвідкою І. І. Артеменко і В. І. Непріної 1978 р. виявлено ряд нових неолітичних стоянок культури ямково-гребінцевої кераміки поблизу с. Мар'янівка, урочище Молчанівське Болото на Сеймі, а також пункт в гирлі р. Удай на Полтавщині.

Наш огляд нових досліджень неолітичних пам'яток України за останнє п'ятиріччя завершимо згадкою про розкопки і розвідки на Нижньому Подніпров'ї, в Приазов'ї і Донбасі. Йдеться про розкопаний автором у 1978 р. Ясиніватський могильник у Надпоріжжі, де стратиграфія в заляганні різних груп поховань дає нові дані про проведення періодизації могильників маріупольського типу¹⁵. На Нижньому Дніпрі в 1978—1979 рр. ряд нових місцезнаходжень з колекціями крем'яних виробів пізньомезолітичного і ранньонеолітичного часу зафіксовано розвідками А. І. Кубищева і В. В. Ларіна в околицях с. Відрядівка Ново-троїцького району Херсонської області. На пункті Відрядівка 3, напри-

¹³ Охрименко Г. В., Телегін Д. Я. Нові пам'ятники каменного века на Волині.—АО, 1978 г. М., 1979.

¹⁴ Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы Закарпатской новостроечной экспедиции.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 371; Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф. Работы на новостройках Закарпатья.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 386; Потушняк М. Ф. Неолитическое поселение возле с. Дьяково.—В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Киев, 1976.

¹⁵ Телегін Д. Я. Раскопки Ясиніватського могильника в Надпоріжжі.—АО, 1978 г. М., 1979.

клад, зібрано понад сто крем'яних виробів пізньонеолітичного часу, що включають підтрикутні наконечники з двобічною обробкою трапеції, зі струганою спинкою тощо. У літературі є повідомлення також про відкриття двох нових неолітичних поселень поблизу с. Ямпіль Червонохлиманського району Донецької області, де виявлено дніпро-донецьку кераміку пізнього етапу надпорізько-приазовського типу¹⁶. Аналогічні матеріали виявив В. І. Привалов і поблизу с. Богданівка на р. Мала Волноваха Донецької області.

Поряд із нагромадженням нових даних про мезоліт і неоліт України в польових умовах розвивалася і методика опрацювання цих матеріалів із застосуванням статистики і методів точних наук¹⁷. Зміни відзначаються і в справі розробки питань номенклатури, типології і класифікації крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи, що є необхідною умовою опрацювання масового матеріалу статистичним методом¹⁸. Розроблено програму статистичного опрацювання крем'яних виробів близько 30 комплексів мезолітичної епохи України для машинної обробки. Для більш глибокого об'єктивного розуміння складу і характеру комплексів крем'яних виробів мезо-неолітичної епохи автором останнім часом запропоновано чотири показники виробів: два пластиновідщепових (І, II), різцево-скребковий і мікролітичний. Всі вони виводяться із прямого відношення процентного складу виробів: пластиновідщеповий показник І — із відношення пластин без слідів обробки до відщепів; показник II — із відношення знарядь, виготовлених із пластин, до знарядь з відщепів; різцево-скребковий — з відношення різців до скребків; мікролітичний показник вказує відношення всіх негеометричних мікролітів до геометричних. Всі чотири показники виведені для основних комплексів мезоліту України (табл. 1) і широко використовувалися нами при розробці питань культурно-хронологічного членування пам'яток.

За останнє десятиріччя намітився також певний поворот і в справі розробки деяких загальних питань методики культурно-територіального членування мезо-неолітичних пам'яток України. Так, при виділенні певних локальних груп пам'яток (культур, типів пам'яток) дослідники звичайно беруть до уваги передусім техніко-типологічні ознаки комплексів, а не «територіально-хронологічний» аспект, який панував ще якихось п'ять—десять років тому. Виділення нових мезолітичних і неолітичних культур і типів пам'яток показує на строкатість етнічного складу населення України в IX—III тисячолітті до н. е. На жаль, при спробі культурно-хронологічного членування мезолітичних пам'яток, як це буває часто при перегляді методичних основ роботи, намітилися, на наш погляд, деякі крайності, коли при виділенні типів пам'яток деякі дослідники беруть до уваги не всю суму ознак, не результати статистичної обробки складових комплексів, а окремі, інколи другорядні їх риси. В зв'язку з цим кількість виділених типів неправомірно зростає, а кожен із таких «типов» нерідко включає лише одну чи дві пам'ятки. Це стосується, наприклад, спроби культурно-територіального членування мезолітичних пам'яток типу Моспіно в Донбасі і в Приазов'ї, запропоноване останнім часом О. Ф. Гореликом. Він виділяє тут цілу серію «культурних» типів (Олександровський, Заливницький, Петропавлівський, Рубцівський та ін.), представлених нерідко лише однією епонім-

¹⁶ Дегерменджи С. М., Татаринов С. И., Ковалева Л. Г., Волошко В. И. Исследования памятников неолита и бронзы на р. Донец.—АО, 1976 г. М., 1977.

¹⁷ Телегин Д. Я. Опыт статистического определения индекса родственности неолитических комплексов по элементам орнамента.—В кн.: Проблемы археологии Евразии и Северной Америки. М., 1977.

¹⁸ Телегин Д. Я. К методике составления типологической-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи.—В кн.: Орудия каменного века. К., 1978; Неприна В. И. Кремневый комплекс нижнего слоя Лисогубовского неолитического поселения.—В кн.: Орудия каменного века. К., 1978.

Таблиця 1. Показники складу крем'яних виробів мезолітичної епохи України

Період мезоліту	Культури, типи пам'яток	Кількість комплек-сів	Показник			
			пластино-во-відщеповий I	пластино-во-відщеповий II	різцево-скребковий	мікро-літичний
Пізній	Гребениківська	4	0,5	0,7	0,01	0,1
	Мурзак-кобинський	4	0,5	1,9	0,7	0,4
	Кукрек	1	—	2,7	2,4	19,0
	Мосцино	3	0,4	1,8	0,6	0,2
	Дніпро-прип'ятський	4	0,2	0,9	0,4	0,64
	Кудлаївський	3	0,1	0,4	0,2	5,3
	Пісочнорівський	1	—	0,4	0,1	0,4
	Донецька	2	—	4,7	0,4	0,7
Середній показник пізнього мезоліту			0,21	1,69	0,60	3,34
Ранній	Білоліський	1	0,3	1,0	0,2	0,4
	Шан-кобинський	6	0,2	3,2	1,7	0,1
	Оскорівсько-рогалицький	3	0,5	2,9	0,6	0,9
	Оселівський	3	0,4	—	1,5	5,7
	Нобельський	2	0,9	2,1	0,6	3,6
	Сміячкінський	1	—	2,5	0,7	—
	Минівський Яр	1	0,23	0,65	1,4	—
Середній показник раннього мезоліту			0,36	1,76	1,16	1,53

ною пам'яткою¹⁹. Неправомірним, на наш погляд, є виділення Л. Л. Залізняком розкопаної ним в Києво-Житомирському Поліссі стоянки Рудня в окремий тип «Рудня», коли поряд на Волині уже давно виділений нобельський тип, куди слід відносити в цілому і стоянку Рудня.

Недостатньо розроблене в нас і питання таких понять, як «культура» і «тип пам'ятки», зокрема принципи визначення різниці між ними, в зв'язку з чим одна і та ж група в одних авторів виступає як тип пам'яток, а у інших вона уже «підноситься» до рангу культури. Так, наприклад, група кудлаївських стоянок, виділена в свій час С. Козловським в окремий тип, у працях Л. Л. Залізняка виступає уже під назвою таценки-кудлаївської культури. Таке довільне переіменування уже існуючих назв, можливо, і не має принципового значення, але воно, безперечно, вносить помітну плутанину в термінологію, ускладнює і без того важкий понятійний апарат, особливо для закордонного читача.

У розробці понять «тип пам'ятки» і «культура», зокрема їх таксономічно-ієрархічного взаємовідношення, нам, очевидно, важко уникнути елемента умовності при застосуванні цих термінів. У нашому зявленні «тип пам'яток» — це компактна група об'єктів, об'єднаних в групу на підставі спільноти техніко-типологічних і інших показників. Для виділення культури властиві в цілому ті самі ознаки, але це поняття охоплює більшу територію і обов'язково включає якісь локальні варіанти чи хронологічні етапи. Зрозуміло, що ніякого сталого бар'єру між цими поняттями немає: тип пам'яток при виділенні в його рамках локальних варіантів чи етапів може природно переростати в культуру, що в практиці осмислення археологічних матеріалів трапляється, як відомо, досить часто.

Позитивним фактом у справі опрацювання матеріалів мезолітичної епохи України слід вважати появу перших праць по трасологічному

¹⁹ Горелик А. Ф. Типы и линии развития мезолитических индустрий Северо-Восточного Причерноморья.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы XVIII конференции. Днепропетровск, 1980.

вивченю знарядь праці²⁰, а також праць з питань соціальної структури і демографії неолітичного суспільства²¹.

Складною і до кінця, безперечно, ще не вирішеною проблемою є хронологія і періодизація мезолітичних і неолітичних пам'яток України, хоча і в цій галузі за останнє п'ятиріччя помітні значні зрушенні. Для визначення абсолютноного віку пам'яток України одержано в лабораторіях Києва, Ленінграда, Москви, Новосибірська і Берліна понад 30 радіокарбоних дат²². Зроблено спроби хронологічного пов'язування розрізів боліт України, теж датованих часто за методом С¹⁴, і горизонтів мезо-неолітичних стоянок республіки. Одержано ряд нових стратиграфічних спостережень в умовах залягання мезо-неолітичних матеріалів (Кукрек, Вишеньки та ін.).

На підставі цих даних можна стверджувати, що мезолітична епоха тривала з IX по VI тисячоліття до н. е., а неолітична — з середини VI до другої половини — кінця III тисячоліття до н. е. Більшість неолітичних культур синхронна пам'яткам мідного віку. Таке датування культур і епох опирається на цілий ряд фактів, що випливають як з типологічного аналізу матеріалів, так і даних точних наук, зокрема визначення віку об'єктів за методом С¹⁴ (табл. 2).

Зупинимося спочатку на питанні періодизації культур і типів пам'яток епохи мезоліту України, де в цей час можна виділити два основних періоди.

Перший, ранній, період датується IX—VII тисячоліттями до н. е.—пізній дріас, пребореал, початок бореалу. До цього часу належать такі типи пам'яток, як Оселівка на Дністрі, Білолісся в Причорномор'ї, стоянки шан-кобинського типу і Сюрені 2 в Криму, осокорівсько-рогалицького типу в Надпоріжжі і в Донбасі, Сміячка на Десні, Нобель на Волині, основна маса поховань у могильниках волосько-vasilівського типу тощо.

Ранній мезоліт України характеризується певним складом крем'яних виробів, що значною мірою відрізняється від пізньомезолітичних комплексів. Для стоянок цього періоду властивий початок складення і розвиток мікролітичної техніки, поява геометричних форм, зокрема крупних трапецій типу Осокіровки і Сурського, видовжених сегментів і сегментоподібних вістер (Шан-Коба, Білолісся). Кількість неогеометричних мікролітів у комплексах раннього етапу мезоліту все-таки вища, ніж у пізньому мезоліті, за виключенням лише таких «безгеометричних» культур, як Кукрек і Кудлаївка (табл. 1). У комплексах раннього періоду, особливо в північних районах, значного поширення набули вістри на ножевидних пластинах — верболисті і черешкові. Скребки переважно кінцеві на укорочених пластинах або пластинчастих відщепах; часто трапляються також подвійні вироби цього виду знаряддя на тих же заготовках. У пізньому мезоліті кількість як кінцевих, так і подвійних скребків різко зменшується або ж вони зникають зовсім. Різців у комплексах раннього періоду мезоліту помітно більше, ніж у пізньому, типи їх розвинутіші і різноманітніші. Різцево-скребковий показник для раннього мезоліту дорівнює в середньому 1,16, а для пізнього всього — 0,6.

²⁰ Коробкова Г. Ф. Экспериментальное трассологическое изучение мезолитических и неолитических орудий.—АО, 1978 г. М., 1979.

²¹ Хлобыстіна М. Д. Древнейшие могильники Нижнего Поднепровья как памятники социальной истории.—СА, 1979, № 3; Телегіна І. Д. О продолжительности жизни человека каменного века на Украине.—В кн.: Открытия молодых археологов Украины. Київ : Наук. думка, 1976, ч. 1.

²² Телегін Д. Я., Соботович Э. В., Ковалюх Н. Н. Радиоуглеродное датирование археологических материалов.—В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Київ, 1978.

Таблиця 2. Синхроністична таблиця культур і типів пам'яток мезоліту і нео-неолітичної епохи України

Вік до н.е.	Кліматичні півріади	Е П О Х А Б Р О Н З И											Ямна культура		
		Епохи		КЛАСИЧНА			СУДОБІВІСТАННЯ			ДЛІК			ПУСТИНІА Б		
2000	Перша	ІІІ		ІІІ			ІІІ			ІІІ			ІІІ		
3000	ІІІ-2	KLA		C	Грушівля	Макуки	ІІІ			ДЛК	Пустиня	ІІІ			КЯГК
					Макуки	2300±65				Засуха	грині			ІІІ-1	ІІІ-2
4000					Шкірсько	2450±100									Консомольське
					Шкароцько	2530±75									Скуново
					ІІІ-1	2600±95									Есманів
					ІІІ-2	2740±80									
						2780±90									
						2880±95									
5000						2991±95									
						4500±100									
6000															
7000															
8000															

КЛП — культура лійчастого посуду; ККА — культура кулястих амфор; КІШ — культура шнурової кераміки; КЛСК — культура лінійно-стрічкової кераміки; ДДК — дніпро-донецька культура; ССК — середньосторгівська культура; КЯГК — культура ямково-гребінцевої кераміки; БДК — буго-дністровська культура; СДК — сурсько-дніпровська культура; ДВС — Дніпровська водогінна станція. Цифрами позначені дати, визначені радіокарбоновим методом.

Відмінною рисою ранньомезолітичних комплексів, порівняно з місцевим палеолітом, є поява первісних макролітичних форм — транше, со-кири з перехватом, сокири-різаки тощо.

Другий, пізній, період мезоліту України охоплює VII–VI тисячоліття до н. е., а на північних територіях, можливо, продовжується і до початку V тисячоліття до н. е. (бореальний, початок атлантичного періоду). Цей період представлений великою кількістю місцевезнаходень з мікролітичним чи мікро-макролітичним інвентарем. Це стоянки мурзак-кобинського типу в Криму, гребеніківська культура в Північному

Причорномор'ї, культура Кукрек, пам'ятки типу Моспіно в Донбасі, донецька і дніпро-прип'ятьська культура, стоянки кудлаївського типу, Пісочного рову на Десні тощо.

Для пізньомезолітичних стоянок України характерний високий розвиток мікровкладишової техніки при домінуванні серед геометричних мікролітів, особливо на півдні, трапецій. Техніка сколювання мікролітичних пластин у пізньому мезоліті зростає, з'являється значна кількість мікролітичних нуклеусів, зокрема олівцевих. Скребки тепер виготовляються переважно із відщепів, серед яких важливе місце посідають підокруглі (ретуш на 3—4 ободи) і циркулярні, різців мало: різцево-скребковий показник — 0,6, в той час як в ранньому мезоліті він становив 1,16.

На півночі України набувають значного розвитку різного роду наконечники стріл ставинога-кудлаївського, яніславицького, донецького типів тощо.

Хронологічно і стадіально пізньомезолітичні культури і типи пам'яток південних районів України співставляються з колом пам'яток тарленуязько-совтерського типу, а пам'ятки північних районів синхронізуються з такими культурами VII—VI тисячоліття до н. е. Центральної Європи, Польщі і Прибалтики, як Дювензее, Коморниця, Маглемозе, Яніславиця тощо.

Розгляду хронології культур неоліту й енеоліту присвячено праці багатьох дослідників, у яких розглянуті три основні хронологічні схеми неоліту і енеоліту України, запропоновані Т. С. Пассек²³, В. М. Даниленком²⁴ і нами²⁵. Хронології цієї території торкалися в своїх працях інші дослідники. На жаль, висновки про датування і періодизацію неолітичних пам'яток України, до яких приходять ці автори, далеко не завжди збігаються. Відзначається, зокрема, помітна розбіжність думок з питання ранньої дати неоліту України, яка поглибується до VII тисячоліття до н. е. (В. М. Даниленко) або відноситься до середин VI тисячоліття до н. е. (В. І. Маркевич, Р. Трінкгам, Д. Я. Телегін та ін.). Багато кардинальних розбіжностей існує і в питанні періодизації окремих культур.

На підставі існуючих даних з датування нео-енеолітичних пам'яток УРСР можна виділити три основних періоди, із яких один, перший (I) неолітичний, а два наступні (II, III) — нео-неолітичні. Перший і другий періоди, в свою чергу, можуть бути розділені на два підперіоди: I — 1, I — 2, II — 1, II — 2. Перші два періоди охоплюють близько 1500 років кожен, а останній, третій — приблизно 500—600 рр. (табл. 2).

Основними критеріями для виділення названих періодів і етапів є помітні зміни в економіці і культурі населення, а також в етнокультурному його складі.

Перший ранній період (неолітичний) охоплює відрізок часу від середини VI до початку IV тисячоліття до н. е. В цей час на півдні Європейської частини СРСР розвивалися ранньонеолітичні культури: буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, сурська або сурсько-дніпровська, культура Кріш, розписної кераміки типу Дякове в Закарпатті. У першому періоді складається неоліт Криму типу Таш-Аїра і Кая-Араси, а також з'являються ранні дніпро-донецькі стоянки в Подніпров'ї. Пам'ятники ранніх етапів буго-дністровської і сурської, кримської культур і культури Кріш відносяться до першого підперіоду (I — 1), а культури розписної кераміки пізніх фаз буго-дністровської, сурської і початку дніпро-донецької — до другого (I — 2). Абсолютний вік пам'яток

²³ Passek T. Relations entre l'Europe occidentale et l'Europe orientale a l'Europe néolithique.— VI congrès intern. des Scien. Pre. et protohistorique. Moscou, 1962.

²⁴ Даниленко В. Н. Неоліт України.— Київ, 1969.

²⁵ Телегін Д. Я. О культурно-територіальному члененні и періодизації неоліта України и Білоруссії.— СА, 1971, № 2.

підперіоду I — I встановлюється на підставі дат за методом C¹⁴ стоянок Сороки II та їх синхронізацією з культурою Кріш—Старчево на Балканах, для яких також встановлено багато радіокарбонних дат. Досить надійно датована і культура лінійно-стрічкової кераміки за методом C¹⁴ (Г. Квітта). Хронологія решти культур і першого періоду визначається на підставі типологічних матеріалів з іншими датованими комплексами.

Другий період нео-енеолітичної епохи України відноситься до IV — першої половини III тисячоліття до н. е. В цей час припиняють існування більшість ранньоенеолітичних культур і з'являються перші культури епохи міді — Трипілля, Гумельниця, а також культура Тиси в Закарпатті. На підперіод II — I, що тривав недовго (до середини IV тисячоліття, отже, близько 500 р.), припадає розквіт дніпро-донецької культури і максимальне поширення її культури на південь, коли в басейні Дніпра створився широкий «пізньокроманьйонський клин», вершина якого досягла Нижнього Подніпров'я і Степового Криму. Для датування культур цього підперіоду — трипільської і гумельницької — одержано багато радіокарбонних дат. Синхронізація Трипілля і середнього етапу дніпро-донецької культури (II — а) встановлюється на підставі трипільських керамічних імпортів у могильниках і на поселеннях цієї культури (Микільський могильник, Пищики та ін.). Для датування Йосипівського і Микільського могильників недавно одержано дати за C¹⁴ (4125—125; 3990—420 р. до н. е.).

У підперіоді II — 2, що тривав від середини IV до середини III тисячоліття до н. е., далі розвивалися паралельно Трипілля (етап B₁, C₁) і дніпро-донецька культура (етап II — б, с). З'являються пам'ятки культури ямково-гребінцевої кераміки, а також нові енеолітичні культури, зокрема середньостогівська та ін. Датування багатьох із цих культур базується на їх синхронізації з Трипіллям B₂ — C₁, для визначення віку яких є радіокарбонні дати. На матеріалах Дереївки синхронізуються також середньостогівська культура і культура ямково-гребінцевої кераміки.

У третьому періоді нео-енеолітичних культур України, відносно короткому (друга половина III тисячоліття до н. е.), продовжує розвиватися лише одна неолітична культура ямково-гребінцевої кераміки. У Білорусії, можливо, затримуються і найпізніші пам'ятки дніпро-донецької культури. На початку третього періоду середньостогівська культура змінюється ямною. При переході від етапу C₁ до C₂ Трипілля відбувається значна трансформація цієї культури, де виділяються усатівський, софіївський, городський та інші варіанти. Для датування енеолітичних культур третього періоду одержано дати за C¹⁴. Так, наприклад, для ямної культури їх більше сорока²⁶. На Волині в третьому періоді нео-енеолітичної епохи поширюються ще культури лійчастого посуду і кулястих амфор, а в Подніпров'ї з'являються перші культури епохи бронзи, зокрема середньодніпровська²⁷.

Таким чином, в історії неолітичного і енеолітичного населення України існували три основні «переломні» моменти, коли в етнокультурному його складі відзначаються значні зміни: по-перше, при переході від першого до другого періоду, тобто на початку IV тисячоліття до н. е., коли зникають ранньоенеолітичні культури і з'являються перші культури епохи міді; по-друге, при переході від підперіоду II — I до підперіоду II — 2 в середині IV тисячоліття до н. е., коли відбувається витіснення пізньокроманьйонського населення із Подніпров'я, де поширюються нові енеолітичні культури — середньостогівської, Трипілля та ін.: по-третє,

²⁶ Телегін Д. Я. Об абсолютном возрасте ямной культуры и некоторые вопросы хронологии неолита юга Украины.—СА, 1977, № 2.

²⁷ Артеменко И. И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы.—ЧИА, 1967, № 148.

те, при переході від другого до третього періоду нео-енеолітичних культур України (середини III тисячоліття до н. е.), коли відбувалися «розпад» Трипілля та складання ямної культури, з'являється ряд нових культур мідного віку на Волині і в Прикарпатті та виникають на Україні перші культури епохи бронзи.

На фоні наведених досягнень у галузі вивчення мезолітичних і неолітичних пам'яток помітнішими стають існуючі ще недоробки і лакуни в наших знаннях про історію населення України в IX—III тисячолітті до н. е. Передусім слід відзначити, що ще далеко не вся територія УРСР однаковою мірою охоплена польовими дослідженнями. Так, за останні 10—15 років зовсім припинилися роботи з дослідження мезоліту і неоліту Десни, за минуле д'ятиріччя не розкопано жодну пам'ятку буго-дністровської культури, струмельсько-гастатинського типу, виявлено лише одну сурську стоянку, яка частково досліджувалася (Засуха). Не вивчається зовсім і неоліт Криму. Особливо прикро, що останнім часом майже не розроблюються питання неоліту південних степових районів України, що значно затримує проведення культурно-хронологічного членування пам'яток цього району. На зведеніх картах, наприклад, район поширення сурських пам'яток обмежується все ще лише Надпоріжжям, хоча територія розселення її носіїв була більшою, зокрема вона охоплювала Приазов'я і нижні течії Сіверського Дінця включно.

Інтенсифікація справи ведення польових досліджень пам'яток мезоліту і неоліту Десни і культур епохи неоліту степової України і Криму є невідкладним завданням археологічних вивчень в республіці.

Потребує дальнього розвитку і методика опрацювання матеріалів у галузі мезоліту і неоліту України. Поряд з уточненням номенклатурних списків крем'яних виробів, невідкладним завданням є розробка єдиної статистичної схеми обліку цих матеріалів з одинаковою структурою підрахунків, виведення процентного складу виробів, індексів спільноті комплексів. Лише в такому випадку опрацювання матеріалів набуде певної колективності, коли результатами роботи одного з дослідників зможуть користуватися інші. Таку уніфікацію методики і критеріїв обробки крем'яних виробів необхідно проводити як мінімум у межах республіки, а то й всієї Європейської частини СРСР. Все це має пряме відношення і до способів опрацювання і інших матеріалів, зокрема кераміки, методика аналізу якої ще починається. Вище йшлося також про інші недоліки в розробці методологічних основ археологічної науки, зокрема про значний різнобій серед спеціалістів у розумінні таких понять, як «культура» і «тип пам'ятки».

Уdosконалення методики опрацювання крем'яних виробів і кераміки, переход до машинної обробки матеріалів мезо-енеолітичної епохи — є другим невідкладним завданням вивчення первісної історії на Україні.

Схема періодизації мезолітичних і нео-енеолітичних культур є лише попереднім узагальненням існуючих фактів. Вона потребує уточнення і деталізації, що стане можливим після опрацювання нових даних і передусім повного і глибокого поєднання хронологічних схем, складених на підставі археологічних, палеологічних досліджень і нових дат, одержаних за методами точних наук, зокрема радіокарбонним, археомагнітним і термолюмінесцентним. Виявлення нових гомогенних комплексів матеріалів, надійно датованих за методами точних наук, є також необхідною умовою і при культурно-територіальному членуванні мезо-енеолітичних пам'яток України²⁸.

²⁸ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні (Деякі підсумки і завдання). — Археологія, 1978, 26.

Широке впровадження в практику повсякденності нашої роботи методів точних наук є, нарешті, третім невідкладним завданням дослідження історії населення в мезо-неолітичну епоху.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Итоги и задачи изучения эпохи мезолита и неолита на Украине

Резюме

В статье подведены итоги полевых исследований мезолитических и неолитических памятников Украины за последнее пятилетие, а также показано то новое, что предпринимается на Украине специалистами в решении хронологии, периодизации и культурно-территориальном членении памятников этих эпох.

Автор приводит составленную им схему периодизации мезолитических и нео-энеолитических культур Украины и обосновывает ее положение.

Для мезолитического времени выделяются два основных периода — ранний (IX—VIII тысячелетия до н. э.) и поздний (VIII—VI тысячелетия до н. э.). В нео-энеолитическую эпоху культуры Украины прошли в своем развитии три основных периода: первый (VI—V тысячелетия до н. э.), второй (IV — первая половина III тысячелетия до н. э.) и третий (вторая половина III тысячелетия до н. э.). Первый ранний период этой эпохи был «чисто» неолитическим, а во втором и третьем периодах неолитические культуры полностью сосуществовали с энеолитическими. Первый неолитический период и второй нео-энеолитический в свою очередь подразделяются на этапы (I—1, I—2; II—1, II—2).

Среди задач изучения мезо-неолитических памятников Украины автор ставит вопросы о расширении полевых исследований, повышении качества методики изучения комплексов с применением статистических методов и машинной обработки материалов.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН¹, С. С. БЕЗСОНОВА,

В. Ю. МУРЗІН

Археологія раннього залізного віку на території України в роки Х п'ятирічки

Роки десятої п'ятирічки стали новим важливим етапом у вивчені археологічних пам'яток ранньої залізної доби. В цей час було опубліковано фундаментальні праці Б. О. Рибакова й А. І. Мелюкової, монографії Д. С. Раєвського, Л. К. Галаніної та ін.¹ Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили й фахівці України.

Помітно розширилася джерелознавча база, збільшилась кількість даних про культуру і побут племен, які мешкали на території республіки у I тисячолітті до н. е.

Швидке зростання кількості матеріалів пояснюється активною участю Інституту археології АН УРСР у дослідженнях стародавніх пам'яток, розташованих у зонах новобудов. Основні зусилля дослідників зосереджувалися у районах Нижнього Подніпров'я, Побужжя й Криму. Вивчено серію поховань кімерійського часу, а також декілька сотен скіфських, що датуються IV—III ст. до н. е. Було проведено вивчення Рогачицького курганного поля², курганів поблизу с. Гюнівка³ (Запо-

¹ Рибаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ.—М., 1979.—248 с.; Мелюкова А. И. Скифия и фракийский мир.—М., 1979.—256 с.; Галаніна Л. К. Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Бранденбурга).—М., 1977.—68 с., 33 табл. (Археология СССР, САИ, вып. ДІ-33).

² Болтрук Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачикского курганного поля.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 269—270; Болтрук Ю. В., Болдин Я. И., Нікітенко М. М. и др. Исследования курганных могильников в Запорожской области.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 299—300.

³ Болтрук Ю. В., Отрощенко В. В., Савовский И. П. Исследование Рогачикского курганного поля.

різька область), Актаського курганного могильника (Крим)⁴ та ін. Послідовні розкопки курганних некрополів рядового скіфського населення допомогли з'ясувати структуру скіфського суспільства. Продовжувались дослідження великих курганів скіфської знаті. Відзначимо розкопки курганів поблизу м. Бердянська і с. Велика Білозерка, початок дослідження відомих пам'яток скіфської культури — курганів Огуз та Чортомлик⁵.

Результати досліджень опубліковані у збірниках «Скифи и сарматы», «Скифия и Кавказ»⁶, у виданнях новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР⁷. Експедиції Інституту вивчали також пам'ятки ранньої залізної доби на території Лісостепової України, зокрема поблизу сіл Квітки на Черкащині⁸ і Комарів на Середньому Дністрі⁹.

Значний внесок у вивчення пам'яток ранньої залізної доби внесли інші наукові заклади України: Донецький краєзнавчий музей, наприклад, поблизу м. Жданова¹⁰ дослідив великий скіфський курган під назвою «Двогорбий». Масштабні охоронні роботи у зонах новобудов проводили експедиції Дніпропетровського та Київського університетів¹¹.

На території Харківської області працівники Харківського університету та історичного музею відкрили і дослідили поселення скіфського часу (Коломацьке городище)¹², могильник поблизу с. Песочин та ін.¹³ На Полтавщині фахівці університету продовжували також вивчення видатної пам'ятки скіфського часу — Більського городища¹⁴, а археологи Донецького університету дослідили поселення ранньоскіфського часу поблизу сіл Лихачівка, Пожарна Балка та ін.¹⁵

Цікаві результати досягнуті при розкопках Чорноліського городища поблизу с. Рудківці, що на Хмельниччині (Кам'янець-Подільський недінститут)¹⁶, та більш пізнішого поселення поблизу с. Долиняни Чернівецької області (Державний Ермітаж)¹⁷.

Експедиція Київського університету вивчала поселення гальштатської культури поблизу с. Нижня Кривча (Тернопільська область)¹⁸. Інститут суспільних наук АН УРСР (м. Львів) продовжував дослідження поселення поблизу с. Непоротів¹⁹ Чернівецької області.

⁴ Дослідження Колотухіна В. А. та Безсонової С. С. у 1979—1980 рр.

⁵ Артеменко И. И. Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. конференции. Днепропетровск, 1980, с. 5.

⁶ Скифы и сарматы. Киев, 1977.— 231 с.; Скифия и Кавказ. Киев, 1979.— 258 с.

⁷ Курганы юга Днепропетровщины. Киев, 1977.— 173 с.; Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки.— Киев, 1977.— 158 с.; Курганы на Южном Буге. Киев, 1978.— 169 с.

⁸ Ковпаненко Г. Т., Гупало Н. Д. Новое погребение предскифского времени.— В кн.: Археологические исследования на Украине, с. 75.

⁹ Дослідження Г. Т. Ковпаненка у 1978—1979 рр.

¹⁰ Привалов А. И., Привалова О. Я., Зарайская Н. П. Раскопки скіфского кургана в Донбасе.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 390—391.

¹¹ Ковалєва И. Ф., Костенко В. И., Марина З. П. и др. Исследования в Орельско-Самарском междуречье.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 338; Бондарь Н. Н., Атоненко Б. А., Васильченко С. А. и др. Раскопки курганов в зоне Никопольского орошающего масива.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 300.

¹² Радзивільська В. Е. Раскопки городища у с. Коломак.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 377—378.

¹³ Бородулін В. Г. Исследование курганов скіфского времени в Харьковской области.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 306.

¹⁴ Дослідження Б. А. Шрамка.

¹⁵ Дослідження В. П. Андрієнка та А. А. Моруженка.

¹⁶ Винокур И. С., Гуцал А. Ф., Журко А. И. и др. Раскопки и разведки на Среднем Днестре.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 307.

¹⁷ Смирнова Г. И. Раскопки у с. Долиняны на Буковине.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 386—387.

¹⁸ Малеев Ю. Н. Раскопки Гальштатского городища у с. Нижнее Кривче.— АО, 1976 г. М., 1978, с. 328.

¹⁹ Крушельницька Л. І., Мовша Т. Г. Исследования в Непоротово.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 317—318.

Нагромадження нових матеріалів сприяло уточненню наших знань про кімерійську і скіфську епохи. Передусім це стосується найпізнішого передскіфського та ранньоскіфського періодів, дослідження яких пов'язане з цілим комплексом важливих питань скіфської історії, зокрема з проблемою походження скіфів та скіфської культури. Ця проблема, що хвилювала усі покоління археологів-скіфознавців, набула в останні роки особливої актуальності в зв'язку з відкриттям нових пам'яток передскіфської доби, зокрема з дослідженням кургану Аржан в Туві. Тому не випадково питання генезису скіфської культури займали одне з центральних місць в дискусії по скіфській проблематиці, що проходила на сторінках журналу «Народы Азии и Африки»²⁰.

Як відомо, існує три концепції: автохтонна, «азіатська» та нещодавно остаточно сформульована ідея поліцентричного, незалежного і майже одночасного, виникнення культур скіфського типу на широкому просторі євразійських степів. Зрозуміло, що розв'язання цієї проблеми буде залежати врешті-решт від вивчення культур, що передували скіфській: чорногорівсько-новочеркаській у Північному Причорномор'ї, протосавроматської у Поволжі, дандібай-беказинської у Казахстані та ін.

У цьому зв'язку згадаємо фундаментальну працю А. І. Тереноожкіна «Кіммерийци»²¹, в якій детально описано більшу частину пам'яток передскіфського часу як Північного Причорномор'я, так і сусідніх територій. Аналізуючи археологічний матеріал, автор монографії приходить до висновку про наявність генетичного зв'язку культури типу Чорногорівки Новочеркаського скарбу бронз і зрубної культури. Велика увага приділяється питанням хронології кімерійського періоду, дослідженням перехідного етапу від передскіфського до скіфського часу, порівнянню матеріальної культури історичних кімерійців і ранніх скіфів. У результаті автор приходить до надзвичайно важливого висновку про зміну у середині VII ст. до н. е. передскіфської культури скіфською, що була принесена ззовні.

Цієї ж точки зору — про формування основних елементів скіфської культури за межами Північного Причорномор'я у глибинних районах Азії — додержуються й інші автори даної статті. Звичайно, це зовсім не означає заперечення впливу кімерійських племен на культуру скіфів як наслідка асиміляції останніми групами місцевого населення передскіфського часу. Зараз, на нашу думку, назріла явна необхідність з'ясувати конкретне співвідношення етнічних джерел скіфської культури. Шлях до цієї мети ми бачимо у детальному розгляді усіх елементів як кімерійської, так і скіфської матеріальних культур, поховань звичаїв, образів скіфського мистецтва.

Питанню технології обробки заліза у кімерійську епоху²² присвячена цікава стаття Б. А. Шрамка, Л. Д. Фоміна та Л. О. Солнцева, яка дає можливість порівняти особливості виробництва передскіфських мечів і кинджалів з характерними прийомами виготовлення скіфського меча²³. Проте подібність цих двох технологічних процесів зовсім не значить, що і форма скіфського меча мала прототипи у кімерійських стажожитностях. Це лише вказує на запозичення населенням скіфського часу окремих навиків в обробці чорних металів у попереднього населення. З нашої точки зору, територію формування скіфського археологічного типу зброї слід шукати у східних районах Євразії.

²⁰ НАА, 1980, № 5—6.

²¹ Тереноожкін А. І. Кіммерийци.— Київ, 1976.— 223 с.

²² Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. А. Начальний этап обработки железа в Восточной Европе (доскифский период).— СА, 1977, № 1, с. 57—74.

²³ Шрамко Б. А., Фомін Л. Д., Солнцев Л. О. Техника изготовления скіфской наступальной зброй із заліза і сталі.— Археологія, 1970, вип. 23, с. 75.

Важливому питанню — генезису скіфської степової кераміки — присвячені праці Н. О. Гаврилюк²⁴. Ці дослідження на великому матеріалі підтвердили висновок багатьох фахівців про формування власне скіфського керамічного комплексу переважно на основі місцевої передскіфської кераміки. Н. О. Гаврилюк прослідкувала джерела і розвиток основних форм скіфського глиняного посуду, з'ясувала співвідношення кімерійських, фракійських лісостепових елементів у кераміці степових скіфів. Таким чином, дослідження матеріалів скіфської кераміки — найбільш переконливе свідчення участі кімерійського населення у формуванні скіфської культури.

Ряд проблем скіфської архаїки — історія скіфських походів до Передньої Азії, історична інтерпретація ряду археологічних пам'яток VII—V ст. до н. е., політичні кордони Скіфії та інші розглядаються у монографії В. А. Іллінської та О. І. Тереножкіна²⁵.

Степове Причорномор'я в епоху скіфської архаїки було темою дисертації В. Ю. Мурзіна, в якій зведено дані про скіфські пам'ятки VII—V ст. до н. е., прослідковуються на археологічному матеріалі деякі історичні процеси, що відбувалися на цій території у ранньоскіфський час²⁶.

Розроблялися на Україні й питання скіфської археології IV—III ст. до н. е. Дослідники більше уваги приділяють історичним та соціальним питанням: вирішенню проблеми реконструкції соціального устрою на підставі конкретного археологічного матеріалу. Вдалою спробою вивчення матеріалів видатної поховальної пам'ятки — кургану Товста Могила є монографічне дослідження Б. М. Мозолевського²⁷. Ця праця — перший досвід повного й детального дослідження скіфського «царського» кургану. Автор намагався з'ясувати його конкретне місце серед інших «царських» курганів і досить переконливо показав, що курган Товста Могила належить до числа найбільш видатних пам'яток Скіфії. Привертає увагу й висновок Б. Н. Мозолевського про виділення серед курганів скіфської знаті чотирьох основних груп у відповідності з соціальним статусом поховань, хоч не виключена й більш дрібна диференціація верхівки скіфського суспільства. В усякому разі на нижчих своїх щаблях, як показали дослідження К. П. Бунятян, проведені з використанням статистичних методів аналізу, скіфське суспільство було досить диференційоване²⁸. Дані праця по суті є першим зразком дослідження соціального складу скіфського рядового населення.

Досягненням української археології в минулій п'ятирічці є також розробка питань військової справи скіфів. У працях Є. В. Черненка доказано проаналізовано набір зброї, характерної для кочових скіфів, її типологію, склад скіфського війська, а також тактику і стратегію цього часу. Результати вивчення цих питань викладено у працях «Поход Дарія в Скифію»²⁹ та «Скифские лучники»³⁰. Остання є монографічним дослідженням, де з вичерпною повнотою зібрани та узагальнені усі дані про скіфський лук і стріли, про роль цього виду зброї в озброєнні кочівників Євразії.

²⁴ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений предскіфского времени.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Київ, 1979, с. 20—40; Гаврилюк Н. О. Ліпна кераміка скіфських поховань IV—III ст. до н. е.—Археологія, 1980, вип. 34, с. 17; Гаврилюк Н. А. Керамика степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— 1981.

²⁵ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—V вв. до н. е. Киев, 1981.

²⁶ Мурzin В. Ю. Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Київ, 1979.— 21 с.

²⁷ Мозолевский Б. М. Товста Могила. Київ, 1979, с. 250.

²⁸ Бунятян Е. П. Рядовое население степной Скифии IV—III вв. до н. е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Київ, 1981.— 21 с.

²⁹ Древности Степной Скифии. Київ, 1982.

³⁰ Черненко Е. В. Скифские лучники. Київ, 1982.

Такі аспекти скіфської матеріальної культури, як реконструкція скіфського одягу та головного убору, розглядаються у працях В. О. Рябової і Л. С. Клочко³¹. У них наведено нові дані про оздоблення скіфського одягу і його конструктивні особливості, прослідковується залежність одягу від соціального статусу похованого.

Важливі завдання стоять перед дослідниками пізньоскіфської та сарматської археології: вивчення взаємозв'язків скіфської та сарматської культур, варварського і античного світів, а також завершального етапу історії пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я та Криму. Для вирішення цих проблем необхідні широкі історичні узагальнення та реконструкції з врахуванням всіх наявних матеріалів. Одним з результатів роботи в цьому напрямку є монографія Т. М. Висотської³², в якій висвітлюються час виникнення, топографія, економіка та ідеологія населення Неаполя Скіфського. Цікаві дані отримано під час дослідження Усть-Альмінського городища і некрополя³³. Г. Т. Ковланенко дослідила матеріали поховання знатної сарматки, яке датується I ст. до н. е.³⁴ Знахідки з Соколової Могили дали можливість зробити важливі висновки про ідеологію і культурні зв'язки сарматських племен. Дослідженням сарматських поховань Степового Подніпров'я, різноманітних аспектів історії сарматської матеріальної культури, поховань звичаїв присвячена серія статей О. В. Симоненка та В. І. Костенка³⁵. Взаємовідносини населення Херсонеса з племенами, які його оточували, висвітлено в працях В. М. Зубаря³⁶.

Проте ми повинні відзначити, що пізньоскіфський та сарматський періоди в історії Північного Причорномор'я вивчаються ще недостатньо. Це потребує подальшого розширення джерелознавчої бази, перш за все нових розкопок пам'яток у Нижньому Подніпров'ї.

Головним завданням дослідження пам'яток Лісостепової України було, як і раніше, вивчення локальних варіантів культури населення Лісостепу в скіфський час, пошуки їх генетичних коренів, з'ясування північного кордону Скіфії. Щодо території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, то тут вирішення всіх цих проблем набуло характеру, на перший погляд, суто приватної дискусії — чи можна вважати Більське городище містом Гелоном, про яке згадує Геродот? Якщо Б. А. Шрамко відстоює точку зору відносно заселення Лісостепового Лівобережжя переважно будинськими племенами, місцевими за походженням³⁷, то В. А. Іллінська наполягала на включені цього району, заселеного, на її думку, іранськими племенами, до Скіфії³⁸. Останнє

³¹ Рябова В. А. Женское погребение из кургана Денисова Могила.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 47—51; Клочко Л. С. Реконструкция скіфских головных жіночих уборів.— Археологія, 1979, вип. 31, с. 16—28.

³² Высотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов.— Киев, 1979, с. 207.

³³ Высотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 309—310; АО, 1978 г. М., 1979, с. 315—316.

³⁴ Ковланенко Г. Т. Сарматское погребение в Соколовой Могиле (предварительная публикация).— В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 168—183.

³⁵ Симоненко А. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья.— В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 221—230; Симоненко А. В. О сарматских поясах.— В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 51—55; Костенко В. И. Наиболее ранние сарматские погребения в бассейнах рек Орели и Самары.— СА, 1979, № 4, с. 189—202.

³⁶ Зубар В. М. Підбійні могили Херсонеського некрополя.— Археологія, 1977, вип. 24, с. 68—73; Зубар В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі.— Археологія, 1976, вип. 20, с. 42—46.

³⁷ Шрамко Б. А. Крепость скіфской эпохи у с. Бельск — город Гелон.— В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 119; Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 204 и сл.

³⁸ Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 73—96.

положення більш вірогідне, оскільки підтверджується археологічними матеріалами.

Дніпровське Лісостепове Правобережжя останнім часом стало об'єктом досліджень Г. Т. Ковпаненко³⁹. На основі аналізу похованального обряду та інвентаря, автор аргументовано висвітлює матеріальну культуру населення цього району, співвідношення місцевих і скіфських елементів. Праця Г. Т. Ковпаненко доповнює дослідження інших авторів і дає можливість відтворити надзвичайно багату і цікаву культуру населення Правобережного Лісостепу.

Пам'ятки, розташовані на межі Степу і Лісостепу, досліджувались Н. М. Бокій⁴⁰, який вдалося визначити північні кордони Скіфії, розміщення скіфських племен, своєрідність культури населення цієї території.

Історичній інтерпретації пам'яток кімерійського і ранньоскіфського часу на території Північного Прикарпаття і Західної Волині присвячена монографія Л. І. Крушельницької⁴¹. На думку автора, на згаданій території в ранньоскіфський період існувало декілька етнокультурних груп, які складали як місцеві етнічні елементи, що простежуються тут ще з бронзової доби, так і племена, які просунулися на захід з Середнього Подністров'я. Таким чином, вирішення питання про склад населення і характер культури цих районів багато в чому залежить від успішного вивчення пам'яток Лісостепового Подністров'я. За останні роки в цьому плані зроблено чимало. І, насамперед, велика заслуга в цьому Г. І. Смирнової⁴². Подальші дослідження дозволять глибше вивчити надзвичайно складні і важливі історичні процеси, що відбувалися в північно-західних районах скіфського світу.

Слід констатувати, що останнім часом намітилася явна диспропорція у визначеній степових і лісостепових пам'яток. Її усунення — одне з найважливіших завдань наступних років. Все більше відчувається необхідність поглиблена дослідження питань ідеології і соціального ладу скіфського суспільства. Це — два взаємопов'язаних завдання. Без урахування на основі археологічних і писемних джерел конкретного рівня соціального розвитку суспільства не можна вірно уявити його ідеологію. Знання ідеології суспільства збагачує і конкретизує наші уявлення про соціальний устрій. Здійснення цього завдання можливе лише для фахівця, який має фундаментальні знання з різних галузей знань, насамперед іраністики⁴³.

Вивчення соціальної структури скіфського суспільства (праці О. І. Тереножкина, Е. А. Грантовського та ін.) переконує в необхідності більш повно зачікати дані античних джерел, а також «загальноіранської спадщини»⁴⁴. Це дає можливість у загальних рисах реконструювати соціальний лад скіфського суспільства, яке розвивалося у інших природничо-гospодарських умовах, ніж суспільства загальноіранського і арійського періодів. Декілька століть існування в умовах кочового скотарства не могли не вплинути на соціальні інститути скіфського

³⁹ Ковпаненко Г. Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось.—Киев, 1981.

⁴⁰ Бокій Н. М. Поздний бронзовый век и скіфский период на пограничье Степи и Лесостепи в Дніпровском Правобережье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.—Киев. 1980.—16 с.

⁴¹ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976, с. 147.

⁴² Смирнова Г. І. Новое в изучении археологических памятников Северо-Западной Скифии.—В кн.: Культура Востока. Древности и раннее средневековье. Л., 1978, с. 115—130; Смирнова Г. І. Курганы у с. Перебыковцы — новый могильник скіфской арханки на Среднем Днестре.—ТГЭ, 1979, т. 20, с. 11.

⁴³ Див.: Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния скіфской проблемы.—НДА, 1980, № 5.

⁴⁴ Див.: Грантовский Э. А. Проблемы изучения общественного строя скіфов.—ВДИ, 1980, № 4, с. 128—155.

суспільства. Щодо висновків про соціальну стратифікацію скіфського суспільства, то вирішальне слово тут залишається за археологічними матеріалами.

Велика робота має бути виконана по вивченню поховальних пам'яток з метою визначення соціального статусу померлих. Крім характеристики поховальних споруд дуже суттєвим моментом (особливо для поховань знаті) є аналіз інвентаря, з'ясування семантики його окремих категорій. Цінну інформацію можна одержати за допомогою аналізу творів мистецтва, яскрава соціальна належність яких безсумнівна. Такий аналіз поховальних комплексів дозволить виявити міру схожості між культурою верхівки скіфського суспільства і рядових общинників.

У дослідженні ідеології скіфського суспільства за останні роки відбулися суттєві зміни. Особливо це стосується питань походження і семантики скіфського мистецтва, а також релігійно-міфологічних уявлень (праці Д. С. Раєвського, О. Ю. Кузьміної, Н. О. Онайко, О. І. Шкурко, Л. А. Лелекова). В розробку цього питання зробили свій внесок і українські археологи В. А. Іллінська, О. І. Тереножкін, Є. В. Яковенко, С. С. Безсонова, Б. М. Мозолевський, В. П. Білозор та ін.⁴⁵ Все більше уваги приділяється світоглядним аспектам мистецтва. Проте теоретичних розробок у цій галузі ще недостатньо (праці Д. С. Раєвського, О. Ю. Кузьміної). Відчувається необхідність систематичного вивчення скіфського мистецтва, починаючи з початкових ступенів (тобто з періоду пізньої бронзи), з врахуванням історичних умов його виникнення. Завдяки таким дослідженням можна одержати цінну інформацію щодо походження скіфської культури, а також ідеології суспільства і його соціального устрою⁴⁶. Причому мистецтво звіриного стилю повинно розглядатися в тісному зв'язку з антропоморфним мистецтвом, поскільки у кінцевому підсумку й те і друге є проявом однієї ідеології.

Структурно-типологічний підхід до аналізу пам'яток стародавнього мистецтва, який враховує усі його основні аспекти: семантичний, структурний, прагматичний (праці В. В. Іванова та В. Н. Топорова), можна успішно застосовувати і до аналізу пам'яток скіфо-античного мистецтва⁴⁷. Необхідно також вивчити твори мистецтва з метою виділення окремих художніх стилів (еллінський, іранський, ахеменідський, власне скіфський, фракійський та ін.), що в ряді випадків може допомогти з'ясуванню етнічної належності пам'ятки.

На останній дискусії з питань скіфської археології було слушно підкреслено значення проблеми «скіфське у слов'янському», тобто скіфської спадщини в слов'янському фольклорі, топоніміці, мистецтві та інших галузях ідеології і матеріальної культури⁴⁸. Роботи дослідників

⁴⁵ Ильинская В. А. Современное состояние проблемы скіфского звериного стиля.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976, с. 9—29; Ильинская В. А. Золотая пластика с изображением скіфов из коллекции Романовича.— СА, 1978, № 3, с. 90—100; Тереножкин О. И. Кімерийські стели.— Археология, 1978, вип. 27, с. 12—22; Яковенко Э. В. Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма.— В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль..., с. 128—137; Яковенко Э. В., Бидзила В. И. Гравированные костяные пластинки из Гаймановой Могилы.— В кн.: Проблемы античной истории культуры. Доклады XIV Международ. конф. античников соц. стран «Эйрене», Ереван, 1979, вып. 2, с. 457—467; Безсонова С. С., Раевский Д. С. Золота пластина із Сахнівки.— Археология, 1977, вип. 21, с. 39—50; Безсонова С. С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи.— Археология, 1977, вип. 23, с. 11—24; Безсонова С. С. Деякі релігійні питання скіфської ідеології.— Археология, 1980, вип. 34, с. 3—17; Мозолевский Б. М. Синтез скіфо-античної думки.— Вестн., 1978, № 2, с. 191—204; Білозор В. П. Оленині камінці и кіммерійські стелы.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тез. докл. Ужгород, 1978, с. 52—53.

⁴⁶ Див.: Сорокин С. С. Отражение мировоззрения ранних кочевников Азии в памятниках материальной культуры.— В кн.: Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Л., 1978, с. 172—191.

⁴⁷ Див.: Раевский Д. С. Из области скіфской космологии... (Опыт семантической интерпретации пекторали из Голостой Могилы).— ВДИ, 1978, № 3, с. 115—134.

⁴⁸ НАЛ, 1980, № 6, с. 80 (виступ О. Ю. Кузьміної).

слов'янського фольклору і археології порушили лише частину цієї спадщини.

Отже, роки Х-ї п'ятирічки були періодом успішного розвитку археології раннього залізного віку на Україні, новим етапом у вивченні археологічних пам'яток, матеріальної та духовної культури стародавнього населення, історичних процесів, що відбувалися на території нашої республіки. Але значне зростання кількості нових матеріалів потребує подальшої розробки основних напрямків скіфознавства і сарматознавства з урахуванням всіх писемних і археологічних джерел. Серед особливо важливих завдань найближчого часу слід відзначити поглиблене вивчення періоду зміни кімерійської культури скіфською. Дослідження процесу формування скіфської культури потребує з'ясування конкретного співвідношення місцевих та привнесених елементів у матеріальну культуру, поховальний обряд та мистецтво скіфів.

У дослідженні скіфської археології IV—III ст. до н. е. на першому плані є картографування і складання зводів археологічних пам'яток, вивчення їх відносної та абсолютної хронології; продовження монографічного дослідження «царських» курганів, вивчення поховальних обрядів і матеріальної культури.

Слід з'ясувати час появи сарматів на території Північного Причорномор'я, для чого необхідно продовжувати вивчення пам'яток III—II ст. до н. е. на території Нижнього Подніпров'я.

Дослідження Лісостепових пам'яток вимагає подальшого вивчення локальних варіантів культури лісостепового населення скіфського часу, нових зусиль по розв'язанню проблеми етногеографії Лісостепової Скіфії. У галузі вивчення ідеології та соціального ладу скіфів важливим завданням залишається більш повне залучення даних писемної традиції, насамперед іранської, а також вивчення шляхів формування скіфського мистецтва.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН | , С. С. БЕССОНОВА,
В. Ю. МУРЗИН

Археология раннего железного века на территории Украины в годы X пятилетки

Резюме

В статье подводятся итоги изучения памятников раннего железного века на территории Украины в годы Х-й пятилетки и намечаются основные задачи в этой отрасли археологической науки на ближайшие годы. Отмечаются основные направления научных исследований и их результаты, научные труды, изданные или подготовленные к печати,дается краткая сводка археологических работ. Основное внимание в статье уделено работам украинских археологов.

С. М. БІБІКОВ, С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Дослідження античних пам'яток на Україні

Північне Причорномор'я в межах УРСР особливо насичене пам'ятками античної культури. Тут зосереджені й основні центри античної цивілізації, в тому числі Ольвія і Херсонес — міста-держави. Ці поліси значую мірою визначили риси історичного розвитку населення, яке проживало на території Європейської частини СРСР з VI ст. до н. е. до середньовіччя включно.

У десятій п'ятирічці вивчення пам'яток античної археології — міст і поселень Північного і Північно-Західного Причорномор'я — проводи-

лися на території України її установами в усіх основних центрах античної культури: в Нижньому Подністров'ї, Нижньому Побужжі, Західному і Східному Криму. Роботи проводили колективи Інституту археології АН УРСР — Херсонес, Ольвія та її округа, Тіра; Одеського археологічного музею АН УРСР — Тіра, Ніконій та іх округи; Київського державного університету — о. Березань; Харківського державного університету — Херсонес, поселення *Маслини*; Херсонеського державного музея-заповідника — Херсонес та його клери; Керченського і Феодосійського краєзнавчих музеїв. Крім того, античні пам'ятки Півдня України досліджувались також колективами вчених ІА АН СРСР — Херсонес та його округа, Боспор; ЛВІА АН СРСР — регіон Ольвії, Північно-Західний Крим, Європейський Боспор; Державного Ермітажу — о. Березань, Німфей; Державного музею образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна — Пантікапеї; Московського державного університету — округа Херсонеса; та інших організацій.

Рис. 1. Мармурова плитка з епітафією Єпікрата з ольвійського некрополя початку IV ст. до н. е.

Пантікапея, Німфея (головним чином — некрополь), Ілурата і Порфмія. Поселення сільської округи міст вивчалися обмежено.

Важливим досягненням у вивченні Пантікапея (експедиція ГМІМ) було завершення дослідження цитаделі акрополя, відкриття комплексу воріт II ст. до н. е. — II ст. н. е., що фланкуються двома бастіонами в оборонній лінії акрополя, знахідка напису II ст. до н. е., присвяченого дочці царя Скілура, на мармурових уламках жертвового столу¹. Одержані дані дозволяють зробити реконструкцію цитаделі і деяких частин оборонної системи акрополя², що являє значний інтерес.

Досягнуто істотних результатів і у вивченні так званих малих міст Боспору — Ілурата (перші століття нашої ери) і Порфмія (друга половина VI—I ст. до н. е.).

В Ілураті експедицією ЛВІА АН СРСР крім розкриття і з'ясування планування ряду житлових будинків виявлено загальну містобудівну структуру, композиційною основою якої були дві взаємно перпендикулярні головні вулиці міста і центральна площа; з'ясовано особливості оборонної системи³. І в плануванні міста і в характері оборонних споруд автор розкопок справедливо вбачає прояв традицій римської архітектури⁴.

¹ Марченко І. Д. Раскопки Пантікапея. — АО, 1976 г. М., 1977, с. 331; Толстиков В. П. Разведка на вершине первого кресла горы Митридат. — АО, 1976 г. М., 1977, с. 382, 383; Толстиков В. П. Раскопки цитадели акрополя Пантікапея. — АО, 1977 г. М., 1978, с. 391, 392; Толстиков В. П. Раскопки Пантікапея. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 412; Толстиков В. П. Раскопки Пантікапея. — АО, 1979 г. М., 1980, с. 346.

² Толстиков В. П. К вопросу об оборонительных сооружениях акрополя Пантікапея в IV—I вв. до н. э. — ВДИ, 1977, № 3, с. 156—166.

³ Шургая И. Г., Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А. Исследования Илурата. — АО, 1976 г. М., 1977, с. 394; Шургая И. Г., Тахтасьев С. Р. Раскопки Илурата. — АО, 1977 г. М., 1978, с. 404—405; Шургая И. Г., Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А., Тахтасьев С. Р. Раскопки Илурата. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 426, 427.

⁴ Шургая И. Г. Исследования оборонительной системы Илурата. — АИУ, 1978—1979. Днепропетровск, 1980, с. 117.

Дослідження Порфмія (експедиція ЛВІА АН СРСР) дають можливість вперше виявити структуру невеликого селища міського типу площею близько 0,5 га. Встановлено, що в другій половині III ст. до н. е. місто мало вже регулярну прямокутну систему планування; встановлено також розміри кварталів, які при однаковій ширині (11 м) мали різну довжину (42 і 63,5 м), простежено планування ряду будинків⁵. Усі ці відомості істотно доповнюють наші уявлення про містобудування і житлові будинки невеликих центрів міського типу на території Європейського Боспору.

Значний інтерес становлять систематичні розкопки некрополя Німфея (експедиція Ермітажу), де вивчаються поховання всіх основних періодів існування міста. Встановлено історичну топографію північно-східної частини некрополя: якщо до рубежу нашої ери тут ховали небагатих громадян, то в перші століття — найбільш заможних. Вивчалися також похованальні обряди населення міста: з'ясовано, що обидва основних похованальних обряди — кремація і трупопокладення співіснували протягом усього часу існування міста⁶. Одержані результати дозволили авторам поставити питання про явне переважання в ранньому Німфеї грецького етносу⁷. Слід відзначити початок вивчення оборонного комплексу міста, який здогадно пов'язується з портом⁸.

Таким чином, у вивченні міст Європейського Боспору досягнуті певні успіхи.

Рівномірніше вивчалися пам'ятки Західного Криму. Тут крім розкопок у самому Херсонесі і розпочатих у Керкінітіді проведені розкопки ряду сільських поселень і садиб.

У Херсонесі одержані матеріали для завершення графічної реконструкції античного театру, поки що єдиного відкритого в натурі у Північному Причорномор'ї, а також уточнення часу його загибелі — середина IV ст. н. е.⁹ Розкопки в районі театру дозволили також розробити повну стратиграфічну колонку античного і середньовічного часу. Проведено розкопки також у північно-східному районі Херсонеса, де відкрито залишки будинків елліністичного часу, виноробні перших століть нашої ери, важливі елементи благоустрою міста рубежу V—IV ст.

Рис. 2. Фігурна посудина з некрополя Ольвії I ст. н. е.

⁵ Кастанаян Е. Г., Аскиркина Т. Ф., Белова Н. С., Шауб И. Ю. Работы на городище Порфмий.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 301; Кастанаян Е. Г., Аскиркина Т. Ф., Белова Н. С., Шауб И. Ю. Раскопки Порфмия.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 327, 328; Кастанаян Е. Г., Аскиркина Т. Ф., Белова Н. С., Шауб И. Ю. Раскопки Порфмия.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 333, 334.

⁶ Грач Н. Л. Раскопки некрополя Німфея.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 314, 315; Грач Н. Л. Раскопки Німфея и его некрополя.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 321, 322.

⁷ Грач Н. Л. К характеристике этнического состава архаического Німфея.—Тезисы докладов и сообщений. Тбилиси, 1979, с. 15—17.

⁸ Грач Н. Л. Работы Німфейской экспедиции в 1978—1979 гг.—АИУ, 1978—1979, с. 116.

⁹ Домбровский О. И., Паршина Е. А., Сидоренко В. А. Раскопки на участке античного театра в Херсонесе.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 328; Домбровский О. И., Орлов К. К., Кутайсов В. А. Раскопки на участке античного театра в Херсонесе.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 291.

до н. е., а головне — залишки стилобату храму III—II ст. до н. е., розташованого на площі, що завершувала головну вулицю міста¹⁰.

Цікаві нові дані було отримано під час розкопок у Керкінітіді, археологічна топографія якої до цього часу вивчена недостатньо. Тут на досить великий площині (блізько 1 тис. м²) у 1980 р. розкрито залишки вулиць та будинків рубежу нашої ери, елліністичного та більш ранніх часів. Це, з урахуванням наслідків геологічних розвідкових бурінь, дозволить уточнити місце розташування міста загалом та його центру зокрема, а також більш докладно висвітлити питання про час заснування Керкінітіди.

В розкопках пам'яток сільських поселень Західного Криму слід відзначити досить значні масштаби робіт, різноманітність цілей, комплексність методів польових досліджень і розкопок поселень разом з іх могильниками. Основні зусилля дослідників було спрямовано на вивчення як поселень, так і окремих садиб, а також системи землеробства.

Привертають увагу систематичні розкопки городища Беляус та його могильника IV ст. до н. е.—I ст. н. е. В останні роки тут виявлено типовість у плануванні та конструкціях башт у садибах; простежено хронологічний розвиток забудови, практично завершено вивчення некрополя¹¹. Важливим спостереженням для соціальної характеристики населення городища Беляус є те, що башти в результаті подальших перебудов опиняються всередині забудови. Дещо інший тип башт простежено на землеробському

Рис. 3. Розвал оборонної стіни Ольвії I ст. до н. е.—I ст. н. е., в якому знаходяться архітектурні деталі і постаменти для статуй.

поселенні кінця IV — початку I ст. до н. е. поселення тут складається з чотирьох комплексів башт з дворами і оточуючими їх господарськими приміщеннями, розташованими по периметру великого (більше як 500 м²) двору; площа всього укріплення 45 × 90 м¹².

На Чайкинському городищі, де досліджувались як поселення, так і некрополь, одним з найважливіших відкритий можна вважати комплекс

¹⁰ Золотарев М. И. Раскопки в северо-восточном районе Херсонеса.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 299, 300; Золотарев М. И. Раскопки в северо-восточном районе Херсонеса.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 331, 332; Рыжов С. Г. Дом IV—III вв. до н. э. в северо-восточном районе Херсонеса.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 333, 334.

¹¹ Дащевская О. Д., Голенцов А. С., Старченко Е. В. Раскопки городища и некрополя Беляус.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 287, 288; Дащевская О. Д., Голенцов А. С., Старченко Е. В. Работы на Беляусе.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 319—320; Дащевская О. Д., Голенцов А. С., Старченко Е. В., Федотов В. В. Раскопки Беляуса.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 325, 326; Дащевская О. Д. Двадцатый сезон Донузлавской экспедиции.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 267—269.

¹² Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 324, 325; Латышева В. А., Шепинский А. А. Исследования в Северо-Западном Крыму.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 348, 349; Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины в Северо-Западном Крыму.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 357, 358; Латышева В. А. Раскопки поселения Маслины.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 295, 296; Латышева В. А. Поселение «Маслины» в Северо-Западном Крыму и его место в составе херсонесской хоры.—ПАИКФ, с. 33—35; Латышева В. А. Раскопки античного поселения Маслины в Северо-Западном Крыму.—КСИА АН УССР, 1978, вып. 178. с. 53—61.

IV—III ст. до н. е., який автор трактує як виноробський¹³. Але незвичайність комплексу, зокрема наявність двох кам'яних ящиків з уступами та перед ними двох послідовно розміщених площацок, складених із окремих плит (першу з площацок автор трактує як давильну)¹⁴, дає можливість припустити інше призначення цього комплексу — чи не був цей комплекс лазнею або бальнеологічним?

У комплексному вивчені поселення Панське I для археологічних пам'яток розроблено і випробувано методику використання найновішої

Рис. 4. Постамент для статуй з присвятою Зевсу Олімпійському III ст. до н. е.

пошукової геологорозвідувальної апаратури; важливим результатом цього стало відкриття у міжкурганному просторі ґрунтового некрополя другої половини IV — початку III ст. до н. е.¹⁵

Велику увагу дослідники приділяли вивченю системи розмежування і землекористування, з'ясовували питання як планування і межування хор у цілому, так і особливості окремих земельних наділів¹⁶. Продовжувалось також дослідження і садиб¹⁷.

¹³ Яценко И. В., Попова В. А. Раскопки греческих и скифских слоев на городище у санатория «Чайка». — АО, 1978 г. М., 1979, с. 428, 429.

¹⁴ Там же, с. 428.

¹⁵ Щеглов А. Н., Внучков Г. А., Кац В. И. Тарханкутская экспедиция. — АО, 1977 г. М., 1978, с. 405, 406; Щеглов А. Н. Комплексные исследования в Северо-Западном Крыму. — АО, 1979 г. М., 1980, с. 354, 355; Щеглов А. Н. Исследования хоры Херсонеса в 1975—1977 гг. — Археологические исследования на Украине в 1976—1977, с. 83. Щеглов А. Н. Применение комплекса естественных и точных методов в полевой археологии. — Археологические исследования на Украине в 1978—1979, с. 19, 20.

¹⁶ Щеглов А. Н. Комплексные исследования в Северо-Западном Крыму. — АО, 1979 г. М., 1980, с. 354; Николаенко Г. М., Оленина Е. Ф., Жеребцов Е. Н., Глазунов В. Б. Охранные исследования на городской хоре Херсонеса. — АО, 1976 г. М., 1977, с. 345, 346; Николенко Г. М., Викторова М. А., Козловская В. И. Исследования на городской хоре Херсонеса. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 377, 378; Николенко Г. М. Исследования на земельных наделах Гераклейского полуострова. — АО, 1979 г. М., 1980, с. 314; Николенко Г. М. Аграрная система эллинистического Херсонеса. — ПАИКФ, с. 46, 47.

¹⁷ Кругликова И. Т. Гераклейская экспедиция. — АО, 1976 г. М., 1977, с. 316, 317; Кругликова И. Т., Голеццов А. С. Раскопки усадьбы надела 10 на Гераклейском полуострове. — АО, 1978 г. М., 1979, с. 352, 353; Кругликова И. Т. Раскопки усадьбы на Гераклейском полуострове. — АО, 1979 г. М., 1980, с. 292; Кузшин В. И. Изучение позднеантичной сельской виллы в окрестностях Севастополя. — АО, 1977 г. М., 1978, с. 344, 345 и др.

Таким чином, у десятій п'ятирічці інтенсивно вивчалася сільська округа міст Західного Криму, нагромаджено великий новий матеріал по плануванню поселень і садиб, характеристиці башт, розмежуванню хори, по духовній і матеріальній культурі населення сільської округи, некрополях хор. Проте недоліком є зниження активності вивчення міст, що в дальшому неминуче призведе до диспропорції в матеріалах по місту і сільській окрузі, тобто до нерівномірності у вивчені держави в цілому — міста та його сільського оточення.

У Нижньому Побужжі продовжувалося вивчення поселення на о. Березань, Ольвії та її некрополя, а також сільської округи регіону в цілому.

На Березані тривало дослідження шарів VI—V ст. до н. е. житлових кварталів поселення. Тут практично вперше відкрито вулицю кінця VI —

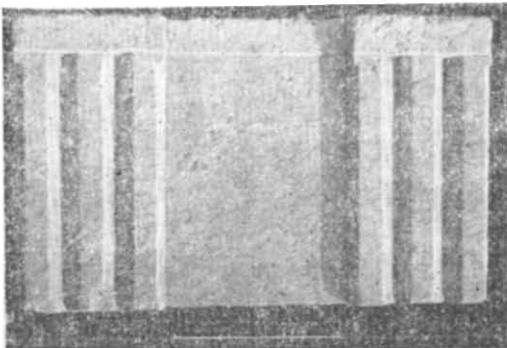

Рис. 5. Плита тригліфно-метопного фризу храму доричного ордера IV—III ст. до н. е.

Рис. 6. Теракотова статуетка Кібелі першої половини III ст. до н. е.

початку V ст. до н. е., встановлено зміну в середині VI ст. до н. е. землянкового домобудівництва наземним; велися розкопки некрополя кінця VI — першої половини V ст. до н. е.¹⁸

Розкопки Ольвії проводилися з метою вивчення історичної топографії міста, а також дослідження його ранніх культурних нашарувань¹⁹. Розв'язано, зокрема, проблему жител раннього етапу²⁰. Завершено також цикл досліджень затопленої частини, в результаті яких було вивчено залишки розвалів оборонних стін, відкрито район припортових складів, одержано комплекс кераміки, що свідчить про життя в припортовому районі міста і в післяготський час²¹. Завершено досліджен-

¹⁸ Копейкина Л. В. Березанская экспедиция Государственного Эрмитажа.— АО, 1976 г. М., 1978, с. 309; Копейкина Л. В. Раскопки Березанского поселения.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 334, 335; Копейкина Л. В. Раскопки Березанского поселения.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 345, 346; Копейкина Л. В. Исследования архаического некрополя Березанского поселения (1976—1979 гг.).— АИУ, 1978—1979, с. 104.

¹⁹ Крыжицкий С. Д. Основные итоги работы Ольвийской экспедиции.— КСИА АН ССР, 1979, № 159, с. 9—16; Крыжицкий С. Д. Деяки підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави.— Археологія, 1978, вип. 26, с. 49—58; Крыжицкий С. Д. Основные итоги и перспективные направления работы Ольвийской экспедиции.— АИУ, 1978—1979, с. 105—107.

²⁰ Крыжицкий С. Д., Русляева Г. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археологія, 1978, вип. 28, с. 3—26.

²¹ Крыжицкий С. Д. Ольвийская экспедиция и основные результаты работ Подводного отряда.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 318, 319; Крыжицкий С. Д. Основные объекты работ Ольвийской экспедиции и итоги изучения затопленной части Нижнего города Ольвии.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 342, 343; Крыжицкий С. Д. Некоторые результаты полевых исследований Ольвии.— АИУ, 1976—1977, с. 73—74.

ня Центрального кварталу міста площею близько 3 тис. м², який складався із десяти житлових будинків і двох споруд громадського призначення елліністичного часу; встановлено повну стратиграфічну колонку²². Виявлено і практично повністю досліджено залишки розвалу зовнішнього боку західних стін на центральному підвищенні міста, в якому містилося багато постаментів для статуй з присвятами Аполлону Дельфінію, Зевсу Визволителю, Зевсу Олімпійському та іншим божествам, а також архітектурних деталей доричного та іонічного ордерів, що являють собою, очевидно, залишки будівель ольвійського теменоса²³. Крім цього, в десятій п'ятирічці найістотнішим досягненням в Ольвії було відкриття комплексу західних воріт міста кінця IV—III ст. до н. е.²⁴ і нового громадського центру V—IV ст. до н. е., можливо, культового призначення.²⁵ Майже закінчено також вивчення північної частини ольвійського передмістя; розкопано ряд ґрунтових склепів і поховань перших століть нашої ери²⁶. Взагалі слід відзначити, що нині повністю завершено стратиграфічний як вертикально, так і горизонтально спланований поперечний розріз Верхнього міста; одержано великий матеріал для вивчення архаїчних шарів, відносно повно вивчені його елліністичні шари; одержано також нові важливі дані про систему фортифікації елліністичного часу і перших століть нашої ери, встановлено археологічну топографію затопленої частини Нижнього міста. Дальші зусилля тут доцільно сконцентрувати на продовженні досліджень архаїчних шарів; оборонної системи елліністичного міста, що допоможе встановити його більш чіткі межі, і, можливо, відкрити залишки стін V ст. до н. е.; нового громадського центру; затопленої частини; південного краю Верхнього міста. Здійснення цих робіт дозволить завершити цикл археологічного вивчення Верхнього міста і зосередити сили на розкопках терасної частини та північної половини Нижнього міста.

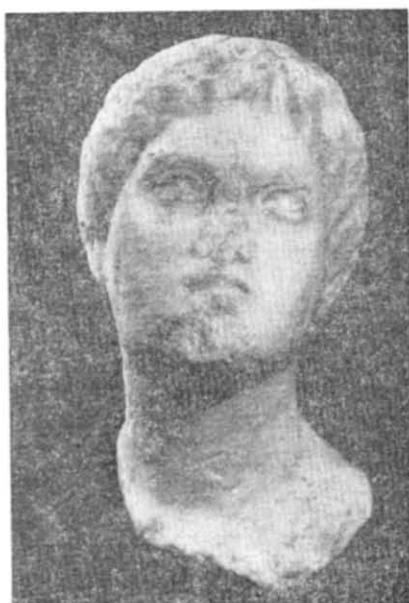

Рис. 7. Мармурова голівка юнака III ст. до н. е.

²² Лейпунская Н. А., Крапивина В. В. Раскопки Центрального квартала в Ольвии.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 325—326; Лейпунская Н. А. Раскопки Центрального квартала Ольвии.—АИУ, 1976—1977, с. 74, 75; Лейпунская Н. А. О периодизации застройки Верхнего города Ольвии.—АИУ, 1978—1979, с. 107—108.

²³ Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В., Кудренко А. И., Мазарати С. Н. Раскопки центральной возвышенности и северо-западного района Верхнего города Ольвии.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 343, 344; Крыжицкий С. Д., Крапивина В. В., Кудренко А. И., Мазарати С. Н. Основные объекты работ Ольвийской экспедиции.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 354—355.

²⁴ Лейпунская Н. А. Работы в западной части Верхнего города Ольвии.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 358, 359.

²⁵ Русслева А. С., Рутковский А. Г., Грацианская Л. И. Исследования в Ольвии на участке АГД.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 365, 366; Русслева А. С. Исследования Ольвии на участке АГД.—АО, 1979, М., 1980, с. 332, 333; Русслева А. С. О функциональном назначении нового общественного комплекса Ольвии.—АИУ, 1978—1979, с. 109—110.

²⁶ Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 340—341; Козуб Ю. И. Раскопки предместья и некрополя Ольвии.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 284, 285; Козуб Ю. И. Исследования предместья и некрополя Ольвии.—АИУ, 1978—1979, с. 108, 109; Козуб Ю. И. Передмістя Ольвії.—Археологія, 1979, вип. 29, с. 3.

Щодо периферії, в десятій п'ятирічці було завершено суцільне розвідувальне обстеження сільської округи Ольвії на території від Тилігульського лиману на заході до гирла Дніпра на сході і до широти м. Миколаєва на півночі²⁷.

Було відкрито близько ста раніше не відомих поселень, проведені їх первинна хронологізація і класифікація, складено карту, зроблено загальний огляд пам'яток на рівні нових даних²⁸. Крім цих робіт, протягом усього п'ятиріччя велися стаціонарні розкопки ряду поселень і городищ периферії Ольвії різних етапів її існування. У результаті одержано дані, які дозволяють охарактеризувати матеріальну і духовну куль-

Рис. 8. Фрагмент поліхромного антекса VI ст. до н. е.

Рис. 9. Акротерій з Горгонеоном VI ст. до н. е.

туру мешканців архайчних поселень, їх домобудівництво, економіку, заняття, уточнити історичну періодизацію. Найважливіші і найцікавіші матеріали було одержано при розкопках поселень Чертувате II²⁹, Чертувате VI, Стара Богданівка II³⁰, Козирка IX³¹. Розкопувалось поселення IV — першої третини III ст. до н. е. Козирка II³².

Досліджувались оборонні системи і житлово-господарські комплекси городищ перших століть нашої ери — Золотий Мис, Стара Богданівка³³. окрім слід відзначити відкриття на території сільської округи

²⁷ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории ольвийской сельской округи.— ИААСП, 1980, с. 3—18.

²⁸ Там же.

²⁹ Рубан В. В., Рычка В. М. Исследование античных памятников близ Ольвии.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 362—363.

³⁰ Марченко К. К., Доманский Я. В., Головачева Н. В., Рубан В. В. Работа периферийного отряда Ольвийской экспедиции.— АО, 1976 г. М., 1977, с. 331, 332; Марченко К. К., Доманский Я. В., Виноградов Ю. А. и др. Раскопки поселений античного времени в Нижнем Побужье.— АО, 1977 г. М., 1978, с. 353, 354; Марченко К. К., Виноградов Ю. А., Головачева Н. В., Доманский Я. В. Раскопки античного поселения Старая Богдановка II.— АО, 1978 г. М., 1979, с. 364; Марченко К. К. Убежище позднеархаического времени в Нижнем Побужье.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 301, 302; Марченко К. К., Доманский Я. В. Комплекс построек позднеархаического времени античного поселения Старая Богдановка 2.— АИУ, 1976—1977, с. 75—76; Марченко К. К., Доманский Я. В. Строительные комплексы античного поселения Старая Богдановка 2.— АИУ, 1978—1979, с. 112—113.

³¹ Отрецко В. М. Раскопки периферийного отряда Ольвийской экспедиции.— АО, 1979. М., 1980, с. 317; Отрецко В. М. Раскопки раннегреческих поселений у с. Козырка.— АИУ, 1977—1978, с. 103, 104.

³² Доманский Я. В., Марченко К. К. Поселение ольвийской хоры Козырка II.— Археологический сборник, 21.— МИА. Л., 1980, № 21, с. 20—38; Рубан В. В. О датировке поселений Козырка II.— ПДКСП, с. 60—80.

³³ Буйских С. Б. Оборонительные сооружения Старобогдановского городища.— АИУ, 1976—1977, с. 82; Буйских С. Б. Новые материалы по фортификационной технике городищ Ольвийской хоры первых веков н. э.— ПДКСП, с. 87—96.

Ольвії нового для цього району і важливого для розуміння історії Нижнього Побужжя в перші століття нашої ери, а також для розкриття процесів взаємовпливу Ольвії та міст західного Криму, укріпленого поселення Скелька (можливо, садиби) I ст. до н. е.—I ст. н. е. з кріпосними баштою, стіною і двома валами та ровами для всього комплексу³⁴. Роботи по вивченню городищ перших століть нашої ери дозволили поставити питання про існування в цей час оборонної системи Ольвійської держави в цілому³⁵.

Минуле пятиріччя було переходним щодо завершення розвідувальних робіт на хорі та розвитку систематичних розкопок поселень. Най-

Рис. 10. Розписна сима VI ст. до н. е.

ближчі завдання дослідження на хорі визначаються необхідністю комплексного вивчення еталонних типів архаїчних поселень у різних географічних зонах та переходу до розкопок пам'яток наступного хронологічного етапу — V—IV ст. до н. е.

У Нижньому Подністров'ї продовжувалося систематичне вивчення римської цитаделі Тіри перших століть нашої ери³⁶. Виявлено західну частину цитаделі, встановлено стратиграфічну колонку, починаючи від елліністичного часу, з'ясовано характер пізньоантичних нашарувань, розроблено хронологію відкритої частини укріплень³⁷. Відкриття і вивчення комплексу цитаделі є найважливішим досягненням у вивченні Тіри після розкопок 50-х років, коли було відкрито житловий квартал. У Нижньому Подністров'ї проводилися також епізодичні розкопки деяких сільських поселень, з них слід відзначити роботи на поселеннях VI—V ст. до н. е. Надлиманске III і Біляївка II³⁸. Ці роботи показали близькість комплексу матеріальної і духовної культури населення арха-

³⁴ Бураков А. В., Буйских С. Б. Работы периферийного отряда Ольвийской экспедиции.—АО, 1978, М., 1979, с. 310; Бураков А. В. Раскопки городища Скелька.—АО, 1979. М., 1980, с. 258.

³⁵ Буйских С. Б. Оборонительная система Ольвийского государства в первых веках н. э.—АИУ, 1978—1979, с. 111, 112.

³⁶ Клейман И. Б., Кравченко А. А., Самойлова Т. Л., Сон Н. А. Белгород-Тирская экспедиция Одесского археологического музея АН УССР.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 303—304; Клейман И. Б., Кравченко А. А., Самойлова Т. Л., Плещивенко А. Г. Исследования Белгород-Тирской экспедиции Одесского археологического музея.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 329—331. Сон Н. А. Раскопки слоев первых веков нашей эры в Тире.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 405; Сон Н. А. Раскопки Тира первых веков нашей эры.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 339, 340.

³⁷ Клейман И. Б. К стратиграфии напластований римского времени в Тире. МАСП, 1976, вып. 8, с. 109—119; См.: также Античная Тира и средневековый Белгород.—Кiev, 1979, с. 145.

³⁸ Охотников С. Б. Поселение VI—V вв. до н. э. на берегу Днестровского лимана.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 349, 350; Охотников С. Б. Поселение Надлиманско III.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 319, 320; Охотников С. Б. Новый памятник эпохи греческой колонизации в Нижнем Поднестровье.—МАСП, 1976, вып. 8, 7, с. 201—204.

Рис. 11. Землянки Ольвії другої половини VI ст. до н. е.

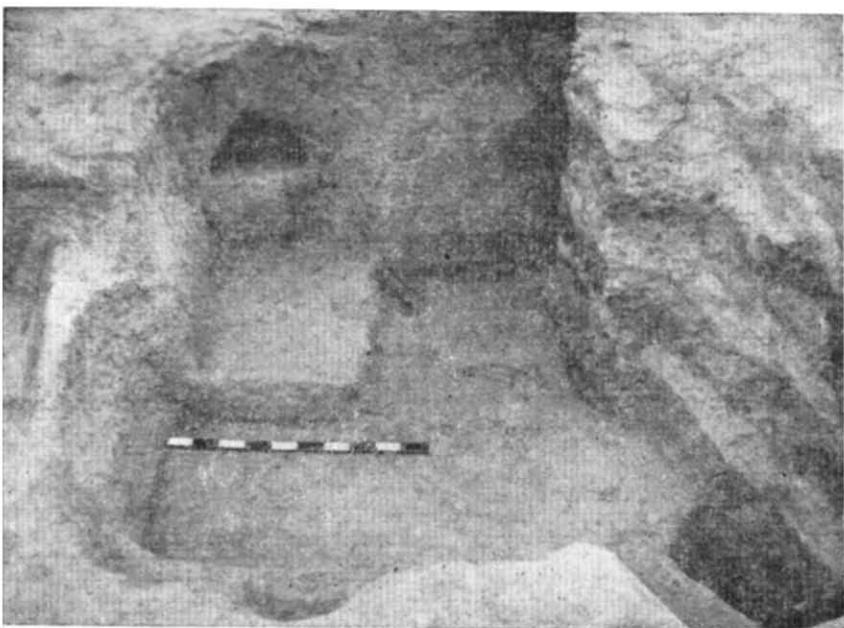

Рис. 12. Землянка Ольвії кінця VI ст. до н. е.

їчних поселень даного району і Нижнього Побужжя, дали можливість поставити питання про характер процесу колонізації в Нижньому Подністров'ї. Однак округа Тіри — Ніконія археологічно вивчена ще недостатньо. Негативно на розвиток археологічної проблематики цього району позначилося також припинення з 1977 р. розкопок Ніконія.

Отже, археологічні дослідження античних пам'яток на Україні в десятій п'ятиріці велися в широких масштабах, охоплюючи більшість найважливіших у проблемному відношенні пам'яток. Разом з тим, поряд з досягнутими успіхами були й недоліки. Це, передусім, нерівномірність у вивчені окремих регіонів, коли зусилля дослідників зосереджувались переважно на вивченні або сільських, або міських пам'яток. У цьому можна вбачати недостатню дійовість координації робіт —

Рис. 13. Залишки оборонної башти і стін кінця IV—III ст. до н. е. в Ольвії.

вироблення загальних єдиних перспективних наукових планів розробки досліджень. Такі плани було розроблено тільки для експедицій, що працюють в Ольвії та її сільській околиці.

Активну участь у проведенні розкопок у Херсонеському, Тірському і особливо Ольвійському регіонах, у розробці наукової проблематики прийняли археологи античного, кримського відділів і заповідника «Ольвія» Інституту археології АН УРСР.

Основним напрямком роботи відділу античної археології і заповідника «Ольвія» є вивчення Ольвійської держави. Досліджується міська культура в усіх її проявах: соціальна та історична топографія, господарство, ремесла, мистецтво. Одним з найважливіших завдань було вивчення початкового періоду існування міста. Йдеться про відкриття в найнижчих горизонтах під шарами з міськими кам'яними спорудами великої кількості напівземлянок. Це найбільш ранні житла, в основному другої половини VI ст. до н. е. Вони належать до найранішого етапу заселення території Ольвії. Вивчення матеріалів з напівземлянкових споруд дає уявлення про ранній етап колонізації Північного Причорномор'я, характеризує склад переселенців, їх майновий стан, культуру, побут, елементи світогляду.

Дослідження Ольвії та її периферії, а також інших центрів Північного Причорномор'я, дало можливість створити ряд узагальнюючих досліджень у різних галузях культури античних міст Північного Причорномор'я. Частина з цих досліджень була надрукована протягом останнього п'ятиріччя, інші будуть незабаром опубліковані.

Рис. 14. Водостік III ст. до н. е. для відводу води за межі міста.

Підготовлені монографії за дослідженнями античних теракот з Північно-Західного Причорномор'я, Північного Причорномор'я за описами Плінія, житлових північнопричорноморських будинків.

Монографія, що присвячена теракотам³⁹, є першим у науковій літературі узагальнюючим дослідженням античної коропластики Північно-Західного Причорномор'я — одного з важливих і цікавих джерел для вивчення його історії і культури. В основу дослідження покладено чотири методологічно важливі, проблемні і вперше розроблені теми: сюжетно-морфологічний і хронологічний принципи класифікації і підпорядкована їй спроба атрибутації багатьох типів теракот; розвиток місцевої північно-західнопонтійської коропластики, виділення основних етапів еволюції і самостійних скульптурних майстерень ольвійських теракот; художньо-стилістичний аналіз статуеток і пошуки можливих зв'язків з основними тенденціями розвитку скульптури і коропластики провідних центрів Греції; теракота — як джерело для вивчення історії і культури. Дослідження за темами провадиться з урахуванням загальногрецької коропластики, технології виготовлення теракот у містах Північно-Західного Причорномор'я; загальної характеристики основних центрів по виробництву статуеток (Корінф, Родос, Аттіка, Беотія, малоазійські міста). Автор відповідно до розробленої ним класифікації виділяє три великі групи теракот: міфологічні персонажі; жанрові статуетки; зображення тварин, птахів, предметів. При цьому особливу увагу приділено з'ясуванню атрибуції окремих персонажів, їх

³⁹ Русляєва А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI—I вв. до н. э.). — Киев, 1982.

зв'язку з творами визначних грецьких скульпторів, аналогій, а також конкретному аналізу стилістичних особливостей локальних образів божеств, жіночих, чоловічих і дитячих образів, театральних масок і акторів, виділенню типів теракот, створених в одній майстерні тощо.

Автор відмічає три основні етапи еволюції теракот Ольвії. Своєрідність ольвійської коропластики, самостійне й оригінальне трактування образів людей і божеств, що спостерігається на теракотах другої половини IV — першої половини III ст. до н. е., дає можливість виділити ольвійську школу. За даними коропластики в монографії простежуються культурно-економічні зв'язки Ольвії в елліністичний час з Херсонесом, Тірою, Істрією, Калатісом та рядом середземноморських центрів, які не виявляються так яскраво на інших категоріях пам'яток. Дослідник встановив, що варварські впливи були незначними, в основному фракійські, простежуються вони лише в пізньоелліністичний час. Вдалося виявити копії з великих скульптур Фідія, Скопаса, Праксителя, розкрити значення теракот як етнографічного джерела.

У дослідженні Північного Причорномор'я за описом Плінія⁴⁰ автор уперше проаналізував це джерело як енциклопедичне видання. Це дозволило узагальнити ряд важливих відомостей про флору і фауну, географічні назви Північного Причорномор'я, встановити факт запозичення в «Естественной истории» етнографічних описів варварських племен з ранніх грецьких джерел рубежу VII—VI ст. до н. е., що становить винятковий інтерес у зв'язку з втратою останніх. Важливе і те, що Пліній, як встановив автор, писав про Північне Причорномор'я як про добре відомий йому район, будучи знайомим з рядом осіб, які керували воєнними діями в цьому районі.

У монографії, присвяченій вивченняю північнопричорноморських будинків⁴¹, узагальнено матеріал, нагромаджений за час вивчення античних міст Північного Причорномор'я, обґрунтовано і запропоновано ряд графічних реконструкцій будинків. Автор розробив два основних найбільш загальних принципи класифікації будинків: послідовно-ієрархічний і рівнозначно-паралельний. Це дозволило виділити типові особливості північнопричорноморського античного, варварського і греко-варварського стильових напрямків у житловому домобудівництві. Тут простежена історія появи і генезису типів будинків, еволюції їх об'ємно-планувальних вирішень, конструкцій і прийомів будівельної техніки. На фоні домобудівних традицій ранньої Греції та північнопричорноморських варварських племен I тисячоліття до н. е. виявлено основні тенденції розвитку і особливості домобудівництва північнопричорноморського регіону в цілому, розроблено періодизацію, виділено три основних локальних архітектурно-будівельних напрями — Ольвійський, Херсонеський і Боспорський у рамках єдиного стилю античної північнопричорноморської традиції. Праця відкриває нові можливості для розробки історії архітектури міст і поселень античної епохи Північного Причорномор'я в цілому, а також для дальших досліджень демографічного, етнічного, соціального і культурного аспектів історії цього регіону. Здобуті результати мають значення також для вивчення історії житла варварських племен на території Північного Причорномор'я в епоху раннього середньовіччя і племен ареалу черняхівської культури. Виявлені особливості процесу взаємодії варварської та античної традицій, формування змішаного греко-варварського напряму відкривають нові можливості для аналізу жителів.

⁴⁰ Скряжинская М. В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего.—Кiev, 1977, с. 126.

⁴¹ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э.—IV в. н. э.).—Кiev, 1981.

Серед праць, присвячених окремим проблемам, пам'яткам або категоріям матеріалу, опублікованих або підготовлених у десятій п'ятирічці, слід відзначити монографії, що висвітлюють культуру городища перших століть нашої ери поблизу с. Козирки, в районі Ольвії, монетну справу Херсонеса, землеробські культу Ольвії, Боспорський некрополь біля с. Золотого, а також збірку «Дослідження по античній археології Північного Причорномор'я» («Наукова думка». К., 1980).

Результати розкопок городища перших століть нашої ери поблизу с. Козирки⁴² вперше дали досить повне і всебічне уявлення про матеріальну і духовну культуру, економіку і етнічний склад мешканців сільської округи Ольвії цього часу. Привертає увагу наведена автором інтерпретація обряду дитячих поховань під підлогою приміщені будинків, який він пов'язує з культом домашнього вогнища, культом оборотності, а також етнічна характеристика населення городища, яке мало змішаний характер.

Монографія, що присвячена історії монетної справи Херсонеса Таврійського⁴³ — єдиного античного міста Північного Причорномор'я, яке зберегло свою державність і відіграво важливу роль в епоху Візантійської імперії,— охоплює обидва основні періоди історії цього міста: античний і середньовічний. У ній зібрано і класифіковано вичерпний нумізматичний матеріал з вітчизняних та зарубіжних зібрань. Це дозволило авторові встановити значно точніші датування більшості випусків монет. Тут заново досліджено питання про монетну магістратуру античного Херсонеса. Дослідник дійшов висновку, що функції монетних магістратів у IV—II ст. до н. е. належали колегії номофілаків, а пізніше — діойкету і першому архонту, що дає можливість простежити процес аристократизації демократичного ладу Херсонеса. Значний інтерес становить атрибутація деяких монетних випусків IX ст. як таких, що належали архонтам і протевонам Херсонеса і випускалися паралельно з монетами імператора. Це унікальний факт для всієї системи монетної справи Візантійської імперії, який свідчить, що Херсонес єдиний з усіх міст імперії мав право випускати власну монету. Авторові вдалося також встановити ряд фактів історії Херсонеса — олігархічний переворот в середині IV ст. до н. е.; періодичне виконання жрецями богині Партенос функцій монетних магістратів, уніфікацію засобів обігу за імператора Іраклія (610—641 рр.), що свідчить про змінення економіки міста. Уточнено події, які стали відправною точкою для прийняття особливої херсонеської ери, а також ряд історичних подій. Монографія має також каталог античних і середньовічних монет Херсонеса.

На основі аналізу археологічних пам'яток, писемних джерел у поєднанні з міфологічними сюжетами розкривається економічна і соціально-політична основа розвитку релігійного світогляду ольвіополітів у монографії, присвяченій землеробським культам Ольвії⁴⁴. Автор відзначає різноманітність нашарувань на один і той же культ, створення місцевих образів різних божеств і місцевих культів, якими стали в Ольвії культу Деметри, Кори-Персефони, Діоніса і особливо Ахілла. Проведений аналіз дозволив авторові розглянути важливе питання про роль аграрного господарства в економіці Ольвії, а також уточнити ряд питань культурно-економічних зв'язків і особливостей розвитку ідеологічних уявлень ольвійського суспільства.

У монографії про некрополь поблизу с. Золоте узагальнюється матеріал найбільшого з розкопаних боспорських могильників сільського

⁴² Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры.—Киев, 1976, с. 159.

⁴³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.).—Киев, 1977, с. 175.

⁴⁴ Русляева А. С. Земледельческие культуры в Ольвии донетского времени.—Киев, 1979, 172 с.

населення пізньоантичного часу. На основі аналізу поховального обряду, матеріальної культури, ідеології автор приходить до визначення населення, якому належав некрополь, як етнографічно територіальної групи грецького етносу; наводиться докладна антропологічна характеристика сільського населення.

Такі основні напрямки найбільш значних розробок співробітників античного відділу і заповідника «Ольвія». Крім цього, в десятій п'ятирічці було підготовлено і опубліковано ряд статей у різних збірках та періодичних виданнях. Розпочато також проведення систематичних комплексних консерваційно-реставраційних робіт у заповіднику «Ольвія».

На одинадцяту п'ятирічку основним завданням відділу є вивчення всіх складових частин Ольвійської периферії архаїчного періоду. Разом з продовженням робіт у самому місті будуть досліджуватися різні еталонні типи поселень сільської округи Ольвії. Ставиться завдання розкрити значення периферії в Ольвійській державі. Розроблятимуться питання, пов'язані з культурно-історичною характеристикою Ольвійської периферії в цілому і її окремих населених пунктів.

Основою у вивчені Ольвії має бути вивчення міста і сільської округи як единого державного організму, єдиної соціально-економічної системи. При розробці проблеми Ольвійської периферії передбачено вивчення ряду конкретних питань, таких, наприклад, як технічна і економічна характеристика сільського господарства; ремесла; ідеологія тощо. Будуть розширені дослідження у напрямку вивчення зв'язків Ольвії з іншими античними центрами Чорномор'я і Середземномор'я.

Приближно в тому ж напрямку, в якому велося дослідження міста Ольвії, проводилося Відділом археології Криму вивчення Херсонеса. Основний наголос при дослідженні Херсонеса зроблено на вивченні історії та культури самого міста, на культурно-історичній стратифікації міських нашарувань, що виникли в результаті тривалої життєдіяльності міста протягом античного і середньовічного часу. Херсонеську хору вивчають співробітники ІА АН СРСР і Херсонеського державного заповідника.

Дослідженнями останніх років встановлено нові риси в плануванні Херсонеса, центральних і припортових частинах його, значно уточнено систему оборони міста і хронологічну послідовність спорудження оборонних стін, що пов'язується з політичною обстановкою того часу. З важливих подій у дослідженні Херсонеса слід назвати вивчення античного театру та його архітектурного оточення.

Велике значення для історії Північного Причорномор'я та історії Херсонеса як поліса має вивчення новознайдених, а також критичний перегляд виданих і не опублікованих епіграфічних пам'яток. Цій темі присвячено дві монографії, в яких розглядаються граффіті Херсонеса⁴⁵ та його хори (Е. І. Соломонік). Праці являють собою значне за кількісним і якісним складом зведення граффіті однієї з найбільших держав Північного Причорномор'я, які змальовують як її політичне, економічне і культурне життя, так і зв'язки з метрополією та іншими центрами античного світу. Вперше здобуто повні відомості про грецький пантеон на хорі Херсонеса. Зокрема встановлено проникнення ряду грецьких культів — Артеміди, Діви та інших у Західний Крим лише з IV ст. до н. е., тобто від часу приєднання цих земель до Херсонеса. Виявлено переважання на хорі землеробських культів, що відповідає ролі сільської округи в економіці держави. Граффіті, як і рельєфи, вказують на особливе місце, що займав на хорі культ Геракла, якого шанували як засновника держави, охоронця кордонів, земель, джерел, який

⁴⁵ Бабинов Ю. А., Курганова Ф. И., Николенко Г. И., Соломоник Э. И. (отв. редактор) и др. Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах). — Киев, 1978, с. 139, табл. 31.

дає родючість і зцілення. Одержано важливі дані щодо політичної історії Херсонеса, його зв'язків з Ольвією, Пантікапеем, малоазійськими античними центрами і метрополією. Аналіз власних імен, виявлених на кам'яних надгробках і у вигляді граффіті, дав можливість встановити етнічний склад населення Херсонеса, виділити скіфський, малоазійський і африканський етнічний субстрат, а також зробити висновок про більш однорідний склад населення хори, ніж міста.

Слід відзначити, що на відміну від інших праць з дослідження граффіті, наведені праці побудовані на масовому, а не вибіковому матеріалі. Це дає можливість судити про панівну або підпорядковану роль окремих культів у різні періоди, про характер ономастикона та його зміни, про переважання в імпорті й експорті тих чи інших товарів — вина, олії, хліба.

Кримський відділ ІА АН УРСР ставить собі за мету якнайповніше вивчити історичні процеси, що відбувалися в перші століття нової ери в Північному Причорномор'ї і підготували перехід від рабовласницької формaciї до феодальної. Виходячи з цього значна увага була приділена пам'яткам пізнього еллінізму. В цьому зв'язку слід відзначити дослідження, проведені на малих пізньоелліністичних городищах типу Альмінського в Північно-Західному Криму і в найбільшому пізньоскіфському центрі — Неаполі Скіфському.

Значний обсяг польових і камеральних досліджень було проведено на Усть-Альмінському могильнику, який вивчався разом з поселенням. Важливість вивчення даних об'єктів полягає у тому, що поселення становило західний форпост пізньоскіфської держави. Її столиця Неаполь Скіфський вивчався багато десятиріч і узагальнення його досліджень знайшло відображення в спеціальній монографії⁴⁶. Усть-Альмінське городище, таким чином, являє собою головний стратегічний і економічний центр, що перебував під контролем великого укріпленого городища. Щодо вивчення могильника (Т. Н. Висотська), то докладно розроблено хронологію і типологію численних речей з розкопок могильника. Одержані результати визначають хронологічні рамки некрополя — I ст. до н. е.—III ст. н. е., а також дають можливість виявити і соціальний статус поховань. Встановлено посилення в перші століття нашої ери імпорту з Середземномор'я. Велика колекція перснів з гемами грецької роботи, а особливо сюжети гем дозволяють судити про поширення у скіфів культів Гермеса, Аполлона, Артеміди, Зевса, Афіни, про проникнення культів Немесіди і Тіхе. Серія амулетів-оберегів у свою чергу свідчить про існування численних пережитків варварських вірувань і уявлень. Праця вносить багато нового у вивчення економіки, культури і побуту скіфо-сарматського населення перших століть нашої ери на найближчій до Херсонеса території. Вона дає уявлення про взаємопливи античної і варварської культур на території стародавньої Тавріки.

Істотний вклад у вивчення пізнього еллінізму було зроблено в результаті монографічного вивчення систем знаків Північно-Понтійської периферії⁴⁷, завдяки чому внесено принципіально важливі дані для розуміння наступних культурно-історичних тенденцій, що йдуть від античного населення до скіфо-сарматських племен. Це прояснило і поглибило розуміння економічних, політичних і культурних зв'язків античного і варварського світів.

Такі головні наслідки роботи відділів ІА АН УРСР в галузі античної проблематики. Слід, однак, відзначити, що крім цього природним продовженням робіт Відділу археології Криму, виконуваних

⁴⁶ Висотская Т. Н. Неаполь — столица государства поздних скіфов. — Київ, 1979, с. 207.

⁴⁷ Драчук В. С. Системы знаков Северного Причерноморья. — Київ, 1975, 176 с.

за програмою вивчення античної культури Північного Причорномор'я, яка включає в тому числі і видання каталогів⁴⁸, є дослідження в галузі середньовічної історії та культури Північного Причорномор'я, що успадкувала риси античної культури, які проникли в інше соціальне і етнічно різноманітне середовище. Опорними пам'ятками, що дають змогу дослідити історичні закономірності, супутні переходові від античності до середньовіччя, є пам'ятки феодальної формaciї Криму. Виконано ряд великих робіт на території так званих печерних міст, досліджено руїни Херсона-Корсуні (Херсонеса) і столиці князівства Феодоро-Мангупа. Вивчення середньовічних пам'яток Криму показало всю складність і строкатість феодальних відносин в умовах багатоетнічності, ускладнених малоземеллям і класовими суперечностями. Вивчення Херсона-Корсуні — міста, що лежить на шляху «з варяг у греки», за переказами — місця хрещення Володимира, — має пряме відношення до історії Київської Русі. Будучи сполучною ланкою між Візантією і Руссю, Корсунь якийсь час протистояв політиці, яку проводила Стародавня Русь і був узятий староруськими військами на чолі з князем Володимиром Святославовичем. Вивчення середньовічного Херсона відкрило нові цікаві сторінки історії самого міста, його населення, міської і сільської культури. Поряд з цим воно також показує важливість проведення досліджень переходного етапу від античності до середньовіччя.

Так само як і для Ольвійської держави, нині особливо відчувається необхідність дослідження периферії Херсонеського поліса. Ще гостріше стоїть завдання вивчення пізнього еллінізму. З цією метою продовжене дослідження центру скіфо-сарматської держави Неаполя в Сімферополі і великого сільськогосподарського та культурного центру — Алма-Кермен. Цим почато вивчення округи Неаполя, гробниць і сільських поселень, які становили скіфо-сарматську державу як єдине політичне і економічне ціле, хоч і побудоване на неміцьких соціально-економічних основах.

С. Н. БИБІКОВ, С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

**Исследование античных
памятников на Украине**

Резюме

В статье освещаются основные итоги и задачи археологического исследования античных городов и поселений на территории Украины в десятой пятилетке, и в частности результаты работы по античной проблематике отделов античной археологии, археологии Крыма и заповедника «Ольвия» Института археологии АН УССР.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

**Вивчення античної культури
Північно-Західного Причорномор'я**

При всій різноманітності тематики у вивченні північно-причорноморських міст і поселень, які досліджувалися останніми роками, можна все ж виділити три найбільш важливі теми: 1) проблеми колонізації Північного Причорномор'я; 2) особливості взаємовідносин грецького і варварського світів і 3) сільська округа античних міст. Саме розкриттю цих тем були підпорядковані значною мірою польові роботи, а також

⁴⁸ Иванова А. П., Чубова А. П., Колесникова Л. Г. и др. Античная скульптура Херсонеса.— Киев, 1976, с. 342.

спеціальні розробки дослідників. Паралельно з цим проводились широкі роботи в традиційних напрямках, присвячені вивченню стратиграфії та історичної топографії міст і поселень, нагромадженню пам'яток матеріальної і духовної культури.

Активізація досліджень з проблеми грецької колонізації Північного і Східного Причорномор'я¹ зумовила останнім часом вивчення археологічних шарів міст і поселень Північного Причорномор'я. Найважливішим підсумком роботи в цьому напрямку був розвиток поглядів на неправомірність протиставлення різних моделей колонізації. Йдеться про переважання аграрного або торговельного факторів з урахуванням усієї суми конкретних історичних умов². Певного прогресу також досягнуто в розкритті проблеми наявності варварського населення в місцях заснування античних міст на першому етапі колонізації. Проведені дослідження підтвердили точку зору про відсутність у момент колонізації осілого місцевого населення в районі Ольвії³, Тіри-Ніконія⁴, Північно-Західного Криму⁵. У районі Гераклейського п-ова, незалежно від вирішення питання про наявність або відсутність таврського поселення, що передувало заснуванню ГераклеюPontійською Херсонеса, зафіксовано залишки осілих поселень кізил-кобинської культури⁶. Щодо Європейської частини Боспору, то це питання поки що не вирішено. Тут, зокрема, остаточно не з'ясовано характер поселень, що передували Тірітаці і Німфею⁷, тобто прямих археологічних доказів на користь існування тут в епоху колонізації постійних варварських поселень немає⁸, а є лише загальні припущення⁹, тимчасом як тісні контакти греків з кочовими племенами скіфів не викликають сумнівів¹⁰.

Значна увага була приділена питанню характеристики етнічного складу населення північнопричорноморських міст на етапі їх заснуван-

¹ Тезисы докладов и сообщений. Материалы симпозиума по проблемам греческой колонизации и структуре раннеантических государств Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1977, 105 с.; Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979, 415 с.

² Блаватский В. Д., Кошеленко Г. А., Кругликова И. Т. Полис и миграция греков.— ПГКСВП, с. 7—29; Брашинский И. Б., Щеглов А. Н. Некоторые проблемы греческой колонизации.— Там же, с. 29—46.

³ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966, 237 с.; Рубан В. В. Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— НОСА, с. 87—89; Отрешко В. М. Западный район Ольвийской периферии в позднеархаическое время.— Там же, с. 93, 34; Рубан В. В. О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья.— В кн.: 150 лет ОАМ, с. 130—132; Марченко К. К. Взаимодействие эллинских и варварских элементов на территории Нижнего Побужья в VII—V вв. до н. э.— ПГКСВП, с. 130—138; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи.— ИААСП, с. 3—18.

⁴ Мелюкова А. И. Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья.— ПГКСВП, с. 141—142; Охотников С. Б. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья.— ПГКСВП, с. 158—165.

⁵ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1973, с. 116 и сл.

⁶ Савеля О. Я. О греко-варварских взаимоотношениях в Юго-Западном Крыму в VI—IV вв. до н. э.— ПГКСВП, с. 170 и сл.

⁷ Книпович Т. Н., Славин Л. М. Раскопки юго-западной части Тиритаки.— МИА, 1941, № 4, с. 38 и сл.; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг.— МИА, 1958, № 85, с. 181 и сл.; Худяк М. М. Предварительные итоги раскопок последних лет в Нимфее.— В кн.: Археология и история Боспора. Симферополь, 1952, с. 75 и сл.; Худяк М. М. Раскопки святилища Нимфей.— СА, 1952, XVI, с. 236—238.

⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, с. 28.

⁹ Масленников А. А. К боспорской топонимике.— ПГКСВП, с. 138 и сл.; Масленников А. А. Местное население Боспора Киммерийского в VI—V вв. до н. э.— В кн.: II Всесоюзный симпозиум по древней истории Причерноморья на тему «Местное население Причерноморья в эпоху Великой греческой колонизации (VIII—V вв. до н. э.)». Тез. докл. и сообщ. Тбилиси, 1979, с. 49—50; Масленников А. А. О населении прибрежных районов Восточного Крыма в VI—I вв. до н. э.— СА, 1980, № 1, с. 13—16.

¹⁰ Вахтина М. Ю., Виноградов Ю. А., Горончаровский В. А., Рогов Е. Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Крыма.— ПГКСВП, с. 76 и сл.

ня. Цікаві розробки в цьому відношенні в останні роки зроблено відносно Ольвійського регіону¹¹.

Тепер майже всі дослідники (в усякому разі теоретично) припускають, що до складу населення античних міст вже на початковому етапі їх існування міг проникнути невеликий процент варварів. Проте методику конкретного обґрунтування даного положення розроблено недостатньо. При вирішенні цих питань дослідники здебільшого опираються на положення про етнічність ліпної кераміки¹², антропонімії¹³ або топонімії¹⁴.

При цьому має місце недооцінка того, що і перша, і друга, а особливо третя групи матеріалів є етноознакою головним чином лише щодо свого походження. Очевидно, не завжди можна поставити знак рівняння (з точки зору етноознаки) між походженням і дальшим використанням подібних матеріалів¹⁵.

Що стосується ліпної кераміки, то, особливо при наявності комплексних серій, це дійсно може свідчити на користь присутності варварського етносу, в тому числі різних етнічних груп¹⁶, але навряд чи може дати досить надійну інформацію щодо процентного складу населення. Тут треба мати на увазі, по-перше, можливість виготовлення такого посуду на обмін в межах самого поселення, по-друге, недосконалість наших статистичних підрахунків щодо кількості уламків різних груп посуду, оскільки це, зокрема при підрахунках стінок, може досить відносно характеризувати дійсне співвідношення цілих посудин.

Тут може бути більш доцільною статистика, основана на порівнянні часток від ділення загальної ваги стінок на середню вагу однієї посудини даної категорії. Слід також урахувати, що внаслідок більшої механічної міцності кружальний посуд міг використовуватися більш тривалий час, ніж ліпний. Потребує також ширшої інтерпретації факт більшого процента в керамічних комплексах поселень у порівнянні з містами варварського посуду. Останнє може частково знаходити пояснення і в майновій диференціації між мешканцями міст і сільської округи. Тобто проблема визначення процентного співвідношення різних етносів в складі населення античних міст і поселень за даними статистичних підрахунків кераміки потребує дальшої розробки.

Щодо даних топонімії, то вони в даному разі взагалі не можуть служити істотним аргументом у вирішенні питання про наявність варварів у складі населення міст. Проникнення топонімів може пояснюватися культурними контактами.

Звернемось до антропонімії: поява в просопографії Ольвії варварських елементів з першої половини VI ст. до н. е., потім їх зростання і зникнення в перші дві третини IV ст. до н. е.¹⁷ може свідчити і на користь дії культурно-політичного фактора, а не тільки наявності в середовищі населення міста варварів. У зв'язку з цим нагадаємо, що

¹¹ Марченко К. К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине VII — первой половине I вв. до н. э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1974; Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья.— ВДИ, 1980, № 1, с. 181—183; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э.— Тезисы докладов и сообщений. Тбіліси, 1979, с. 9—11; Яйленко В. П. Ономастика Березани.— Тезисы докладов и сообщений. Тбіліси, 1979, с. 95—97.

¹² Марченко К. К. Варвары в составе населения...

¹³ Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э.— АГСПВМ, с. 8, 9; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э.— Тезисы докладов и сообщений. Тбіліси, 1979, с. 9—11.

¹⁴ Масленников А. А. К боспорской топонимике.— ПГКСВП, с. 138—141.

¹⁵ У зв'язку з цим слід нагадати, що нещодавно землянки і напівземлянки вважалися яскравою ознакою варварського етносу.

¹⁶ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 136—141.

¹⁷ Виноградов Ю. Г. Социально-демографическая структура населения Ольвии VI—I вв. до н. э.— АГСПВМ, с. 8, 9; Виноградов Ю. Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э.

аналогічна картина мала місце, наприклад, і в перші століття нашої ери, коли в ряді випадків мешканці північнопричорноморських міст переймали римські імена.

Таким чином, апріорно не заперечуючи можливої наявності в античних містах і поселеннях уже на ранній стадії вихідців з місцевих племен, слід підкреслити, що для всебічного обґрунтованого вирішення цього питання необхідна розробка спеціальної методики.

Істотна увага була приділена в останні роки розробці ряду інших тем, які базуються на археологічних матеріалах, що мають беспосереднє відношення до колонізації та проблеми варварів у складі населення античних міст і поселень. З'ясовано, зокрема, питання про первісні типи жителі грецьких переселенців¹⁸, про початкові етапи розвитку містобудівної структури Ольвії¹⁹, поставлено проблему виробничо-економічного районування сільської округи Ольвії найранішого етапу²⁰.

Основні підсумки вивчення проблеми початкового етапу колонізації в трьох основних районах поширення античної культури в Північному Причорномор'ї дають можливість зробити деякі висновки.

У Нижньому Побужжі процес первісної колонізації в основному належить до середини — другої половини VI ст. н. е. Початок колонізації — заснування в середині — другій половині VII ст. до н. е. поселення на Березані²¹, в першій половині — середині VI ст. до н. е. освоєння Березанського лиману²² і від середини VI ст. до н. е. — Бузького²³, в тому числі району Ольвії. Час заснування Ольвійського поліса (в сучасному розумінні цього терміна)²⁴, не виключаючи можливості існування на якомусь пізнішому етапі політичної єдності Ольвії та Березані²⁵, теоретично може бути віднесений ще до середини VI ст. до н. е., тобто до часу, коли населення Ольвії за всім комплексом матеріальної і духовної культури практично не відрізнялося від мешканців навколоїніх поселень і, по суті, держава могла являти собою тип спартанського поліса, який не мав міського центру і складався з об'єднання п'яти селищ.

Проти цього, з одного боку, свідчить занадто велика територія ольвійського регіону. З другого — подібна організація взагалі не відповідає моделі грецької колонізаційної практики, коли колоністи, що прибули, раніше за все споруджували оборонні стіни²⁶. Хоча вже напри-

¹⁸ Крыжицкий С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.— В кн.: 150 лет ОАМ, с. 103—104; Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии.— Тез. докл. 1976, Ереван, с. 220—222; Крыжицкий С. Д., Русеева Г. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археология, 1978, вип. 28, с. 3—26; Крыжицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов Северного Причерноморья: Автограф. дис. ... д-ра архитектуры. Киев, 1980, с. 11 и сл.

¹⁹ Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в I тысячелетии до нашей эры.— ПГКСВП, с. 119—121.

²⁰ Отрешко В. М. К проблеме экономического районирования Нижнего Побужья в архаическую эпоху.— ПГКСВП, с. 151—157.

²¹ Копейкина Л. В. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березани.— СА, 1973, № 2, с. 240—244.

²² Отрешко В. М. Западный район ольвийской периферии в позднеархическое время.— НОСА, с. 93, 94; Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. К истории Ольвийской сельской округи, с. 7.

²³ Там же; Рубан В. В. Исследования античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— НОСА, с. 87—89.

²⁴ Кошеленко Г. А. Полис и город: к постановке проблемы.— ВДИ, 1980, № 1, с. 3 и сл.

²⁵ Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии.— ХКААМ, с. 73—84. Не можна, проте, погодитися з Ю. Г. Виноградовим у такому ранньому датуванні виникнення Ольвії, як рубіж VII—VI або навіть кінець VII ст. до н. е. (Виноградов Ю. Г. Указ. соч., с. 81). Нагадаємо, що аж до нинішнього часу піде в Ольвії не було виявлено культурний шар раніше середини VI ст. до н. е. (Крыжицкий С. Д., Русеева Г. С. Найдавніші житла Ольвії.— Археология, 1978, вип. 28, с. 19 та наст.), а з першої половини VI ст. до н. е. знайдено лише деякі фрагменти кераміки,

²⁶ Яйленко В. П. Древнегреческая колонизационная практика.— ПГКСВП, с. 69.

кінці VI ст. до н. е. Ольвія набуває вид, властивий міському центру (появи теменоса, агори, введення певної регламентації забудови), оборонних стін VI ст. тут не виявлено. Навіть про стіни V ст. маємо тільки свідчення Геродота. Це з урахуванням появи в цьому регіоні поселень ще з першої половини VI ст. дає підстави гадати, що Ольвійська держава в системі місто — хора могла сформуватися не раніше кінця VI — початку V ст. до н. е., скоріше за все шляхом сінойкізму. В зв'язку з цим цікавий феномен, на наш погляд, являють собою досить значні концентрації архаїчних селищ в районах сучасного с. Козирки та Аджигольської балки²⁷. У порядку постановки питання здається можливим висловити припущення про те, чи не могли ці скupчення поселень являти собою на якомусь початковому етапі окремі державні утворення? Що ж до Березанського поселення, то ні його розміри, ні рівень розвитку економіки, а також відсутність будь-яких комплексів громадського призначення не дають достатніх підстав вважати це поселення центром великого і густо населеного в другій половині VI ст. до н. е. району узбережжя Буго-Дніпровського і Березанського лиманів. Мова може йти лише про поселення Березанського лиману. Загальний характер колонізації в VI ст. до н. е. був аграрний. Жодного поселення, за винятком Березані й Ягорлика, з чітко вираженим ремісничим профілем не виявлено (це, зрозуміло, не стосується хатніх ремесел)²⁸. Щодо залишків ремісничої діяльності в ранніх шарах Ольвії, то вони належать уже до більш пізнього часу — початку V ст. до н. е.²⁹ Певно новонаведена аргументація на користь переважно торговельного характеру ранньої Березані, за винятком доводу про відсутність слідів землерористування в районі поселення (такі сліди, просто кажучи, могли не зберегтися, як це має місце в безпосередній сільській окрузі Ольвії, особливо враховуючи серйозні зміни берегової лінії)³⁰, дає змогу скоріше говорити про загальний аграрно-ремісничий і торговельний напрямок економіки. Варварське населення в момент колонізації могло бути тут відсутнє³¹. З наведених вище міркувань ми припускаємо, що в подальшому варвари в населенні античних поселень VI ст. до н. е. могли становити якийсь процент, але досить незначний, бо навіть, якщо визначати їх кількість за процентом наявності варварської кераміки, то цей процент на поселеннях не перевищує 20³², а з наведених вище міркувань з приводу статистичних розрахунків, мабуть, ще менше.

Щодо Нижнього Подністров'я, то основні труднощі в розкритті теми колонізації полягають у нез'ясованості питання про міський центр цього району в VI ст. до н. е. Є цікавою гіпотеза про політичне проникнення Істрії у Нижнє Подністров'я³³. Однак відсутність відомостей про ранні шари Тіри залишає це питання відкритим.

Початок освоєння Нижнього Подністров'я, що відбувалося в умовах відсутності варварського осілого населення, відноситься до другої

²⁷ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч., карта поселений.

²⁸ Там же, с. 7.

²⁹ Крыжицкий С. Д., Русєєва Г. С. Указ. соч., с. 22, 23.

³⁰ Марченко К. К. Модель греческой колонизации Нижнего Побужья, с. 134—136.

³¹ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья (Критический очерк отечественных теорий колонизации). Київ, 1966, с. 43 и сл.

³² Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч., с. 6; Отрєшко В. М. Каллипиды, алазони и поселения Нижнего Побужья.—СА, 1981, № 1, с. 37—38. Ліпна кераміка на Березані в другій половині VII—VI ст. до н. е. становила 8—14%, Ольвії — 1—4%; Марченко К. К. Лепная керамика Березани и Ольвии второй половины VII—VI вв. до н. э. (по материалам раскопок 1953—1970 гг.) — ХКАД, с. 157.

³³ Загинальо А. Г. Никоний и проблемы греческой колонизации Нижнего Поднестровья.—ПГКСВП, с. 88, 89.

половини VI — початку V ст. до н. е.³⁴ Наявність варварів у складі мешканців античних поселень припускається тільки на підставі знахідок ліпної кераміки скіфського і гето-фракійського вигляду; характер економіки переважно аграрний, ремесло і торгівля, як видно, не були провідними³⁵.

В останнє десятиріччя велику увагу було приділено вивченю поселень сільської округи античних міст — головним чином створенню джерелознавчої бази. У результаті археологічного дослідження трьох основних районів поширення античної культури з'явилися праці узагальнюючого характеру. Найбільш значними є праці І. Т. Кругликової, присвячені Боспору³⁶, і А. Н. Щеглова — Північно-Західному Криму³⁷.

У результаті цих досліджень було виділено типи сільських поселень і садиб Боспора і Херсонеса, розроблено їх хронологію, розглянуто питання організації землеробських округ, сільськогосподарського виробництва, особливості матеріальної культури та ін.

Щодо Ольвійського і Тірського регіонів узагальнюючих монографічних досліджень аналогічного плану поки що не створено, хоча існують розробки деяких питань і проблем, а також публікації окремих пам'яток. З невеликих узагальнюючих праць по ольвійському регіону після статті Ф. М. Штітельман, у якій було підведенено підсумки вивчення Ольвійської хори до 1950 р.³⁸, та статті Л. М. Славіна, що охопила період до 1971 р.³⁹, у 1980 р. вийшла стаття колективу авторів, у якій викладено основні результати соціального розвідувального обстеження Ольвійської хори, проведеного в 70-ті роки Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР⁴⁰.

Для сільської округи Ольвії дослідниками виділено основні типи поселень, розроблено їх хронологію, з'ясовано в цілому характер матеріальної культури. Разом з тим питання сільськогосподарського виробництва, економіки, організації сільської округи, типів садиб, соціальної і демографічної характеристики населення, явищ, які зумовили конкретні особливості розвитку, майже не порушені. Для їх висвітлення необхідне проведення досить широких стаціонарних розкопок.

Як зазначено вище, дослідження сільської округи античних північно-причорноморських міст, що активізувалося останнім часом, дало ряд цікавих і важливих результатів. Разом з тим тут залишаються нерозв'язаними питання, що мають першорядне значення для характеристики держав у цілому. Це характер просторово-хронологічного розвитку хор, етнодемографічна і соціальна характеристика населення, роль хор в економічному потенціалі держави, порівняння розвитку сільської округи з загальноісторичним процесом розвитку держав, різні аспекти співвідношення міста і сільських поселень. Особливо складною є проблема етносу, що відмічалося вище. Труднощі, з якими дослідники зустрічаються в цьому відношенні, вивчаючи період колонізації, залишаються такими і для наступних етапів. Проблема не у вирішенні питання про

³⁴ Охотников С. Б. Из истории греческой колонизации Нижнего Поднестровья.—ПГКСВП, с. 159; Мелюкова А. И. Греки и варварский мир Днестро-Дунайского междуречья. Там же, с. 141, 142. У межах 9,8—18% находится ліпна кераміка з культурних шарів поселення Стара Богдановка 2. Марченко К. К. Отчет о работе Нижнебугской античной экспедиции ЛОИА АН СССР в 1979 году.—НА АН УССР, 1979/80, ф. е.,—9342, с. 4, 13; Марченко К. К. Отчет о работах Периферийного отряда Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1978 году. НА АН УССР, 1978/401 ф. е., № 8607, с. 3, 4, 9.

³⁵ Охотников С. Б. Указ. соч., с. 161, 162.

³⁶ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. М., 1975, 298 с.

³⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.—Л., 1978, 157 с.

³⁸ Штітельман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана.—МИА, 1956, № 50, с. 255—272.

³⁹ Славин Л. М. Некоторые итоги изучения ольвийской хоры.—ХКАМ, с. 180—186.

⁴⁰ Крыжицкий С. Д., Бураков А. В., Буйских С. Б. и др. Указ. соч.

те, чи були варвари у складі населення хори чи ні, це питання для етапів, що настали за періодом колонізації, вирішується позитивно. Справа полягає в тому, яким було співвідношення різних етносів, конкретна залежність типу поселення та його домобудівництва від етнічної належності, статус на поселеннях негрецького елемента.

Недостатня розробленість перелічених питань пов'язана не стільки з археологічним матеріалом по сільській окрузі античних міст, скільки досить часто з відсутністю спеціальних методичних розробок і підходом до їх вирішення з недостатнім врахуванням загальних проблем розвитку конкретної держави в цілому.

Все це показує актуальність і логічність постановки на найближчий час проблеми вивчення сільської округи міста під кутом зору її взаємозв'язку з містом, тобто про роль хори в системі держави. Особливо це важливо для району Ольвії, враховуючи відсутність великих узагальнюючих досліджень по вивченню ольвійської периферії. Серед найменш досліджених і разом з тим найбільш важливих тем для розробки поставленої проблеми виділяються такі, як визначення демографічного потенціалу міста і його округи; з'ясування сумарного економічного потенціалу; виявлення динаміки територіальної експансії та причин, які її зумовлювали на всіх етапах життя міста — тобто розробка історії розвитку держави з урахуванням особливостей розвитку хори. Серед перелічених тем найскладнішою і найменш дослідженою є проблема визначення демографічного потенціалу, в зв'язку з чим розглянемо її більш докладно.

Однією з основних складностей тут є недостатня дослідженість містобудівних структур північнопричорноморських міст і поселень, що утруднює визначення сумарної площі житлової забудови, середньої кількості і середніх розмірів житлових комплексів і ступеня відповідальності загальної кількості населення екологічним умовам.

Другою, не менш важливою обставиною, є трудність визначення кількісного складу сімей, особливо у співвідношенні з розмірами і типами будинків. Вирішення цього питання ускладнюється також недостатньою розробленістю питання про місце і роль рабства в умовах Північного Причорномор'я.

Ті приблизні підрахунки кількості мешканців міст на етапі їх розвитку, які наводяться відносно Ольвії і Херсонеса, виходять як з визначення середньої кількості будинків, їх площі й щільності забудови міст, так і з кількісного складу сім'ї, який в першому випадку дорівнює 10—12⁴¹, а в другому — 4—5 (!) особам⁴², і потребують істотного коригування. Насамперед це стосується визначення середніх розмірів будинків. Цифра 200—250 м², прийнята Л. М. Славіним⁴³, явно завищена, вона наближається до верхньої межі розмірів будинків рядової забудови. Останнє є не дивно, оскільки переважну більшість будинків Ольвії елліністичного часу відкрито в центральних частинах міст, що з урахуванням соціально-економічної забудови, характерної для античних міст цього часу, добавить належність таких будинків найбільш заможним громадянам. Проте в Ольвії існували також і будинки площею лише близько 100 м². Тобто будинки середніх розмірів в Ольвії мали площину найімовірніше 150—200 м², в усякому разі не вище.⁴⁴ Середня площа будинків Тіри становить близько 150 м²⁴⁵, будинків Херсонеса — 145—

⁴¹ Славин Л. М. Ольвія как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, XXVIII, с. 295.

⁴² Щеглов А. Н. Полис и хора.—Симферополь, 1976, с. 15.

⁴³ Славин Л. М. Ольвія как город в VI—I вв. до н. э., с. 295.

⁴⁴ Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. К., 1981, с. 37—68.

⁴⁵ Підраховано по: Белов Г. Д., Стржелецкий С. Ф. Кварталы XV и XVI (раскопки 1937 г.).—МИА, 1953, № 34, табл. I, II; Белов Г. Д. Итоги раскопок в Херсонесе за 1949—1953 гг.—СА, 1955, XXIV, с. 258, рис. 1; Белов Г. Д. Отчет о раскопках Херсонеса за 1935—1936 гг. 1938, план 1936 г.

190 і 220—240 м²⁴⁶. Зрозуміло, існували дуже великі будинки, площею понад 500 м² (будинки на ділянці НГФ в Ольвії), але вони становили виняток. Нижня межа характерна для великих будинків, таких як А—3, Е—1, НГФ—2 в Ольвії, верхня — для будинків площею порядку 100 м² — И—1, И—2 в Ольвії. Слід зазначити, що йдеється лише про площу забудови, до якої входить територія, зайнята також двором і стінами. Реальна житлова площа на рівні першого поверху будинку розмірами 10 × 20 м становила 55—60% (при товщі стін 0,4 м), двір займав 15—25%, а стіни 20—25% площи забудови. Звичайно, при наявності в будинку жилих підвальів або других поверхів житлова площа могла досягти 100% і більше від площи забудови.

Потрібний також ретельний підрахунок площи, зайнятої житловою забудовою, з урахуванням насиченості міста будівлями нежитлового призначення, територій, непридатних для будівництва. У тих випадках, коли розміри кварталів простежені в недостатній мірі або мають нестандартну форму і доводиться виділяти оптимальні величини кварталів, необхідно враховувати, що із зменшенням розмірів кварталів зменшується і щільність забудови.

І нарешті, найскладніше питання — це визначення чисельного складу сім'ї. Для цього є лише непрямі дані, та й то вони стосуються головним чином міст метрополії. Все ж як відправну точку з урахуванням як приблизності самих розрахунків і здобутих результатів у різних дослідниках⁴⁷, так і більш провінціального і менш заможного характеру життя населення північнопричорноморських міст ці відомості слід використовувати. Так, цифри і розрахунки, які наводить А. Валлон відносно населення Афін, показують, що на більш як 10 тис. будинків в Афінах (додавши до цього ще якусь кількість будинків-комун, де містилося по кілька сімей) могло припадати близько 107 тис. мешканців без урахування домашніх рабів⁴⁸, тобто приблизно не більше як 10—11 чоловік на один будинок. Цю цифру істотно не змінить в бік зменшення урахування будинків-комун, оскільки в них відповідно була вища концентрація населення.

Розрахунки по визначенню кількості вільного населення Афін, зроблені іншими дослідниками для IV ст. до н. е.— часу, до якого відноситься вказівка про кількість будинків, дають відносно близькі цифри. Так, зокрема, за Гоммом, громадяни і метеки разом з сім'ями в 323 р. до н. е. становили 154 тис., в 313 р.— 119 тис.⁴⁹ За Еренбергом, ці цифри близько 400 р. становили 75—110 тис.; близько 360 р.— 110—155 тис.; близько 313 р.— 85—90 тис.⁵⁰ Беручи нижню межу за Еренбергом як найбільш критично оцінюючий автором матеріал, ми одержимо склад сім'ї порядку 7,5 осіб, при цьому слід враховувати, що неточність даних про кількість будинків може цю цифру дещо знизити. Цікаво, що одержана цифра досить близька до даних, наприклад, про склад російської селянської сім'ї другої половини XIX ст., який коливається від 3,5 до 16 осіб при середньому статистичному в межах 5,49—8,27 осіб⁵¹. Як видно, навіть з урахуванням всієї глибини різниці в житті населення античного міста і російського селянства, лише при таких середніх числах могло забезпечуватися відтворення і приріст населення. На основі викладених міркувань здається не буде надто гру-

⁴⁶ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э.— Киев, 1971, с. 12 и сл., рис. 7; рис. 32 и сл., рис. 18; с. 62 и сл., рис. 32; с. 84, рис. 43.

⁴⁷ Доватор А. И. Рабство в Аттике VI—V в. до н. э.— Л., 1980, с. 56.

⁴⁸ Валлон А. История рабства в античном мире.— М., 1941, с. 92—102.

⁴⁹ Gomme A. W. The population of Athens in the fifth and fourth centuries b. C.— Oxford, 1933, p. 29.

⁵⁰ Ehrenberg V. Der Staat der Griechen. Leipzig, 1957, Bd. 1, S. 24.

⁵¹ Ленин В. И. Развитие капитализма в России.— Поли. собр. соч., т. 3, табл. на с. 61, с. 98, 108, 149.

бою помилкою прийняти середню сім'ю античного міста Північного Причорномор'я (сім'ю, яка займала окремий будинок) у складі чоловіка і жінки, батьків одного з них (1—2), іхніх дітей (2—3), тобто всього 6—7 осіб.

Складне також питання про визначення можливої кількості залежного населення — домашніх рабів (або взагалі обслуги). Хоч літературна традиція свідчить, що раби (в класичному розумінні терміна) в Північному Причорномор'ї існували, проте даних про їх кількість і тим більше розподілу по галузях немає. Тут можна опиратися на аналогії з Аттікою, враховуючи, що для периферії античного світу, майновий стан якої в цілому був менш заможним, слід прийняти лише нижні межі можливої кількості домашніх рабів у середній сім'ї. Визначення кількості рабів інших категорій для північнопричорноморських міських центрів з огляду на неприйнятність якоюсь мірою аналогії при існуючому стані джерел — нереальне. Воно, проте, можливе в певних межах для садибних комплексів, виходячи з визначення потреби трудових затрат для сільськогосподарських робіт.

Для сім'ї середнього достатку А. Валлон визначає середню кількість домашніх рабів 10—12 чоловік, але не нижче 3—4 рабів-чоловіків плюс 2—3 жінки⁵². За даними Р. Л. Сарджента⁵³, середня кількість домашніх рабів, у тому числі і жінок, у найбільш багатих сім'ях Афін V—IV ст. до н. е. становила 8—9, у вершників — 2—5, у зевгітів — 1—2. У середньому на рядову сім'ю (при її чисельному складі 6—7 осіб) припадає по одному домашньому рабу. Очевидно, ця кількість рабів або іншої обслуги 1—2 особи на сім'ю як нижча межа цілком реальна, беручи до уваги наявність певної кількості рабів, зайнятих в інших сферах діяльності, а також поширеність у Північному Причорномор'ї будинків господарсько-житлової категорії⁵⁴, що побічно свідчить про використання додаткової робочої сили.

Таким чином, склад однієї середньої сім'ї, включаючи рабів, міг налічувати 7—9 осіб. Це при житловій площі будинку розмірами 200 м², яка займала 65% площин забудови (при врахуванні площини на одного раба виходячи з розміру спального місця), становитиме в середньому 17—20 м² на кожного вільного члена сім'ї. Останнє не суперечить типовому укладу життя грецької сім'ї з виділенням спеціального андрона, спалень, ойкоса тощо. Зрозуміло, при цих розрахунках необхідно враховувати особливості історичного етапу, для якого проводяться розрахунки. Так, наприклад, для початкового етапу колонізації, коли основним типом житла були однокамерні будинки — в основному землянки і напівземлянки, єдиним реальним критерієм для визначення числа мешканців може служити принцип визначення можливої кількості спальних місць⁵⁵.

На основі цих даних можна провести підрахунки кількості населення в місті. При цьому слід враховувати таке: чим менш значний центр за своїм політичним або культурним статусом, тим відносна площа житлової забудови буде більша. Для прикладу досить порівняти Херсонес або Ольвію, наприклад, з Ілуратом. У принципі в таких центрах, як Мілет, з густою і чіткою забудовою, територія, яку занимали житлові квартали, становила менше 50% щодо усієї площини всередині міських стін (без урахування узгір'я Калабак-Тепе, а також за виключенням з цієї території площин, зайнятої в житлових кварталах вулицями). Ще менший процент можна припустити в Пріені. Верхня межа території, зайнятої житлом, яка може мати місце в невеликих поселеннях з міським типом забудови, але без статусу культурно-полі-

⁵² Валлон А. Указ. соч., с. 99, 242.

⁵³ Доватур А. И. Указ. соч., с. 43.

⁵⁴ Крыжицкий С. Д. Архітектура античних жилих домов..., с. 41.

⁵⁵ Крыжицкий С. Д. Древнейшие слои жилых кварталов Ольвии.—ПАИК, с. 333.

тичного центру, при розмірах кварталу 50×24 м і ширині вулиць 3 м, при відсутності будь-яких будівель громадського призначення і площ (останнє малоймовірно), становитиме не більш як 84%.

Нам невідома насиченість будівлями громадського призначення ні Ольвії, ні Херсонеса, ні тим більше таких міст, як Пантікапей, Фанагорія або Феодосія чи Німфей. Тому критеріями для визначення нижньої межі можливої площи житлової забудови тут можуть бути лише аналогії з урахуванням розмірів території, придатної для забудови. Очевидно, для північнопричорноморських центрів ця нижня межа навряд чи могла бути нижче, ніж у таких містах, насичених будівлями громадського призначення, як Мілет, і, отже, цю межу доцільно прийняти рівною не нижче 50—55%. У цьому разі нижня межа кількості населення в Ольвії елліністичного часу буде в інтервалі 9—15,5 тис. чоловік (при 50—55% житлової забудови, площа міста — 45—55 га⁵⁶, середній площині забудови одного будинку 175 м² і при 7—9 особах на одну сім'ю). Верхня межа (при найбільшому проценті житлової забудови — 84%) — 23,8 тис. чоловік. Таким чином, кількість населення Ольвії, що піддається хоч якомусь обліку, могла становити 15—20 тис. чоловік. Мінімальна кількість населення Херсонеса буде 6—9,9 тис. чоловік (процент житлової забудови дорівнює 50—55%, площа міста — 30—35 га⁵⁷, середня площа забудови одного будинку 175 м², на одну сім'ю припадає 7—9 осіб). Максимальна (при 84% житлової забудови) — 15,1 тис. чоловік. Оптимальний варіант — 9—12 тис.

Зрозуміло, ці підрахунки носять приблизний характер. Однак дальша розробка їх методики, особливо щодо складу сім'ї і відповідних типів будинків, щодо конкретних умов Північного Причорномор'я, дають можливість одержати більш реальне уявлення про співвідношення міського і сільського населення, а також з'ясувати ступінь відповідності його кількості екологічним можливостям району.

З цим колом питань тісно пов'язана і проблема соціально-економічної інтерпретації різних типів будинків не тільки міст, а насамперед сільських поселень.

Як показав аналіз домобудівництва Північного Причорномор'я в цілому і Ольвійського регіону зокрема⁵⁸, колектив грецьких переселенців на етапі первинної колонізації в основній своїй масі був у соціально-економічному відношенні відносно однорідним. Ні супровідний матеріал, ні загальний характер жител першого етапу не дають підстав для виділення у складі населення скільки-небудь істотної кількості особливо багатих громадян або рабів. Загальний економічний рівень надзвичайно низький. При цьому слід зазначити, що матеріали Ольвії свідчать, що етап первинного заселення був досить тривалий — порядку півстоліття, а можливо, і більший. Це, в свою чергу, показує, що, по-перше, розвиток економіки на першому етапі — в VI ст. до н. е. — відбувався дуже повільно і, по-друге, роль торгівлі при колонізації цього району щодо переважної більшості мешканців була, як видно, зовсім незначна. Дані, які є по Ольвії, Березані, Ягорлицькому та іншим поселенням цього району, свідчать про те, що основним компонентом переселенців були передусім селяни, обезземелені на батьківщині внаслідок прояву дії закону відносного перенаселення, які, беручи до уваги малі розміри більшості архаїчних поселень, могли переселятися невеликими общинами — звідси, мабуть, і походять такі локальні комплекси, як в

⁵⁶ Крижицкий С. Д. О развитии городской территории ..., с. 122.

⁵⁷ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 90.

⁵⁸ Крижицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов Северного Причерноморья: Автореф. дис ... д-ра архитектури.— М., 1980, с. 50.

Торіці⁵⁹ на Боспорі, ранньому Кіммеріку⁶⁰ або в Старій Богданівці² на Нижньому Побужжі⁶¹. Іх головною метою було одержати землю. Ось, здається, чим можна пояснити, що Ольвія як міський центр формується не зразу, а починаючи лише з першої половини V ст. до н. е.⁶²

Характер жителів першого етапу дає підстави також для постановки питання про можливість наявності мікросоціальних відмінностей колективів першопереселенців від населення міст і поселень другого етапу — V — третя четверть IV ст. до н. е. — переходу до багатокамерних житлових будинків звичайних грецьких схем⁶³. Так, можливість розміщення в кожному окремому житловому комплексі будинку колоніста не більше 2—5 (за кількістю спальних місць) мешканців дає можливість зробити висновок, що кожна (із своїм господарством) сім'я складалася з такої самої або меншої кількості осіб. Поділ сімей з виділенням окремих жителів відбувався, мабуть, за віковою ознакою.

Характер жителів другого етапу свідчить насамперед про різке посилення будівельної (і відповідно економічної) бази, яке навряд чи могло відбутися самостійним шляхом внутрішнього розвитку поселення. Виникає питання, чи не може це пояснюватись крім втягування в найбільш великих центри населення периферії появою другої колонізаційної хвилі, але вже не з Іонії, що зазнала на той час персидського розгрому, а з районів материкової Греції і, можливо, насамперед Аттики. На користь цього освідчить, по-перше, різкий стрибок на початку V ст. до н. е. в економічному розвитку північнопричорноморських центрів, який навряд чи був би можливий без значного припливу коштів ззовні. По-друге, в цей час спостерігається значне посилення імпорту з Аттики. По-третє, слід враховувати поширення в житловому будівництві північнопричорноморських міст рівнозначно-паралельного принципу планування, характерного для материкової Греції, а не для Іонії⁶⁴.

Все це може допомогти пояснити суперечність — поширення в іонійських північнопричорноморських колоніях домобудівельних традицій материкової Греції. Можливо, починаючи від цього часу серед населення північнопричорноморських міст домінували в соціально-економічному відношенні вихідці саме з материкової Греції. А специфічні домобудівні традиції іонійських міст у Північному Причорномор'ї майже не знайшли відображення через те, що першопоселенці являли собою в основному масу бідного сільського населення, для якого міські домобудівні традиції були, очевидно, чужими.

Характер жителів другого етапу дозволяє припустити можливість значного збільшення кількісного складу сім'ї та наявності домашніх рабів. Серед мешканців цих жителів на початковій фазі етапу (перша половина V ст. до н. е.) ще не спостерігається досить різкої соціально-економічної диференціації, хоч загальний економічний рівень незрівнянно вищий, ніж у попередній час. Початок розшарування населення за майновою ознакою, наприклад в Ольвії, помітний наприкінці V — початку IV ст. до н. е.

Всі ці процеси досягли апогея на третьому етапі — остання четверть IV — кінець II ст. до н. е., коли поряд з невеликими житлами площею до 100 м² з'являються величезні ордерні будинки площею понад 500—

⁵⁹ Онейко Н. А. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта.— М., 1980, с. 178.

⁶⁰ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора, с. 32 и сл.

⁶¹ Марченко К. К. Убежище позднеархаического времени в Нижнем Побужье.— АО, 1979 г. М., 1980, с. 301, 302. Автор розглядає цей комплекс як будівлю, що призначалася для розміщення жителів поселення під час небезпеки.

⁶² Крыжицкий С. Д. О развитии городской территории Ольвии в первом тысячелетии до н. е.— ПГКСВП, с. 121 и сл.

⁶³ Крыжицкий С. Д. Начальные этапы эволюции античных жилых домов Северного Причерноморья.— В кн.: 150 лет ОАМ, с. 103, 104; Крыжицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов..., с. 11 и сл.

⁶⁴ Крыжицкий С. Д. Архитектура античных жилых домов..., с. 33 и сл.

600 м². При цьому слід зазначити, що подібне становище характерне переважно для великих міст. У невеликих поселеннях і містах, таких як, наприклад, Порфмій, соціально-економічна диференціація, за даними домобудівництва, набагато менша, нижче і середній економічний рівень.

Загалом характер елліністичних північнопричорноморських будинків дозволяє зробити висновок про більш скромний і трудовий, ніж у Середземномор'ї, спосіб життя їх мешканців. Зокрема, практично в жодному з вивчених елліністичних центрів на узбережжі Егейського моря, таких, як Пріена, Делос, Олінф, нам майже невідомі цілком сформовані типи господарсько- (або виробничо-) житлового будинку. Наявність подібних будинків, наприклад у керамейкосі Афін, поки не дає можливості чітко виявити типові різновидності цієї категорії споруд, простежити їх особливості, хоч навряд чи можна сумніватися, що такі типи існували. Важливе інше — те, що кількість таких будинків (а отже, і відповідного їм прошарку мешканців) у забудові міст Греції була істотно менша, ніж у Північному Причорномор'ї.

Поширення в північнопричорноморських містах рівнозначно-паралельного принципу планування з урахуванням відкриття в ряді ордерних будинків приміщен, які трактують як андрони, свідчить на користь досить чіткого поділу будинку на дві половини — чоловічу й жіночу, причому з відносною самостійністю кожної половини.

Розвиток досліджень у цих напрямках, проведення намічених розробок дасть змогу розглянути економічний аспект ролі хори в розвитку Ольвійської держави. Дані, які ми маємо, свідчать про те, що домінуючим профілем в економіці поселень було землеробство, скотарство, меншою мірою — мисливство і рибний промисел. Розрахунки С. Ф. Стржелецького по визначеню кількості праці, необхідної для ведення господарства, а також А. Н. Щеглова по визначеню розмірів хор, відповідності числа наділів площі міста⁶⁵, дозволяють порівняти демографічний потенціал хор, одержаний на підставі інших даних — площі й населеності жител, щільності їх розміщення, з можливостями сільсько-господарського виробництва в екологічному аспекті на різних етапах існування сільської округи.

Лише вирішивши, хоч би наближено, всі ці питання, можна буде конкретніше розкрити взаємозалежність змін, що відбувалися в розвитку міста і сільської округи, визначити економічний потенціал, без чого дальший розвиток досліджень соціально-економічної і політичної історії північнопричорноморських держав буде утруднений.

Саме на розв'язанні розглянутих вище проблем доцільно зосередити насамперед зусилля дослідників. В археологічному аспекті це зумовить поряд з дослідженнями культурних нашарувань міст необхідність всеобщого розвитку досліджень пам'яток сільських окруж.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

Изучение античной культуры Северо-Западного Причерноморья

Резюме

В статье рассматриваются основные итоги последних лет и задачи в исследовании группы тесно взаимосвязанных проблем по изучению Северо-Западного Причерноморья в античное время — характера колонизации этого района и развития сельских округ античных городов, этнической, демографической и социальной характеристики населения.

⁶⁵ Стржелецкий С. Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму.—Хсб, 1961, вып. 6, с. 144 и сл.; Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху, с. 86 и сл.

Підсумки досліджень у галузі слов'яно-руської археології (1976—1980 рр.)

На території України зосереджена велика кількість ранньослов'янських і давньоруських пам'яток, які є важливим, а нерідко і єдиним джерелом вивчення ранньої та середньовічної історії слов'янських народів.

Одним із найбільш важливих в ранньослов'янській проблематиці є питання походження слов'ян та формування етнокультурної слов'янської спільноти. Його вивчення вимагає широких археологічних досліджень багатьох археологічних культур на території Східної і Центральної Європи і кореляції здобутої інформації з даними інших суміжних наук, зокрема історії, лінгвістики, антропології.

Значним досягненням слов'янської археології в післявоєнні роки слід вважати відкриття і широкі розкопки слов'янських пам'яток VI—VII ст. нашої ери, а в останні роки — V ст. н. е., які до недавнього часу не були відомі. Дослідження цих пам'яток, а також розкопки поселень і могильників першої половини I тисячоліття н. е. і більш ранніх на території Східної і Центральної Європи відкривають нові можливості їх ретроспективного вивчення і розкриття тих соціально-економічних і етнокультурних процесів, що обумовили виникнення ранньосередньовічної слов'янської спільноті і зародження слов'янських державних організацій.

Разом з тим, нагромадження нових матеріалів ставить перед дослідниками проблеми, що вимагають нових теоретичних розробок, уточнення і перегляду застарілих концепцій і положень. Установлено, що жодна із культур першої половини I тисячоліття н. е., відомих на території Центральної і Східної Європи, не становить сама по собі підґрунтя ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Виходячи із встановленого нами положення, що ранньосередньовічна культура слов'ян синтезує елементи багатьох культур Східної і Центральної Європи, сектор ранньослов'янської, давньоруської і середньовічної археології проводить комплексні дослідження з охопленням всіх археологічних культур рубежу I тисячоліття н. е. на території республіки. У 80-х роках ці дослідження будуть поглиблені і розширені територіально, оскільки вони координуються з Інститутом археології АН СРСР, археологами-славістами Білорусії і Молдавії, з якими заключені договори про організацію спільних досліджень.

З 1982 р. разом з Інститутом археології АН СРСР та Інститутом археології Болгарської АН починається розробка теми «Слов'янські та протоболгарські культури на території СРСР та НРБ», що передбачає дослідження ранньосередньовічних пам'яток як в Болгарії, так і в СРСР, у тому числі на території України.

На території УРСР відомі пам'ятки дев'яти археологічних культур кінця III ст. до н. е.— V ст. н. е., тобто періоду формування слов'янської етнічної спільноті та складення її території. Усі вони охоплені археологічними дослідженнями.

Важливе місце серед цих культур посідають зарубинецькі старожитності, що займають територію Верхнього та Середнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся, Подесення та верхів'я Південного Бугу¹. Крім того, пізньозарубинецьку кераміку та навіть окремі комплекси виявлено

¹ Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми слов'янської археології УРСР.— Археологія, 1978, вип. 26, с. 59—77.

у Верхньому та Середньому Подністров'ї і на Західному Бузі (Великі Грекевичі)².

Дослідження зарубинецьких пам'яток тривають з перервами близько 80-ти років. Краще вивчені могильники, ніж поселення. В останні роки Є. В. Максимов провів розкопки укріплених поселень-городищ (Пилипенкова Гора, Бабина Гора) поблизу Канева, існування яких на території зарубинецької культури піддавалося сумніву, і поселення Монастирок, С. П. Пачкова почала розкопки могильника у Вишеньках не-подалік Києва.

Розкопки зарубинецьких селищ і городищ значно розширили асортимент і кількість речового матеріалу. На городищі Пилипенкова Гора поблизу Канева Є. В. Максимов виявив, зокрема, значну кількість імпортних амфор — серед них уламки пороських та коських з клеймами на ручках, виготовлення яких дослідник за Б. М. Граковим відносить до III ст. до н. е. Цей матеріал, на його думку, визначає час виникнення зарубинецьких поселень у Середньому Подніпров'ї. Спроби омолодження зарубинецької культури на одне століття дослідник вважає передчасними і невдалими. Установленням нижньої дати зарубинецької культури дало можливість більш реалістично підійти до вирішення питання про шляхи її формування, з нових позицій розглянути етнічну належність зарубинецького населення³. Виникнення зарубинецької етнокультурної спільноті співпадає з припиненням існування в III ст. до н. е. ряду археологічних культур: пізньопоморської, милоградської, скіфської лісостепової правобережної та ін. Саме ці культури в процесі взаємопроникнення стали основою зарубинецьких старожитностей на Поліссі і Подніпров'ї. Важливим досягненням останніх років слід вважати виявлення і виділення пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютиж, Рахнів, Козаровичі (дослідження В. І. Бідзілі, П. І. Хавлюка, Є. В. Максимова, Р. С. Орлова). Вони з'являються в I—II ст. н. е. і поєднуються на південному заході зі старожитностями Верхнього Подністров'я, що включають елементи пшеворської та липицької культур (Підріжжя, Ремезівці, Майдан Гологірський), а на Середньому Дністрі і Прutі — з пам'ятками типу Лукашівка, на північному сході — з старожитностями типу Почепа. Вивчення цих пам'яток лише починається, але вже зараз можна визначити, що вони являються тією ланкою, без розуміння якої не можна розв'язувати питання про історичну долю населення зарубинецької культури і її відношення до пам'яток київського типу. Ці пам'ятки Ю. В. Кухаренко звів в одну етнокультурну групу, але це зведення вимагає серйозних виправлень і перегляду⁴.

Важливе значення для вивчення економіки, зокрема металургії, у Подніпров'ї в I—II ст. н. е. мають відкриття В. І. Бідзілею і Д. П. Недопако металургійного центру цього часу поблизу с. Кочержинці Уманського району Черкаської області (вже виявлено 170 горнів, розкопки продовжуються)⁵. Очевидно, виникнення таких великих металургійних осередків типу свентокжинських, вказує на взаємозалежність економічного розвитку Середньої і Східної Європи в цей час.

1975 р. розпочато систематичні дослідження пшеворської культури у верхів'ях Західного Бугу і Дністра, які до цього часу були відомі

² Козак Д. Н. Пшеворская культура в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 89—90.

³ Максимов Є. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, 1963, вип. 15, с. 110—121; Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми...., с. 59—77.

⁴ Кухаренко Ю. В. О так называемых зарубинецких памятниках Подолии.— Проблемы советской археологии. М., 1978, с. 142—146.

⁵ Недопако Д. П., Паньков С. В. Центр древней черной металлургии на Уманщине.— Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980 г., с. 126—127.

на цій території з окремих поховань. Зараз відкрито близько 30 пунктів з матеріалами пшеворської культури. На ряді з них Д. Н. Козаком проведено стаціонарні розкопки (Підберізці, Сокільники, Зубра та ін.⁶) (рис. 1). Вивчення здобутого матеріалу дозволило визначити час і шляхи їх поширення в межиріччя Верхнього Дністра і Західного Бугу, розкрити відношення до інших культурних груп на цій території. Установлено, що пам'ятки пшеворської культури прийшли сюди з території Повіслення в I ст. до н. е.⁷ Починаючи з цього часу до IV ст. н. е. ця культура у своєму розвитку пройшла декілька етапів, поступово змінюючи свій характер порівняно з пшеворськими пам'ятками в районах на захід від Вісли. Лише на першому етапі (середина I ст. до н. е.—I ст. н. е.), за спостереженнями Д. Н. Козака, пшеворські пам'ятки у Верхньому Подністров'ї зберігають риси, притаманні всій пшеворській культурі. У I ст. н. е. пшеворське населення вступає в контакт з іншими етнічними групами цього регіону — населенням липицької і зарубинецької культур. Починається процес інтеграції матеріальної культури цих груп населення⁸. Особливо помітним є вплив зарубинецької культури, населення якої в другій половині I—II ст. н. е. просувається на південь, у верхів'я Південного Бугу і Подністров'я. Воно приносить з собою квадратні напівземлянки і характерні форми посуду, які мають аналогії лише в кераміці зарубинецької культури. У комплексах поселень I—II ст. н. е. Подністров'я цей посуд, за підрахунками Д. Н. Козака, становить до 30% всієї виявленої кераміки⁹. Все це приводить до виникнення на цій території нових пам'яток, що включають елементи трьох культур — пшеворської, зарубинецької, липицької і вже помітно відрізняються від синхронних пам'яток пшеворської культури середньої Польщі. Ці старожитності, як і пам'ятки типу Ремезівців та Рахнів, включаються в процеси, що привели до виникнення в межиріччі Дніпра і Дністра окремої локальної групи черняхівської культури.

В. М. Цигилик і С. П. Пачкова розкопували пам'ятки липицької культури і типу Лукашівка на Дністрі (Болотне, Круглик, Осілівка). На основі аналізу матеріалу і статистичних підрахунків типів кераміки із поселень у Круглику та Горошеві автор розкопок С. П. Пачкова при-

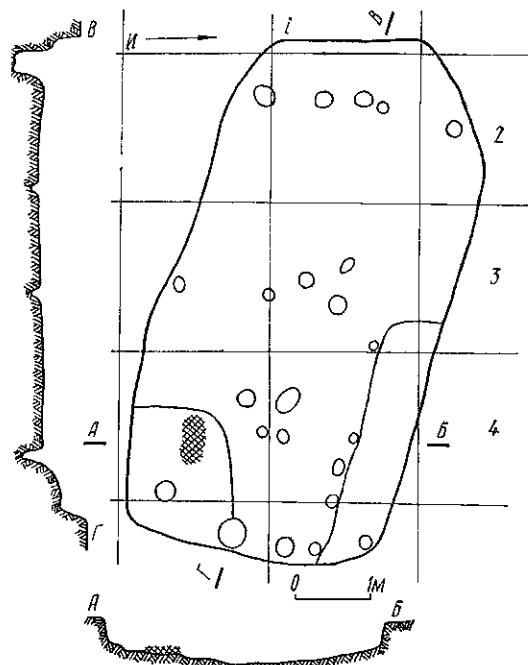

Рис. 1. План і розріз житла № 7 із поселення пшеворської культури в с. Підберізці.

⁶ Козак Д. Н. Підберізці — поселення пшеворської культури на Львівщині. — Археологія, 1977, вип. 23, с. 77—78.

⁷ Козак Д. Н. Пшеворская культура в междуречье Днестра и Западного Буга. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 80—81.

⁸ Там же, с. 72—90.

⁹ Козак Д. Н. Племена пшеворской культуры в междуречье Днестра и Западного Буга. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1977, с. 14—15.

йшла до висновку, що старожитності пізньолатенського часу на Средньому Дністрі представлена не лише пам'ятками типу Лукашівка, але й іншою групою поселень, близьких до пам'яток пшеворської культури¹⁰.

Важливі результати досягнуті при розкопках двошарового поселення в с. Оселівці Кельменецького району Чернівецької області, які здійснив В. М. Циглик у 1975—1978 рр. у складі Дністровської комплексної археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР. Нижній шар поселення представляють житлові і господарські споруди типу Лукашівка, які датуються I—II ст. н. е. Розробка питання про відношення цих пам'яток до зарубинецької культури та інших культур Карпато-Дністровського регіону допоможе з'ясувати їх місце в етнокультурних і соціально-економічних процесах у першій половині I тисячоліття н. е. на цій території.

Велику увагу приділяють археологи України дослідженням культур другої чверті I тисячоліття н. е., які є безпосередніми попередниками ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. В останні роки проведено значні роботи по вивченю пам'яток київської культури III—IV ст. н. е. Більш-менш планомірні дослідження цих пам'яток почалися в 60-х роках роботами В. М. Даниленка і П. М. Третьякова. У 70-х роках з'являються перші наукові статті, присвячені матеріалам цих пам'яток (В. М. Даниленко, Н. М. Кравченко, Є. В. Максимов, Р. В. Терпиловський та ін.)¹¹. Останнім часом значно розширилася географія вивчення пам'яток київської культури. Крім Верхнього Подніпров'я на території УРСР, їх досліджують Л. Д. Поболь у Білорусії і Е. О. Симонович у Курській області РРФСР¹².

Серед пам'яток, розкопаних у 1975—1978 рр., слід назвати поселення поблизу Обухова (розкопки Н. М. Кравченко) та с. Роїще на Десні, де Є. В. Максимов і Р. В. Терпиловський на площі 2170 м² відкрили п'ять жител-напівземлянок, шість господарських споруд і близько 230 ям-погребів, зібрано значний матеріал¹³. (рис. 2). Одночасно вони провели розкопки на поселеннях київської культури на Десні в Ульянівці, Киселівці та ін. Розроблено відносну хронологію і періодизацію пам'яток київського типу Подесення¹⁴. Виділено два етапи в розвитку київської культури Подесення, які досить надійно прив'язуються до абсолютних дат. Це особливо відноситься до комплексів другого етапу, представлених пам'ятками типу Роїща і Ульянівки, хронологія яких базується на добре датованих знахідках черняхівських гончарних посудин, гребенів, пряжок та ін. У хронологічному відношенні вони заповнюють ланку, що відділяла такі пам'ятки, як Козаровичі і Лавриків Ліс (III — перша половина IV ст. н. е.) від слов'янських пам'яток раннього середньовіччя.

Порівняльне вивчення Р. В. Терпиловським керамічних комплексів Роїща та Ульянівки з матеріалами колочинських та пеньківських па-

¹⁰ Панкова С. П. К вопросу о памятниках позднелатенского времени на Среднем Днестре.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 57—71.

¹¹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу.— Археологія, 1976, вип. 19, с. 65—92; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тысячелетия н. э. у с. Козаровичи близ Киева.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—21; Терпиловский Р. В. Новые памятники III—IV вв. н. э. в Черниговском Подесенье.— В кн.: Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 123—141; Кравченко Н. М., Горюховский Е. Л. О некоторых особенностях развития материальной культуры населения Среднего Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.— СА, 1979, № 2, с. 51—69.

¹² Симонович Э. А. Северная периферия черняховской культуры и славяне.— В кн.: Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 23—25.

¹³ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Чернигова.— В кн.: Проблемы этногенеза славян. Киев, 1978, с. 91—103.

¹⁴ Горюнов Е. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е.— Археологія, 1975, вип. 18, с. 42—50.

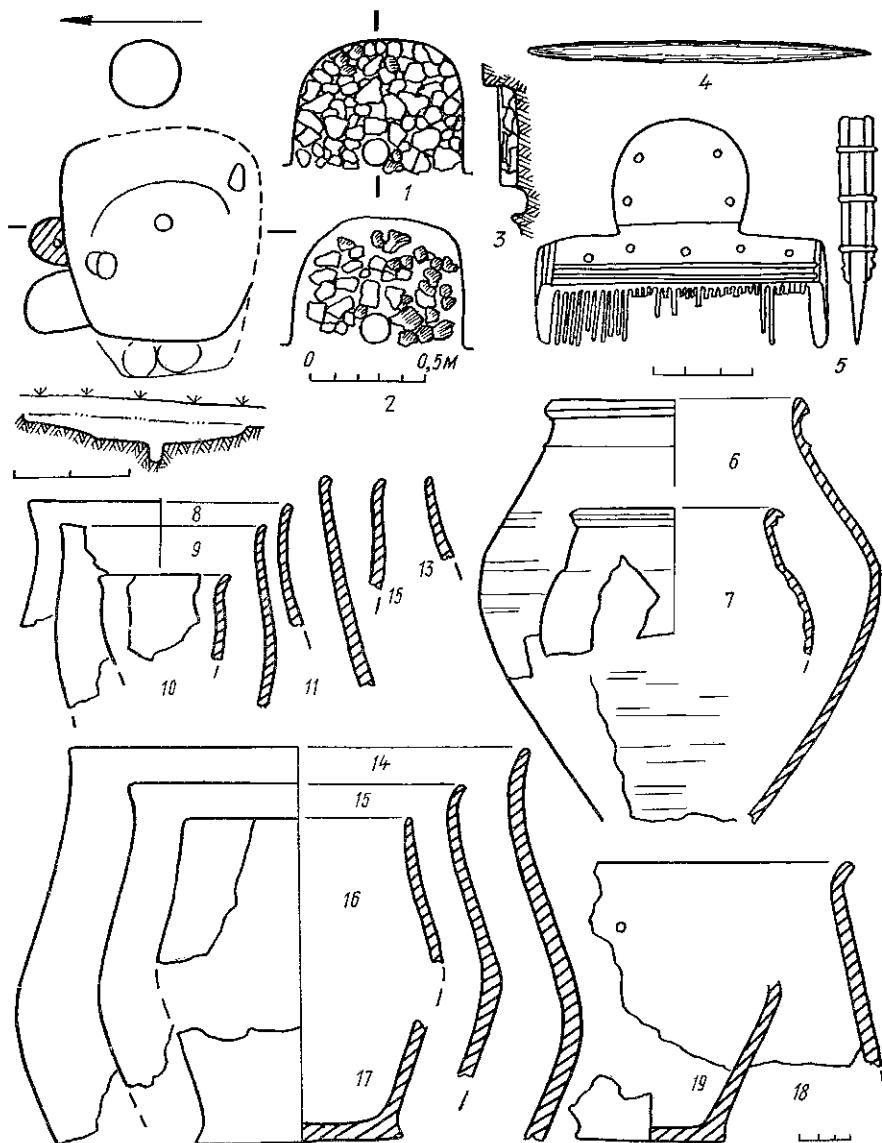

Рис. 2. План і розріз житла № 14 із поселення київської культури в Роїще та знахідки з нього (4 — проколка; 5 — гребінь; 6, 7 — гончарна кераміка, 8—19 — ліпна кераміка).

м'яток показало їх значну типологічну близькість, що підтверджує гіпотезу П. М. Третьякова про значний внесок, який зробило деснянське населення в процес формування пам'яток типу Пеньківки¹⁵. Значна група посуду (до 30%) Обухова типологічно близька до кераміки пізнього типу.

Матеріали дали можливість реконструювати основні напрямки господарської діяльності населення київської культури. Соціально-економічна модель населення Верхнього Подніпров'я III—IV ст. н. е. лягла в основу господарської діяльності слов'янських племен раннього середньовіччя. Всі ці та інші питання розглянуто на конкретному

¹⁵ Третьяков П. Н. У истоках древнерусской народности.— МИА, 1970, № 179, с. 83—99.

матеріалі у кандидатській дисертації Р. В. Терпиловського, спеціально присвячений пам'яткам київської культури Подесення¹⁶.

Проте систематичне вивчення пам'яток київської культури лише почалося. Ще недостатньо вивчено характер культури на всій території її поширення, слабо забезпечені матеріалом такі проблеми, як генезис цих пам'яток, їх відношення до пізньозарубинецьких старожитностей, синхронної черняхівської культури, що вимагає розширення археологічних досліджень на території їх стику, встановлення західної межі поширення київської культури та ін. Успішному вирішенню найміні частини цих завдань будуть сприяти дослідження широкими площами пам'яток III—IV ст. поблизу Києва для експонування їх учасникам V Міжнародного Конгресу слов'янської археології, що відбудеться в м. Києві у 1985 р.

В останні роки продовжуються дослідження пам'яток черняхівської культури на території республіки. Черняхівська культура — одна з найбільших і яскраво виражених соціально-економічних та культурних утворень першої половини I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи. Без її вивчення важко, а то й неможливо зрозуміти складність взаємовідносин племен у «варварському світі», їх зв'язки з Римською імперією, відтворити суспільні процеси, що привели до виникнення східнослов'янських племінних союзів, які стали основою утворення східнослов'янської державності.

Пам'ятки черняхівської культури вивчаються вже більше 80-и років¹⁷. За цей час лише на території України відкрито близько трьох місцезнаходжень матеріалів цієї культури, картографованих Є. В. Махно, яка підготовила друге доповнене видання археологічної карти черняхівських пам'яток¹⁸. Протягом цього часу піднято багато питань, що стосуються території поширення культури, локальних варіантів, характеру матеріалів, економіки, соціальної організації та етнічної належності її носіїв, відношення до інших синхронних, більш ранніх та більш пізніх культур і т. п. Проте значна частина порушених проблем ще не знайшла свого остаточного вирішення. Зокрема, не вистачає даних для з'ясування структури тих процесів, що привели до виникнення культури, як единого цілого. Зараз визнана її синкретичність і повна неспроможність готської теорії, але дискусійним залишається питання про те, які компоненти до неї входять і з якими етнічними групами населення Південно-Східної Європи вони пов'язані, в яких регіонах поширення культури найкраще виражені в археологічному матеріалі. Дослідників етногенезу та ранньої історії слов'ян найбільше цікавить, яке місце в історії черняхівської культури займали слов'яни, участь її носіїв у процесі формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя. З метою розв'язання цих складних проблем, що мають не лише наукове, але й політичне значення, вся територія поширення черняхівських пам'яток у межах республіки охоплена планомірними дослідженнями. Останнім часом проведено дослідження поселень і могильників як в лісостеповій, так і в степовій зонах.

У лісостеповій зоні Є. В. Махно проводить розкопки могильника в с. Соснівка¹⁹, В. І. Бідзіля і В. К. Воляник — поселення поблизу с. Завадівка на Дніпрі; у Чернилові Руському і Думанові на Поділлі досліджують могильники І. П. Герета та В. В. Кропоткін; у верхів'ях

¹⁶ Терпиловский Р. В. Население Среднего и Нижнего Подесенья III—IV вв. Автореф. дис... канд. ист. наук.—Киев, 1980.

¹⁷ Баран В. Д. Древние славяне между Днестром и Припятью.—Автореф. дис. ... д-ра ист. наук, М., 1972.

¹⁸ Висловлюю подяку Є. В. Махно за дозвіл ознайомитися з матеріалами карти.

¹⁹ Махно Е. В., Сикорский М. И., Бузян Г. Н. Могильник черняховской культуры у с. Сосновки.—В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, с. 135—136.

Південного Бугу кілька поселень черняхівського типу відкрив П. І. Хавлюк.

Значні розкопки в останні роки здійснила Слов'яно-руська дністровська археологічна експедиція під керівництвом автора на Середньому Дністрі в зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС. Широкими площами розкопано поселення і могильник в с. Оселівці, могильник у Романківцях Чернівецької області на правому березі Дніпра (В. М. Цигилик, Г. Ф. Нікітіна), поселення в Бакоті (І. С. Винокур), Соколі (Л. В. Вакуленко) (рис. 3), Теремцях (В. Д. Баран), Великій Слободі (Д. Н. Козак, О. І. Журко) Кам'янець-Подільського району Хмельницької області²⁰. Ці дослідження показали, що навіть на такій незначній території в межах одного невеликого адміністративного району поселення черняхівської культури відрізняються як за характером житлобудівництва, так і археологічного матеріалу. Якщо в Соколі, Теремцях, Бакоті основним типом житла були напівземлянки з піччю-кам'янкою, то на поселенні у Великій Слободі відкрито легкі заглиблені видовжені житла (в одному випадку довжина сягає 14,8 м, при ширині до 4,8 м) з великою кількістю ям від стовпів. На поселенні в Оселівці домінують великі наземні житла з вогнищем, що представлені завалами глиняної обмазки. Відмінності простежуються і в характеристері кераміки, зокрема ліпної, а також у кількісному співвідношенні гончарного і ліпного посуду в комплексах споруд. Ліпна кераміка із Великої Слободи близька до посуду пшеворської культури, а в окремих випадках вельбарської. Вперше в історії досліджень черняхівської культури на поселенні в Теремцях автору вдалося виділити два горизонти, верхній із яких представляють 24 житла — напівземлянки квадратної форми з печами-кам'янками, датовані фібулами, амфорним матеріалом та скляним кубком у межах IV—V ст. н. е. (рис. 4). В одному випадку на долівці житла 14 було знайдено трипальчасту бронзову фібулу V ст. н. е.²¹ Керамічний комплекс жителі складається з ліпного і гончарного сіроглинняного посуду в різному кількісному співвідношенні. Теремцівське поселення є тією ланкою, що хронологічно і типологічно пов'язує переважну частину пам'яток черняхівської культури лісостепової зони України із наступними слов'янськими поселеннями VI—VII ст. н. е. Надійність цього зв'язку підтверджують аналогічні або близькі житлові комплекси Сокола, Бакоти, Черепина та ін.²² Відкриття на поселенні в Теремцях, Соколі та інших черняхівських поселеннях на Верхньому та Середньому Дністрі, примусять навіть скептиків визнати синкретичність черняхівської культури, наявність у ній слов'янського компоненту і доведуть неспроможність готської концепції. Ці дослідження утвірджають впевненість у тому, що вирішення слов'янського етногенезу і ранньої історії слов'ян не може обйтися без глибоких досліджень черняхівських старожитностей. Разом з тим слід зазначити, що їх всестороннє вивчення включає і ряд інших питань етнокультурного плану, які виходять за межі чисто слов'янської проблематики.

²⁰ Баран В. Д. Славянские древности V в. (по материалам Поднестровья). Тезисы докладов советской делегации на IV Международном Конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 54—55; Вакуленко Л. В. Поселение позднеримского времени у с. Сокол на Среднем Днестре.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 132; Винокур И. С. Исследования 1978—1979 гг. на селище I тыс. н. э. у с. Бакота на Среднем Днестре.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Днепропетровск, 1980, с. 138—139.

²¹ Баран В. Д. Славянские древности V в. н. е. ..., с. 54—55.

²² Вакуленко Л. В. Поселение позднеримского времени у с. Сокол на Среднем Днестре..., с. 132—133; Винокур И. С. Черняховские племена лесостепной полосы Правобережной Украины и вопросы этногенеза славян. Тезисы докладов советской делегации на IV Международном Конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 9—10.

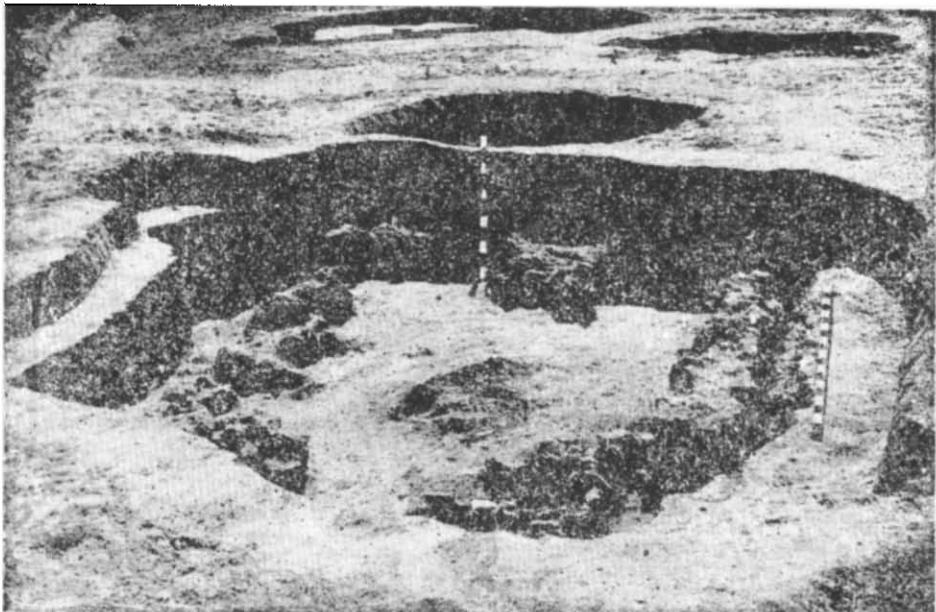

Рис. 3. Житло з піччю-кам'янкою № 9 із поселення черняхівської культури в с. Сокіл.

Рис. 4. Розкоп I на поселенні в с. Теремці.

Розробка останніх тісно пов'язана з дослідженнями черняхівських пам'яток у степовій зоні Придніпров'я, зокрема в Північно-Західному Причорномор'ї. Роботи тут проводять Е. О. Симонович, Б. В. Магомедов і О. В. Гудкова в Одеській області поблизу сіл Фурманівка, Холмське, в Миколаївській області на пам'ятках Каборга IV, Кам'янка-Анчекрак та ін.²³ Значні розкопки здійснила О. В. Гудкова на поселен-

²³ Симонович Э. А. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, 1967, № 139, с. 205—237; Магомедов Б. В. Каборга IV (раскопки 1973—1974 гг.).—В кн.: Могильники черняховской культуры. М., 1979, с. 24—62;

ні перших століть нашої ери неподалік с. Молога Одеської області. Виявлені матеріали дають можливість розглядати населення Північно-Західного Причорномор'я, яке заселило периферію античних міст у перших століттях нашої ери, як активних учасників тих процесів, що привели до створення черняхівської культури. Очевидно, це населення співіснувало з мешканцями античних міст Північного Причорномор'я і стало основним носієм культурних надбань провінціальноримської культури на території Лісостепу. Це простежується і у виготовленні гончарного посуду. Сіроглинняний гончарний посуд, відомий в перших століттях нашої ери в античних центрах Північно-Західного Причорномор'я, наприкінці II — на початку III ст. н. е. разом з гончарним колом поширюється до північних границь Лісостепу і стає однією із постійних важливих ознак черняхівської культури. Наявність на поселеннях черняхівської культури амфорної тари, в якій привозили олію та вино з римських провінцій, і її відсутність у західних і північних сусідів — пшеворських і вельбарських племен, а також населення київської культури (за виключенням тих пограничних пунктів, до яких вона поступала за посередництвом носіїв черняхівської культури), вказує, що населення останньої було підготовлене до використання цих продуктів, на відміну від вищезгаданих. Звідси випливає, що черняхівське населення володіло навиками, які могли з'явитися лише в процесі довготривалого співжиття з мешканцями античних міст Північного Причорномор'я та їх хори. Це могли бути греки, пізні скіфи, сармати і фракійці. Розселення у Північному Причорномор'ї значних груп населення з північних і західних районів Лісостепу, а також носіїв вельбарської культури, привели до появи тут елементів, характерних для цих груп населення. Тому в степах Північного Причорномор'я поряд з трупопокладеннями часто в могилах із заплечниками, або підбоем, з'являються трупоспалення, а на поселеннях з суцільною кам'яною забудовою трапляються наземні або заглиблі глинобитні споруди і характерний набір речей.

Важливим досягненням у вивченні черняхівської культури є відкриття і дослідження городищ. Усі вони розташовані в степовій зоні України: Башмачка на Дніпрі (Дніпропетровська область), Городок на Південному Бузі і Олександрівка на Інгульці (в межах Миколаївської області)²⁴. На городищі поблизу с. Башмачка А. Т. Сміленко провела широкі археологічні розкопки. На відкритій площі в 3000 м² досліджено кам'яні укріплення, житлові та господарські споруди. Дослідження городищ відкривають додаткові можливості для вивчення соціальної та політичної історії населення черняхівської культури.

У 1980 р. Л. В. Вакуленко поновила стаціонарне вивчення пам'яток Карпатського підгір'я. Старожитності карпато-дунайського басейну мають важливе значення для вивчення взаємовідносин слов'янського та фракійського світу. З метою поглибленаого вивчення цієї проблематики за ініціативою директора Інституту археології І. Г. Артеменка створено спеціальну експедицію по вивченню старожитностей Дністро-Дунайського межиріччя, яка під керівництвом А. Т. Сміленко з 1980 р. почала дослідження пізньоримських і ранньосередньовічних пам'яток у цьому регіоні.

Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Магомедов Б. В. и др. Работы Ингульской экспедиции.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 389—390; Магомедов Б. В. Могильник Каменка-Анчекрак в Николаевской области.—Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР. Ужгород, 1978, с. 89—90; Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа степной зоны СССР.—МАСП, 1976, вып. 8, с. 119—131.

²⁴ Сміленко А. Т., Мизин В. А. Городище черняховської культури.—В кн.: Славяне и Русь. Київ, 1979, с. 48—66; Магомедов Б. В. Городища черняховської культури.—Тезисы докладов на XVIII конференции ИА АН УССР. Дніпропетровськ, 1980, с. 133.

В останні роки досягнуто помітних результатів у вивченні на території України слов'янських пам'яток раннього середньовіччя (V—VII ст. н. е.). Вони відкриті в 50-х роках нашого століття, а їх планомірне вивчення не перевищує двох десятків років. За цей час на території УРСР відкрито сотні слов'янських поселень. На багатьох із них проведено стаціонарні розкопки (Корчак VII, Корчак IX, Ріпнів, Зимне, Городок, Устя, Бакота, Пеньківка, Хитці, Сименки та ін.). Результати цих досліджень узагальнені в ряді статей і монографій²⁵.

На Середньому Дністрі завдяки охоронним розкопкам археологічних пам'яток у зоні затоплення Могилів-Подільської ГЕС, які здійснюю-

Рис. 5. Одна з ділянок на слов'янському поселенні Рацьків III.

вала Дністровська комплексна археологічна експедиція під керівництвом автора, нам вдалося розкопати повністю два великі слов'янські поселення (Рашків III і Рацьків I). На першому з них (датується кінцем V—VII ст. н. е.) відкрито 92 житла (рис. 5), на другому (датованому кінцем VII — початком IX ст. н. е.) — 80 жител. Крім того, на цих поселеннях виявлено велику кількість господарських споруд і заливоплавильний горн. Це перші слов'янські поселення з великою кількістю жител. Ці розкопки відкривають шляхи до палеоекономічних і демографічних досліджень і проливають світло на соціально-економічну структуру слов'янського суспільства в ранньому середньовіччі. Гіпотеза про те, що слов'яни в ранньому середньовіччі жили невеликими родовими колективами на невеликих поселеннях, у світлі здобутих матеріалів вимагає перегляду.

Визначним досягненням слов'янської археології є відкриття пам'яток третьої четверті I тисячоліття, на яких поряд з об'єктами VI—VII ст. виявлено комплекси V ст. н. е. Вони охоплюють велику територію від верхів'їв Псла на сході, до верхів'їв Дністра, Південного Бугу, Прту

²⁵ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв. М.,— 1976; Тимощук Б. О. Слов'яни північної Буковини V—IX ст.— К., 1976; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю.— К., 1972; Ауліх В. В. Зимнівське городище. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. К., 1975; Березовець Д. Т. Поселения уличей на Тисмине.— МИА, 1963; № 108, с. 145—208; Винокур І. С. Исследования 1978—1979 гг. на селище I тысячелетия н. э. у с. Бакота... с. 138—139; Горюнов Е. А. К истории Днепровского Левобережья в середине и третьей четверти I тысячелетия н. э. Автoref. канд. диссертации. М., 1977; Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 181—215

на південному заході. Не всі пам'ятки вивчені, проте багато із них (Куня, Пархомівка, Теремці, Каветчина, Кодин — розкопки П. І. Хавлюка, В. Д. Барана, О. М. Приходнюка, І. П. Русанової, Б. О. Тимощука) надійно датовані фібулами V ст. н. е., що дає можливість виділити їх в окремий хронологічний етап, який передував старожитностям VI—VII ст. За характером матеріалу пам'ятки можна розділити на дві територіальні групи, пов'язані з регіоном Середнього Дніпра і Південного Бугу, з одного боку, і Дністро-Прутського межиріччя, з другого.

Дослідження О. М. Приходнюка, Є. А. Горюнова, Р. В. Терпиловського показали, що пам'ятки першої групи за характером матеріалу (четирикутні напівземлянки з вогнищем, переважають ямні поховання, біконічні форми горщиків) типологічно пов'язуються з пам'ятками київської культури. Це, зокрема, підтверджують матеріали таких поселень, як Кочубейка, Гута Михайлівська, Сумки, Будище, досліджених О. М. Приходнюком, які він виділяє в ранню фазу пеньківської культури і датує V — серединою VI ст. н. е.²⁶ Разом з тим О. М. Приходнюк відзначає впливи черняхівської і сусідніх степових культур на формування пеньківських старожитностей.

У другій дністровсько-прутській групі пам'яток слід розмежувати, з одного боку, ранньослов'янські поселення, на яких є житлові комплекси V ст. н. е. (Кодин, Лука-Каветчинська (рис. 6), Зелений Гай, Устя, Раціків II, Раціків III та ін.), з другого — поселення черняхівської культури і культури карпатських курганів (Черепин, Сокіл, Бакота, Теремці, Рогізна, Горечка, Кодин II). Для перших ранньосередньовічних поселень об'єкти V ст. визначають час їх виникнення, для других — вони становлять завершальний етап їх існування. Ці пам'ятки типологічно пов'язані між собою і відображають процеси тих перетворень, які приводять до зникнення культур римського часу і формування ранньосередньовічної слов'янської культури в цьому регіоні.

Із викладеного вище випливає, що значна частина черняхівських пам'яток лісостепової зони належала слов'янам. Слов'янське населення в V ст. поряд з ліпним користувалося і гончарним сіроглинняним посудом, який побутує тут до кінця V ст. н. е. Слов'янські поселення з чисто ліпними керамічними комплексами слід датувати не раніше VI ст. н. е.

Таким чином, з відкриттям пам'яток V ст. н. е., з одного боку, типологічно пов'язаних зі старожитностями черняхівської і київської культур, з другого — із слов'янськими ранньосередньовічними культурами, отримано недостаючу ланку в ланцюзі культурного розвитку слов'янського населення I тисячоліття н. е.

Продовжувалось вивчення слов'янських пам'яток етапу Луки-Райковецької і давньоруських старожитностей. У Подніпров'ї проведено широкі археологічні розкопки на городищі VIII—X ст. Монастирськок у Черкаській області (Є. В. Максимов, В. О. Петрашенко) і на поселенні Волинцеве (О. В. Сухобоков, С. П. Юрченко), в Попрутті досліджувалось городище IX—X ст. Ревна I (Б. О. Тимошук, І. П. Русанова, Л. П. Михайлина), на Південному Бузі — городище X—XI ст. поблизу с. Сожки²⁷. Роботи, проведені Б. О. Тимошуком по вивченню слов'янських і давньоруських пам'яток на Правобережжі Середнього Дністра в межах Чернівецької області, виділяють цей район як за кількістю досліджених пам'яток, так і присвячених їй публікацій²⁸.

²⁶ Приходнюк О. М. Раннеславянские археологические комплексы.—Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск. 1980, с. 146, 147.

²⁷ Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянское поселение VIII—X вв. на Среднем Днепре.—Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 70—71.

²⁸ Михайлина Л. П., Русанова И. П., Тимошук Б. А. Селище и городище Ревна I.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 370—371; Хавлюк П. И. Исследования на Южном Буге.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 415.

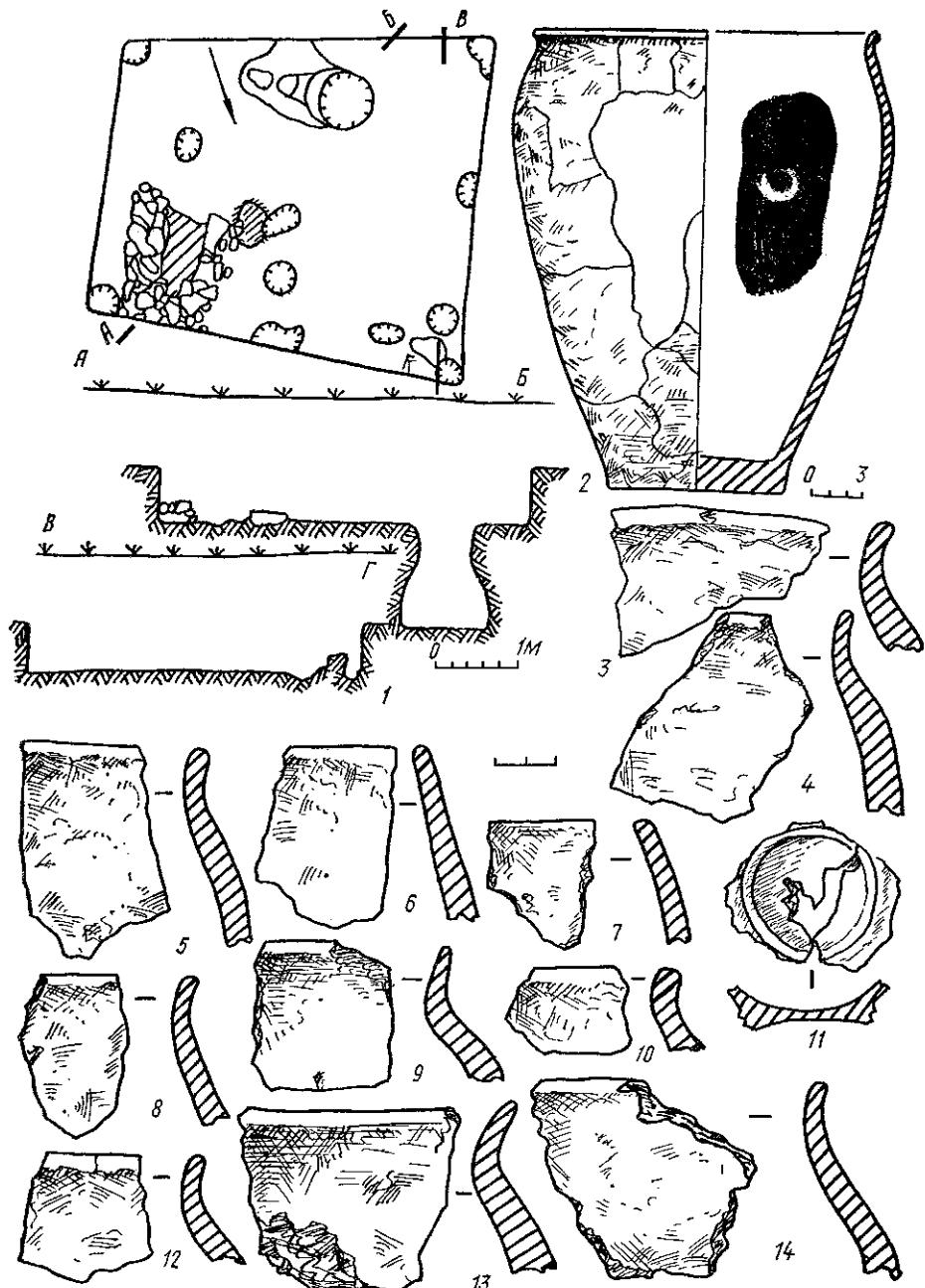

Рис. 6. Житло № 13 із слов'янського поселення Лука-Каветчинська і знахідки із нього (1—10, 12—14 — ліпна кераміка; 11 — денце гончарної посудини).

Дослідження слов'янських пам'яток V—IX ст. в останні роки дозволяють уточнити їх локально-хронологічне членування, виділити деякілька хронологічних етапів. У світлі нових матеріалів не слід усі пам'ятки VIII—IX ст. межиріччя Дніпра і Дністра окреслювати назвою «типу Луки-Райковецької», як це прийнято в літературі. Помітна відмінність керамічних комплексів у різних районах їх поширення (наприклад: Східної Волині, Західного Побужжя, Подністров'я) вказує, що останні відносяться до етапу Луки-Райковецької, що визначає їх одно-

часовість, а не однотипність. Звідси випливає, що визначення «етапу Луки-Райковецької» щодо слов'янських пам'яток VIII—IX ст. Правобережної України найбільш відповідає тим реальностям, які установлені останніми археологічними дослідженнями. Загалом отриманий матеріал значно розширює джерельну базу вивчення періоду становлення Давньоруської держави.

Значна увага приділяється вивченю укріплених поселень-городищ і давньоруських міст. Городища на східнослов'янських землях з'являються вже в VI—VIII ст. н. е. (Зимне, Хотомель, Київ, Пліснеськ та ін.). Вони мали різне призначення: частина із них була племінними центрами — місцем перебування племінних вождів і воєнної дружини, місцем поганських культів і т. п. Одночасно всі вони використовувалися для оборони. Деякі із ранніх городищ переросли в давньоруські міста, як, наприклад, Київ, дослідженю якого присвячена окрема стаття. Все-стороннє вивчення городищ, особливо ранніх, допомагає з'ясувати закономірності, які обумовили ті процеси, що привели до утворення Давньоруської держави.

З виникненням Київської Русі почалося планомірне будівництво городищ, особливо на південних її кордонах, як опорних пунктів освоєння державної території, підпорядкування населення владі київських князів.

Рівень соціально-економічного розвитку Русі найбільш повно відображають матеріали давньоруських міст. Сам факт виникнення міст вказує на глибокі соціально-економічні перетворення в суспільному розвитку Русі. У цьому відношенні першочергове значення мають планомірні дослідження Києва — столиці Давньоруської держави, а також інших великих міських центрів: Чернігова, Переяслава-Хмельницького, Любича та інших, які досліджуються протягом багатьох років. Останнім часом проведено розкопки Галича (В. В. Ауліх), Новгород-Сіверського (А. В. Кузя, Р. С. Орлов, О. П. Моця), Путівля (О. В. Сухобоков), Білої Церкви (Р. С. Орлов), Володимира-Волинського, Луцька (М. М. Кучінко) та ін.²⁹

Розкопки міст дають цінні відомості не лише щодо їх структури, житлових і оборонних споруд, хронології поетапного розвитку, але й формування різних соціальних груп у період переходу від племінних союзів до утворення держави і встановлення феодальних відносин. Здобутий матеріал є важливим джерелом дослідження багатогранної давньоруської культури, економіки, процесів суспільного розподілу праці³⁰.

Експедиція під керівництвом М. П. Кучери проводить дослідження широко відомих оборонних споруд — Змійових валів, які тягнуться на десятки кілометрів, прикриваючи численні міські центри, зокрема Київ, і князівські резиденції за межами столиці. Результати цих робіт показали, що лише археологічні розкопки можуть дати відповідь на питання про характер і походження цих споруд. В основі їх насипів лежали дерев'яні конструкції — кліті, характерні для оборонних валів, що оточували давньоруські міста і городища. Знайдено деякі датуючі предмети. Польові спостереження і отримані матеріали дозволяють вважати, що Змієві вали споруджені в ранній період існування Давньоруської держави для захисту Середнього Подніпров'я від нападів кочівників.

²⁹ Ауліх В. В., Оприск В. Г., Петигирич В. М. Исследования Галичского отряда Прикарпатской экспедиции.—АО, 1978 г. М., 1979, с. 292; Ауліх В. В. Раскопки Галицкого городища.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 249; Коваленко В. П., Кузя А. В., Орлов Р. С. Раскопки в Новгород-Северском.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 280—281; Сухобоков О. В. Новые исследования древнерусского Путівля.—АО, 1979 г. М., 1980, с. 342—343; Кучинко М. М., Лукьянчук Ю. А., Мотлюк Н. Г., Сташук В. А. Охранные работы в г. Луцке и его окрестностях.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 347.

³⁰ Кучера М. П. Об одном типе застройки древнерусских поселений.—Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.—Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 153.

Комплексне вивчення давньоруських пам'яток включає розкопки поселень і могильників, дослідження яких набирає розмаху, співрозмірного їх науковому значенню. Провадиться робота по систематизації і аналізу здобутого матеріалу із розкопок могильників дореволюційного часу і радянського періоду, здійснюються нові розкопки (О. П. Мощя) ³¹. Ці матеріали являють собою джерело для вивчення етнографічних особливостей і соціального складу давньоруського населення, простеження еволюції похованального обряду під впливом заміни поганського культу християнським.

Дослідженню поселень, що являються домінуючою категорією давньоруських пам'яток і матеріали яких відображають діяльність основних продуcentів матеріальних благ у давньоруському суспільстві, довгий час незаслужено приділялося менше уваги, ніж городищам і містам, які дають вироби високоорганізованого ремесла, дорогоцінні предмети давньоруського ювелірного мистецтва, відкривають можливості вивчення монументальної архітектури. Зараз це становище поступово виправляється. Проведено значну роботу по впорядкуванню і систематизації вже нагромаджених матеріалів. Підготовлено до друку карту давньоруських поселень і городищ Подніпров'я, здійснено нові розкопки поселень, які пережили період монгольського іга (С. О. Беляєва) ³². Вивчення цих старожитностей спростовує концепції тих буржуазних дослідників, які вважали, що давньоруські землі під час монголо-татарського іга були повністю спустошені і обезлюднені. Тепер переконливо доведена безперервність існування більшості населених пунктів і після монголо-татарської навали, відновлення функціонування зруйнованих поселень. Установлена спадкоємність розвитку форм кераміки домонгольського і монгольського періодів. Завдяки використанню природничих методів (металографії, хімічного та спектрального аналізу, статистичної обробки кераміки) отримано якісно нові дані про розвиток таких галузей господарства, як металургія і металообробка, гончарство. Разом з тим археологічні дослідження підтвердили висновки радянських вчених і дали нові докази про негативні впливи монголо-татарського іга на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток південно-руських земель. На конкретних матеріалах простежено уповільнення темпів розвитку давньоруських міст і сіл. Ці проблеми вимагають дальшого поглиблленого вивчення з врахуванням результатів археологічних досліджень.

Таким чином, у галузі слов'яно-руської археології ведеться цілеспрямована планомірна робота по дослідженю старожитностей Східної Європи від рубежу нашої ери до кінця раннього середньовіччя. Разом з тим для фундаментального вирішення багатьох проблем слов'яно-руської археології необхідні подальші польові дослідження, удосконалення методів опрацювання нагромаджених матеріалів з використанням природничих наук, кваліфіковані теоретичні розробки етнокультурних та соціально-економічних проблем. Слід зазначити, що не всі періоди I тисячоліття н. е. однаковою мірою висвітлені археологічними матеріалами. До найменш досліджених належать пам'ятки I—II і V ст. н. е. в басейнах Дніпра, Дністра, Вісли і Дунаю. Їх розкопки лише почалися, вони повинні заповнити хронологічні лакуни, що заважають поставити на належний рівень вивчення питань спадкоєм-

³¹ Мощя А. П. Трупоположение и трупосожжение у славян Среднего Поднепровья.— В кн.: Славяне и Русь. Киев, 1979, с. 115—122; Мощя А. П. Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв. по данным погребальных памятников.— Автореф. дис... канд. ист. наук, К., 1980.

³² Беляєва С. О. Розкопки поселення кінця XIII—XIV ст. на Сумщині.— Археологія, 1974, вип. 13, с. 93—94; Беляєва С. О. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм.— Археологія. 1979, вип. 29, с. 98—107; Беляєва С. О. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований).— Автореф. дис. ... канд. ист. наук, Київ, 1978.

ності культур римського і ранньосередньовічного часу. Від правильного розуміння пам'яток перших століть нашої ери великою мірою залежить визначення в плані ретроспекції етнічної атрибуції лісостепових культур, ранньозалізного часу і встановлення первісної території заселення слов'ян.

Потребують поглибленого дослідження всі категорії давньоруських пам'яток і, зокрема, сільських поселень та могильників, без чого важко зрозуміти соціальну та економічну структуру давньоруського суспільства. Необхідно розширити розкопки давньоруських міст. Проблема їх виникнення і розвитку на ранніх етапах ще жде свого вирішення. Серйозної уваги вимагають дослідження пізньосередньовічних пам'яток України, які становлять важливе джерело вивчення процесів формування української народності, її території і мови. Поєднання польових досліджень слов'яно-русських старожитностей і теоретичних розробок сприятиме вирішенню багатьох аспектів як ранньослов'янської, так і давньоруської археології та історії.

В. Д. БАРАН

**Итоги исследований
в области славяно-русской археологии
(1976—1980 гг.)**

Резюме

Отдел раннеславянской, древнерусской и средневековой археологии Института археологии АН УССР осуществляет координацию исследований археологических памятников I и начала II тысячелетия н. э. на территории республики. Эти исследования производятся в тесном сотрудничестве с археологами-славистами Москвы, Ленинграда, Белоруссии и Молдавии. С 1982 г. совместно с Институтом археологии АН СССР и Институтом археологии Болгарской АН начинается разработка темы «Славянские и протоболгарские культуры на территории СССР и НРБ», включающей исследования раннесредневековых памятников как на территории Болгарии, так и в СССР, в том числе на Украине.

В 1975—1980 гг. осуществлены исследования большого количества памятников зарубинецкой, ишеворской, липицкой, черняховской, киевской культур, древностей славян раннего средневековья, памятников Древней Руси, которые охватывают период от рубежа нашей эры до XIII—XIV вв. включительно.

Крупные исследования осуществляются на славянских раннесредневековых поселениях у сел Рацков, Лука-Каветчинская, Кодин. Исследуются древнерусские города: Галич, Новгород-Северский, Путивль, Белая Церковь и др. Начато планомерное изучение Змиевых валов. Особенно крупные раскопки ведутся на территории древнего Киева, которым посвящена специальная статья.

Результаты полевых исследований и теоретических разработок положены в основу семи монографий, пяти сборников и большого количества статей, подготовленных в десятой пятилетке.

П. П. ТОЛОЧКО, М. А. САГАЙДАК

**Вивчення стародавнього Києва
у 1976—1980 рр.**

Вагомим внеском у висвітлення питань історії та культури стародавнього Києва були дослідження 1976—1980 рр. За вказаний період значно розширилися масштаби археологічних розкопок, якими була охоплена територія усіх структурних районів стародавнього Києва — дитинця, посадів, околиці та пригородів. У різних пунктах «міста Володимира», «міста Ярослава», Подолі, Києво-Печерської лаври, давньоруського Вишгорода та інших закладено 20 розкопів, досліджено понад 44 тис. м² площи.

Програма археологічного вивчення київської території передбачала вирішення цілого комплексу проблем. Важлива роль відводилася

історико-топографічним аспектам дослідження, тобто з'ясуванню місцевозташування тих чи інших об'єктів, місцевостей, поселень, архітектурних пам'яток тощо. Одночасно велася велика робота по накопиченню і систематизації джерельної бази з археології Києва, що відкривало широкі можливості для проведення теоретичних розробок і узагальнень з різних питань історико-культурного розвитку стародавнього Києва.

До найважливіших досягнень археології Києва слід віднести вирішення проблеми походження і ранньої історії міста. Широке використання найновіших даних з археології та історичних фактів із застосуванням марксистсько-ленінської методології дало можливість переконливо датувати початок безперервної історії міста Києва з кінця V — початку VI ст. н. е.¹

1976—1980 рр. багато зроблено по вивченю і науковому обґрунтуванню архітектурного вигляду міста і його планувальної структури, а також масової забудови. Вдалося з'ясувати ряд важливих питань кам'яного будівництва у Києві X—XIII ст. Досліджено залишки Георгіївської церкви XI ст., яка була патрональним храмом великого київського князя Ярослава Мудрого. Завершилися багаторічні розкопки однієї із визначних пам'яток Києва XII ст. — церкви Пирогощі. Одержано важливі дані для реконструкції храму, а також для висвітлення історії цієї споруди від давньоруського до пізньосередньовічного часу. Виявлення унікальної архітектурної споруди Києва — ротонди XII — початку XIII ст. свідчить, що місто і напередодні нападу хана Батия продовжувало забудовуватися монументальними кам'яними спорудами. Архітектура цієї будівлі вказує на культурні зв'язки Києва з країнами Центральної і Західної Європи.

У вивчені історії і культури стародавнього Києва значне місце посідають епіграфічні дослідження — виявлення і вивчення графіті на стінах монументальних споруд і численних археологічних матеріалах.

* * *

Справжньою скарбницею історико-культурних пам'яток є Старокиївська гора. За час її археологічного вивчення тут виявлено залишки знаменитої Десятинної церкви — першого кам'яного християнського храму Русі, п'ять палацових споруд, понад 50 житлових і ремісничих комплексів, 15 багатих скарбів золотих і срібних предметів, монетних гравен.

Виявлення та всебічне вивчення в межах так званого «міста Володимира» більш давнього городища, в центрі якого стояло язичницьке капище, дозволило переконливо датувати початок історії міста кінцем V — початком VI ст.²

В останні роки велика робота проведена по науковій систематизації виявлених об'єктів та знахідок. У межах «міста Володимира» це диктувалось тим, що більшість попередніх розкопів, особливо дореволюційного часу, не були науково документовані. У багатьох випадках відсутність планів, креслень, схем з реперними точками прив'язки до місцевості утруднювала визначення місцевозташування окремих розкопів і пам'яток. Виходячи з такого стану речей, було проведено кропітку роботу по вивченню і аналізу давніх публікацій, планів, повідомлень у періодичній пресі з метою встановлення їх цінності як археологічних джерел. У результаті було створено «Археологічну карту київського дитинця» (С. Р. Кілієвич)³. У цій праці всі археологічні па-

¹ Толочко П. П. Древний Киев.—Киев, 1976, с. 13.

² Рыбаков Б. А. Город Кија.—Вопросы истории, 1980, № 5, с. 31—47; Толочко П. П. Древний Киев, с. 22.

³ С. Р. Кілієвич. Детинець Києва IX — первой половины XIII веков. Київ, 1982.

м'ятки систематизовано за хронологічним принципом і згруповано за категоріями знахідок. Графічно на карті позначено всі розкопи із виявленими на них об'єктами і знахідками попередніх років з прив'язкою до сучасної топографії міста. Таким чином вдалося створити реальну картину еволюції і співіснування окремих ділянок дитинця, яка випливала із результатів багаторічних розкопок.

Це дозволило виявити «білі плями» цього важливого району міста, а отже, і визначити місця майбутніх розкопок.

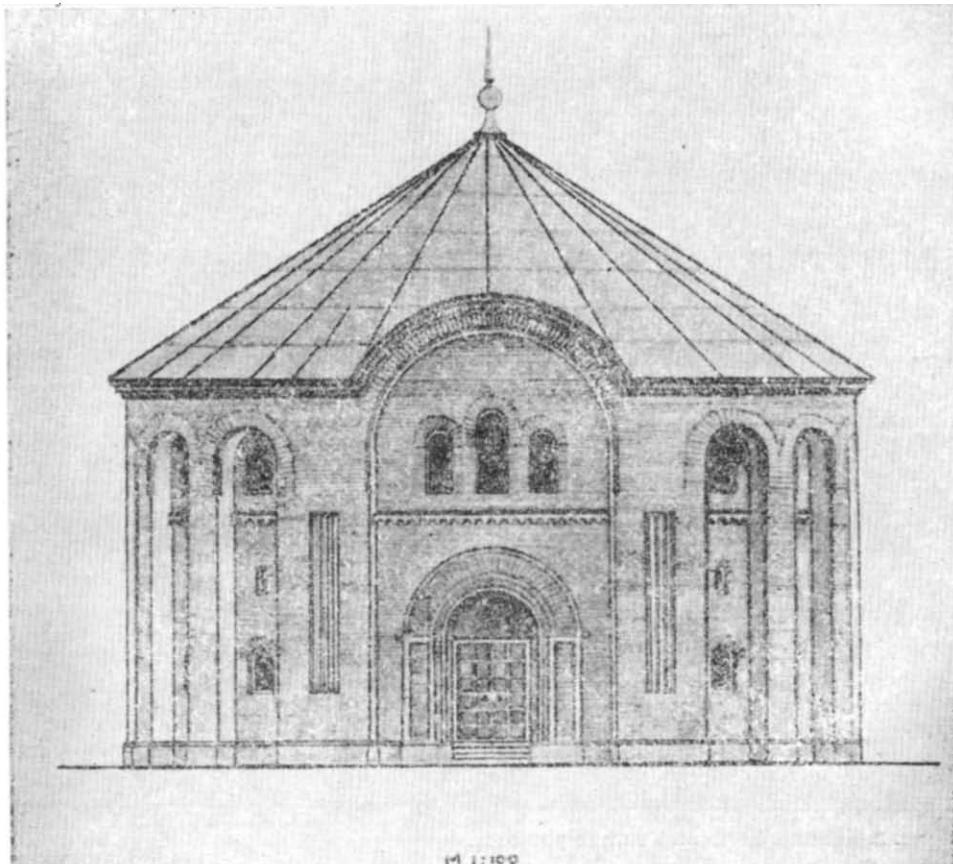

Рис. 1. Київська ротонда XII—XIII ст. Реконструкція П. П. Толочка, Я. Є. Боровського, В. С. Шелягова.

Картографування археологічних об'єктів та знахідок дало можливість приступити до вирішення питання соціального районування київського дитинця IX — першої половини XIII ст. З великою долею ймовірності вдалося виділити зони, які були зайняті літописними княжими дворами, окремими садибами бояр, торговою площею «Бабин торжок», а також будівлями феодально залежного люду.

Наукова цінність «Археологічної карти київського дитинця» повною мірою була перевірена розкопками останніх років. Зокрема, на одній із «білих плям» вдалося дослідити ремісничий комплекс — печі для випалу піліфи, що знаходились у безпосередній близькості від фундаментів Десятинної церкви і, можливо, постачали будівельним матеріалом будівництво першого кам'яного храму Києва⁴.

⁴ Кілієвич С. Р. До питання про будівельну справу в Києві X ст.— В кн.: Археологія Києва. Київ, 1978, с. 15.

До важливих відкрить останніх років слід віднести розкопки ротонди XII—XIII ст., проведені в центральній частині «міста Володимира» в 1976—1977 рр. (П. П. Толочко, Я. Є. Боровський). Унікальність цієї будівлі на тлі давньоївської архітектури вже неодноразово відмічалася дослідниками⁵. За своїм архітектурним виглядом, інженерним рішенням і технікою виконання вона належала до визначних пам'яток Давньої Русі. На думку дослідників, вона, очевидно, була світською

Рис. 2. Капище. Загальний вигляд розкопок.

будівлею і правила за своєрідну думну палату, в якій збиралися на раду князь і бояри⁶ (рис. 1).

Поряд з ротондою виявлено залишки загадкової споруди, що в плані нагадувала видовжений прямокутник, південна і північна частини якого мали пелюсткоподібні виступи, по два з кожного боку. Навколо цієї споруди, яку трактують як язичницьке капище, було знайдено поховання з тілопокладенням і тілоспаленням. На південь від нього вдалося виявити зольник, що мав безпосереднє відношення до капища (рис. 2).

Розкопки останніх років, проведені на старокиївській території, дали великий і різноманітний археологічний матеріал. Найбільшу колекцію, як і при розкопках інших районів Києва, становить кераміка: горшки, глечики, корчаги, амфорки київського типу, світильники. У деяких випадках вони походять з точно датованих комплексів-жител,

⁵ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Київська ротонда.— В кн.: Археологія Києва.— Київ, 1978, с. 90—103; Асеев Ю. С. Джерела: Мистецтво стародавньої Русі.— К., 1980, с. 188.

⁶ Боровський Я. Є., Толочко П. П. Вказ. праця, с. 103.

які загинули в грудневі дні 1240 р. Порівняно багато виявлено виробів ковальського ремесла, в тому числі такі рідкісні, як безмен, знайдений поблизу ротонди. Тут же знайдено дві унікальні свинцеві візантійські печатки, відтиснуті одним штампом. З лицевого боку міститься зображення св. Федора Стратилата, зворотного — грецький напис. Тут же виявлено бронзовий змійовик з зображенням архангела Михаїла (рис. 3).

У 30-х роках XI ст. була побудована нова лінія міських укріплень, які збільшили територію київської фортеці приблизно в десять разів. Літописи повідомляють про широкий розмах фортифікаційного та культового будівництва цього центрального району міста.

Висвітлення історії «міста Ярослава» стало в десятій п'ятирічці одним з найактуальніших питань археології Києва. Це стосується передусім питань історичної топографії району, характеру його забудови і планувальної структури, визначення основи господарської діяльності його жителів, археологічного виявлення ряду об'єктів, що згадуються в літописі.

Особливо результативними виявилися дослідження 1978 р. в садибах № 36—38 по вул. Рейтарській (М. А. Сагайдак, Я. Є. Боровський), поблизу літописних Жидівських воріт, які дослідники розміщують в районі сучасної Львівської площі. Район цей, як і весь торгово-ремісничий Копирів кінець, що прилягає до воріт із зовнішнього боку, відзначався у минулому пожавленою торговою діяльністю⁷.

На площі розкопу було досліджено шість будівель, що становили цілісний житлово-господарський комплекс. Основна частина жител зведена в зрубній техніці, нижня частина їх опущена в материковий ґрунт (до 40 см). Техніка зведення зрубу «в обло» із чашечкою в нижній колоді (рис. 4). Підлога постелена з широких і товстих дощок. Поряд із зрубами на розкопі знайдено два житла каркасно-стовпової конструкції.

На розкопі вдалося виявити археологічний матеріал, який вказує, що садиба належала заможним верствам київського суспільства. Особливо рідкісною є знахідка чотирьох динаріїв західноєвропейських срібних монет першої половини XI ст. Динарії були зліплі в одну окислену грудочку. Можливо, вони знаходилися в матерчатому гаманці, який зотлів. Два динарії зроблено за англо-датського короля Канута I Великого. Вони відносяться до типу «гострокінечний шолом», який чеканився в 1019—1929 рр.⁸ Ще одна монета належить англійському чекану, вона датується часом короля Едуарда Ісповідника (1046—1056). Четверту монету можна віднести до динаріїв часів германського імператора Генріха II (1014—1024) (рис. 5).

Знахідки зрубів на Львівській площі вказують, що у Верхньому Києві XI—XIII ст. існували наземні зрубні дерев'яні будівлі і навіть цілі ансамблі, як це було, наприклад, на Подолі (розкопки (1972—1975 рр.). Причому тут ми — зустрічаємо факт співіснування двох основ-

Рис. 3. Змійовик XII—XIV ст. із розкопок 1979 р. на Старокиївській горі.

⁷ Сагайдак М. А., Боровский Я. Е. Раскопки в Киеве на территории «города Ярослава». — АО, 1978 г. М., 1979, с. 400.

⁸ Потин В. Н. Древняя Русь и европейские государства в X—XII вв. — Л., 1968, с. 101—102.

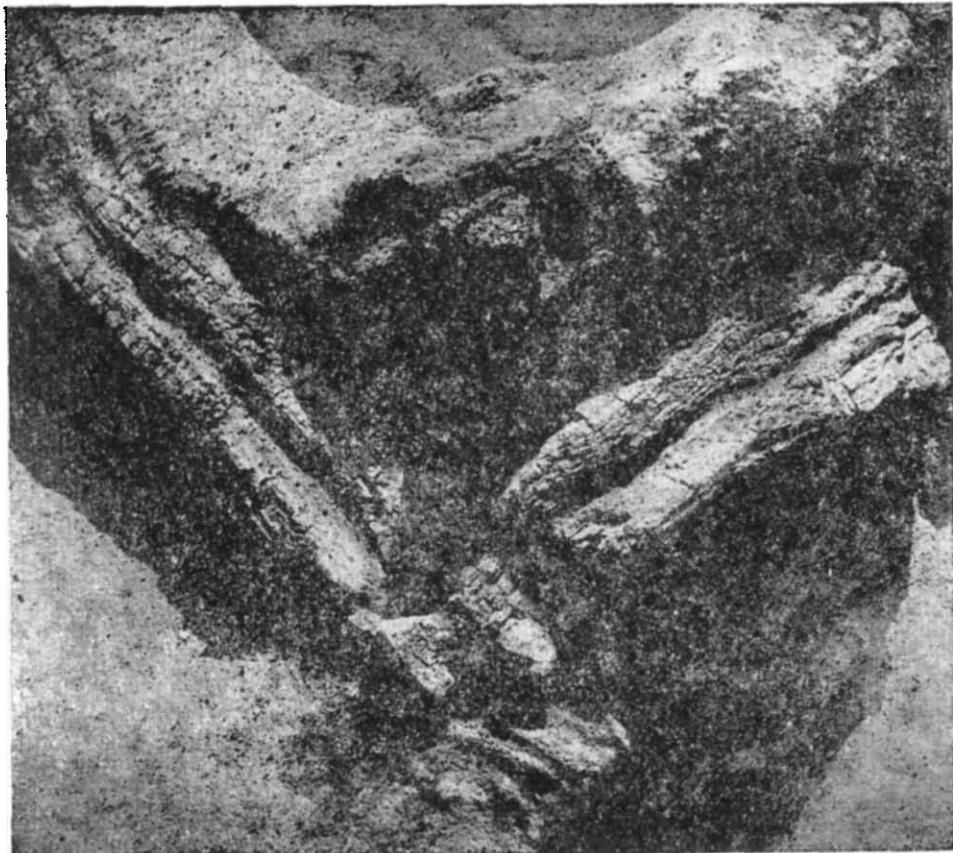

Рис. 4. Північний кут зрубного житла XII ст. Місто Ярослава, вул. Рейтарська, 36—38. Розкопки 1978 р.

Рис. 5. Західноєвропейські динарії XI ст. Місто Ярослава, вул. Рейтарська 36—38. Розкопки 1978 р.

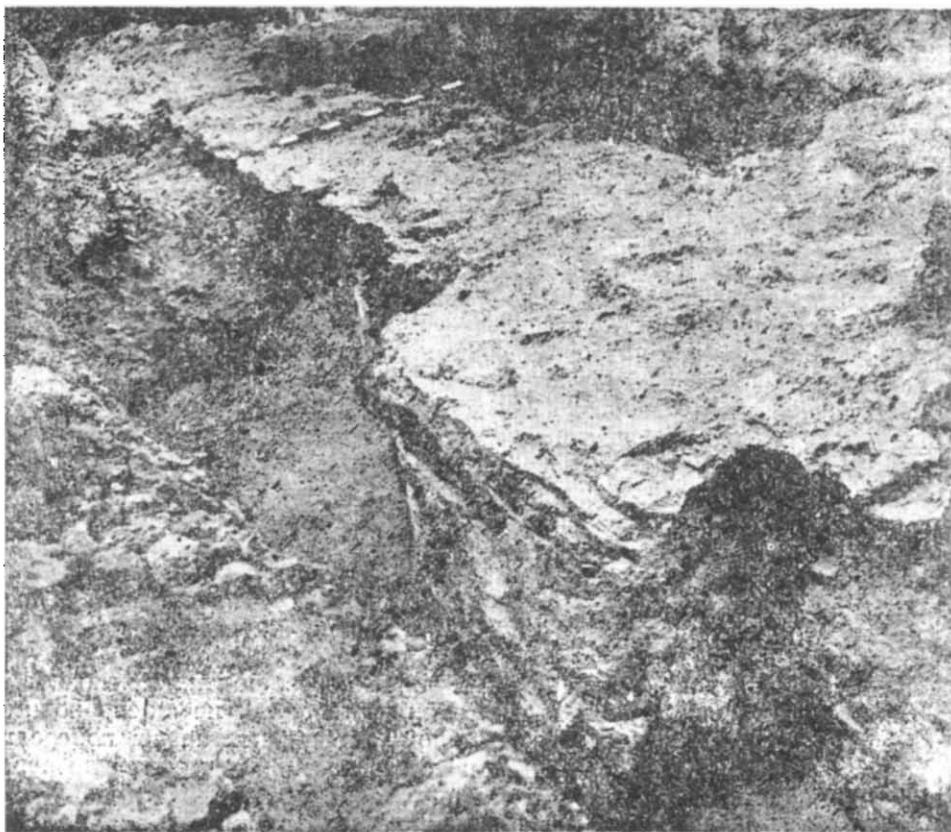

Рис. 6. Фундамент південної галереї Георгіївської церкви XI ст. Розкопки 1979 р.

них конструктивних типів — каркасно-стовпового і зрубного. У центральній частині «міста Ярослава» в 1979 р. досліджувалися залишки фундаментів Георгіївської церкви (М. А. Сагайдак, Я. Е. Боровський), побудованої на честь патрона Ярослава Мудрого — Георгія Переможця, десь в 50-х роках XI ст. Було відкрито західний фасад, частину південного нефа і південну галерею. Стрічкові фундаменти споруджено із бутового каменю (граніт, піщаник, кварцит) на цемянковому розчині світло-рожевого кольору. Ширина центрального масиву 1,6—1,8 м, глибина закладки 1,1—1,3 м. Фундаменти стіни галереї складено на цемянковій підсипці, ширина їх 1,25 м, глибина 0,8 м. Церква мала внутрішні і зовнішні прямокутні пілястри. Західний фасад, наприклад, членувало шість таких пілястр.

Вдалося виявити фрагменти кладки стіни, що підіймалася над фундаментом. Характер кладки типовий для змішаного способу. У самій кладці використано систему «утоплених рядів». Плінфа коричневого, червоного, світло-жовтого кольорів квадратної форми (30×30 ; 31×31 см, товщиною 3—3,5 см (рис. 6).

Храм мав п'ять поздовжніх частин, три нефи і дві бокові галереї. Будівля шестистовпна із хрещатим напівкупольним простором. Розкопками визначено абсолютні розміри церкви: по осі (схід — захід) разом з апсидою — 27 см, в поперечному напрямку 24 м⁹.

⁹ Сагайдак М. А., Боровский Я. Е. Раскопки «города Ярослава» древнего Киева.— В кн.: XVII конференция ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине 1979—1980 гг.» Днепропетровск, 1980. Тез. докл. Днепропетровск, 1980, с. 156.

Із внутрішнього оздоблення храму знайдено велику кількість фрагментів фрескового розпису, кубики смальти різних кольорів, значну кількість полив'яних плиток із орнаментованою поверхнею, які призначалися для підлоги. Широко використовувався в будівлі і так званий рожевий шифер. Шиферні плити становили опору для стовпів, із них частково могли викладати підлогу. Отже, матеріали нових розкопок дають підстави для наукової реконструкції Георгіївського храму — однієї з величних споруд архітектурного ансамблю «города Ярослава», яка до останнього часу була практично невідома дослідникам.

Розкопки Георгіївського храму дали важливі дані для з'ясування питання про час заселення території «міста Ярослава». Під фундаментами південної галереї було виявлено залишки житла і культурний шар, який може бути датований кінцем Х ст. Це вказує на заселеність цього району задовго до князювання Ярослава Мудрого¹⁰.

До недавнього часу найменш археологічно вивченим лишався Поділ — один із найважливіших торгово-ремісничих посадів, якому належало особливе місце в соціально-економічному житті стародавнього Києва. Дослідження цього району, проведені у 1971—1976 рр. (П. П. Толочко, В. О. Харlamов, М. А. Сагайдак, К. М. Гупало), дозволили остаточно вирішити таку актуальну проблему археологічного вивчення стародавнього Києва, як масова міська забудова. Виявлені на різних рівнях подільського культурного шару будівлі-зруби прекрасної збереженості стали яскравим підтвердженням думки, яку висловлювали ряд дослідників¹¹.

Масова забудова Києва була не лише дерев'яно-глиnobитною, а й зрубною. Подільські знахідки не тільки підтвердили це якісно новими матеріалами, але й примусили по-іншому подивитися на всі попередні здобутки вивчення давньокиївського житла. Останнім часом було перевіглено питання про розміри каркасно-стовпових жителів Києва XII—XIII ст. Довелося відмовитися від переконання, що прямокутні заглиблення в ґрунті, які вдається зафіксувати археологією, становлять дійсну площину житла. Детальний аналіз матеріалів розкопок дав можливість дійти висновку, що так звана напівземлянка — це тільки частина житла — «підкліт», що могла використовуватися здебільшого для господарських потреб (зберігання припасів тощо). Відповідно наземна частина житла набагато перевищує площину заглиблення, яке знаходиться в його центральній частині^{12—13}.

Одним із досягнень археологічного вивчення Подолу є з'ясування стратиграфії культурних нашарувань району та проведення її хронологічної атрибутації.

Широке розгортання будівництва на Подолі, а відповідно з ним і археологічних розкопок і розвідок, дозволило одержати важливі дані для правильного розуміння такого важливого історичного джерела, яким є культурний шар основного посадського району Києва (П. П. Толочко, К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак)^{12—13}. Культурний шар Подолу виявився унікальним за своєю геоморфологічною будовою. Поділ розташований в основному на першій надзаплавній (боровій) терасі Дніпра. Алювіальні відклади останнього для Подолу є материком в археологічному розумінні цього значення. На формування його культурного шару активно впливали три основних фактори: паводкові

¹⁰ Сагайдак М. А., Боровский Я. Е. Раскопки «города Ярослава» древнего Киева, с. 156.

¹¹ Довести зрубну забудову стародавнього Києва намагалися у своїх працях археологи В. А. Богусевич, В. Й. Довженок, В. К. Гончаров, П. П. Толочко, а також архітектор Ю. С. Асеев.

¹² Толочко П. П. Массовая жилая застройка Киева X—XIII вв.— В кн.: Древнерусские города. М., 1981, с. 63—65.

(алювіальні) відклади Дніпра, зсуви гірської породи і господарська діяльність людини.

Виключне значення для вирішення питання про початок заселення району, в кожному конкретному місці, мало встановлення першого горизонту заселення. Як показують геологічні дослідження, воно могло тут початися лише тоді, коли завершився активний процес формування борової тераси, в результаті чого територія Подолу піднялася до такого рівня, що заливалась водою періодично..

Межа між материком і першим (найдавнішим) горизонтом заселення території добре помітна. Вона чітко простежується не лише у місцях проведення стаціонарних розкопок, але й під час земляних

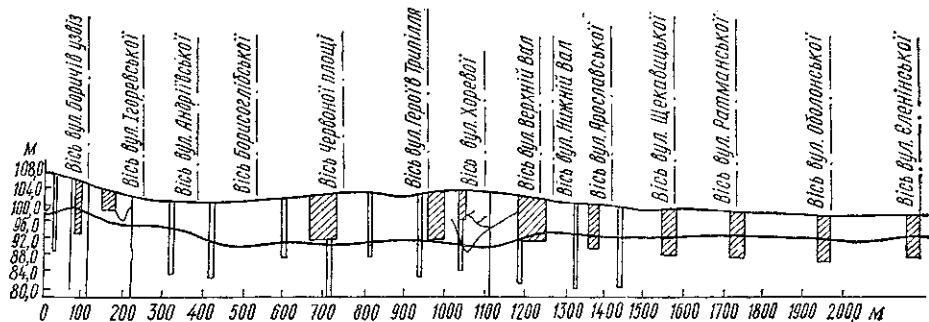

Рис. 7. Горизонтальний план залягання культурного шару Подолу.

робіт, а також при проходці геологічних свердловин, які дають важливі дані для визначення структури культурних нашарувань середньовічного міста ¹⁴.

Матеріали, виявлені в результаті археологічних досліджень по лінії будівництва другої черги Київського метрополітену, стали основою для створення горизонтального плану культурного шару Подолу по осі південний схід — північний захід. Топографічно цей план простягається від сучасної Поштової площі до вул. Оленівської, тобто довжиною понад 2 км (рис. 7). Загальна товщина культурного шару значною мірою залежала від рівня горизонту, на якому почалося заселення.

На вказаному напрямку лінія проходила на однакових відмітках, але в деяких районах відмічено і значні перепади. Підйом лінії найдавнішого горизонту простежується на початку вул. Жданова. Тут в давнину було підвищення, яке залягало всього на 5 м від сучасної денної поверхні. У районі перетину котлована метрополітену з вул. Ігорівською товщина культурного шару дорівнює 8 м, а в місці перетину з вул. Борисоглібською становить 10,5 м. У центрі Червоної площі нижня відмітка сягає найбільшої глибини — 12,5 м. Така ж глибина шару простежується до ділянки між вулицями Хоревою та Верхнім Валом. Далі на північний захід товщина культурного шару поступово зменшується. У районі вул. Нижній Вал вона дорівнює 8,5 м, у районі вул. Ярославської — до 7, вул. Щекавицької — 4,4 м, Оленівської — 4 м.

Подільський культурний шар являє собою чергування прошарків піску і глини з гумусованими культурними, які фактично утворюють закриті комплекси. Як культурні, так і наносні прошарки залігають майже паралельно один до одного. Це, в свою чергу, привело до того, що навіть значно віддалені одна від одної ділянки Подолу демонструють велику схожість у ритмі і порядку чергування шарів.

¹⁴ Кушнір Й. І. О культурном слое Новгорода.— СА, 1975, № 3, с. 23; Янин В. Л., Колчин Б. А. Итоги и перспективы новгородской археологии.— В кн.: Археологическое изучение Новгорода. М., 1975, с. 17.

Ця особлива схожість робить культурний шар Подолу першокласним джерелом для вирішення питань хронології. Вже першими стаціонарними дослідженнями району 1972—1975 рр. та спостереженнями за прохідкою шурфів-колодязів вдалося намітити основи хронології подільського культурного шару¹⁵. В останні роки проведено велику роботу по створенню єдиного об'єктивного хронологічного критерію для всієї пам'ятки. Таким критерієм стало створення дендрохронологічної шкали подільських старожитностей (М. А. Сагайдак), за допомогою якої вік визначається з точністю до одного року.

Основи дендрохронології надзвичайно прості. Відомо, що в один рік дерево утворює одне річне кільце, яке охоплює весь стовбур. Ця анатомічна ознака легко помітна на поперечному розрізі дерева і за кількістю річних шарів можна легко визначити вік дерева.

На ширину річного приросту дерева впливає ряд факторів, які поділяються на внутрішні, пов'язані з біологічними особливостями дерева, і зовнішні — кліматичні явища, сонячна радіація, стихійні лиха і таке інше. Вплив всієї суми факторів проявляється утворенням річних шарів, що використовуються для побудови дендрохронологічної шкали, яка дозволяє визначити хронологію кожного річного шару.

Суть побудови дендрохронологічних шкал полягає в тому, що дерева, які росли в межах одного регіону або близьких кліматичних регіонів, однаково реагують на зміни факторів приросту і закономірність коливань товщини їх річних шарів буде схожа між собою. Це дає можливість проводити співставлення кривих річних приростів кількох дерев і знаходити річні кільця, які утворилися в один рік, або визначити, на скільки років раніше або пізніше було зрубане дерево порівняно з іншими. Якщо нам відомі абсолютна дата утворення одного річного шару і всі шари, що пов'язані з ним в одному стовбуру, то за закономірністю приросту можна одержати абсолютні дані.

На основі вивчення понад трьохсот зразків археологічного дерева з п'яти розкопів Подолу була створена спочатку «плаваюча» дендрохронологічна шкала, яка об'єднала в одну хронологічну систему дані розкопів Подолу. Прив'язка цієї шкали шляхом «перехресного співставлення» з абсолютно датованими шкалами Європейської частини СРСР, зокрема стародавнього Новгорода, дозволила одержати 30 абсолютнох дат спорудження розкопаних на Подолі археологічних об'єктів. Виявилося, що будівлі-зруби, за якими одержано зразки для датування, залігали в шарах кінця IX—30-х років XII ст. Найдавніша є дата спорудження зрубу № 21 (розкоп на Житньому базарі 1973 р.), яка показує 887 р. На Червоній площі найраніший горизонт будівництва датується 917 роком.

Після проведення дендрохронологічного датування дерев'яних будівель Подолу культурний шар вдалося розчленувати на окремі хронологічні відрізки. Найдавніша зона культурного шару датується кінцем 80-х років IX ст.— початком першого десятиліття XI ст. Наступна зона займає хронологічний відрізок з початку XI ст. по 1128—1129 рр. Далі йдуть давньоруські шари з середини XII по XIII ст., а за ними пізньо-середньовічні, датовані XIV—XVIII ст. Деякі інаносні прошарки, що входять в структуру культурного шару, вдалося пов'язати з літописними паводками, зокрема 945 та 1128 рр.¹⁶

Впровадження дендрохронологічного датування в археологічну практику стародавнього Києва відкриває широкі можливості для розвитку і вдосконалення джерельної бази київської археології. Членуван-

¹⁵ Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень.— В кн.: Стародавній Київ. К., 1975, с. 40—65.

¹⁶ Основні етапи, методика і результати дендрохронологічного вивчення археологічних об'єктів Подолу досліджено М. А. Сагайдаком.

ня культурного шару на окремі хронологічні періоди дозволяє в недалекому майбутньому приступити до створення хронології археологічних старожитностей. Дендрохронологічні дати дають можливість прослідкувати такі моменти, як час виникнення, масове поширення, час зникнення цих знахідок з точністю до десятиліття.

У 1976—1980 рр. на Червоній площі Подолу проведено детальне вивчення пам'ятки архітектури XII ст.— церкви Пирогоща (К. М. Гу-

Рис. 8. Церква Пирогоща XII ст. Загальний вигляд розкопок 1980 р.

пало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак, Л. Я. Степаненко), яка згадується в літописах і «Слові о полку Ігоревім». Храм повністю відкритий, у плані уявляє собою шестистовпну споруду з тричастинним внутрішнім членуванням (рис. 8). Глибина залягання фундаментів сягає 4 м, це унікальний випадок в історії давньоруської архітектури. Нагадаємо, що до цих розкопок найбільш потужними вважалися фундаменти Кирилівської церкви (1,8—1,9 м)¹⁷.

Вдалося встановити, що фундаменти храму складені частково із будівельних матеріалів (бутовий камінь, блоки плінфи), взятих із невідомої кам'яної споруди. На деяких блоках збереглися фрагменти фрескового розпису, затирка з графіті. Стіни церкви збереглися на висоту 2 м, їх кладка порядкова.

У центральній, південній і північній частинах храму відкрито велику кількість давньоруських та пізньосередньовічних поховань. Серед знахідок — фрагменти одягу, взуття, бронзові та срібні хрести, різноманітні прикраси. Зібрано велику кількість російських, литовських, польських, шведських монет XVI—XVIII ст. (рис. 9).

До XII ст. можуть бути віднесені залишки ще одного давньоруського храму, виявленого на горі Щекавиці (К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін). Тут вдалося розкрити фундаменти північно-західного кута будівлі. Можливо, виявлена споруда є перквою, про яку згадують писемні джерела і яку замалював А. Ван Вестерфельд у 1651 р.

Повністю вдалося дослідити залишки фундаментів невеликого храму XII ст. на території колишнього Гнилецького монастиря, виявлені

¹⁷ Гупало К. Н., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Исследования церкви Успения Пирогоща.—АО, 1977 г. М., 1978, с. 317.

в 1976 р. (П. П. Толочко, В. О. Харламов). Фундаменти будівлі стрічкові шириною 1,5 м¹⁸. В об'ємі церкви виявлено чотири квадратні стовпи (рис. 10).

Новий археологічний пункт — заміську садибу XII—XIII ст. — виявлено в результаті розкопок 1976 р. поблизу Кирилівської церкви XII ст. (вул. Фрунзе, 99; В. М. Зоценко). Ця місцевість ототожнюється з літописним селом Дорогожичі. Поселення давньоруського часу було знайдено в колишній долині р. Либідь (вул. Червоноармійська, 57).

Особливо результативними виявилися дослідження Ближніх печер колишнього Києво-Печерського монастиря (І. І. Мовчан). Виявлено два нових райони печер протяжністю 105 м. На одній із ділянок вдалося відкрити підземну церкву кінця XI — початку XII ст. У деяких місцях збереглося до 20 рядів стіни, складеної із пінфи. Склепіння храму були розписані мінеральними фарбами.

На стінах підземного лабіринту виявлено значну кількість граффіті. Особливо цінною є знахідка давньоруського, датованого 1150 р., напису. Досліджено понад 180 заглиблень (крипт і локул), які служили похованальним цілям. Під підлогою розкопано 17 поховань у соснових і дубових колодах, п'ять із них повністю муміфіковані¹⁹.

У 1978 р. відновлено дослідження давньоруського Вишгорода (П. П. Толочко, В. М. Зоценко). Роботи були зосереджені в північно-східній частині городища і, фактично, стали продовженням досліджень ремісничого кварталу, розпочатого в 1947 р. В. Й. Довженком²⁰. Тут знайдено кілька жителів

Рис. 9. Хрест-енколпіон XIII—XIV ст. Поділ. Розкопки 1978 р. церкви Пирогощі.

і виробничих споруд, датованих Х—ХII ст. У заповненні їх виявлено різноманітний археологічний матеріал, серед якого цінною знахідкою є срібний динарій Етельреда II. Останній відноситься до монет типу «довгий хрест», який чеканився з 997 по 1003 рр. Місцем чеканки даного екземпляра необхідно визнати Скандинавський пів, оскільки він займає проміжне становище, між монетами D і E, які випускалися датсько-шведськими монетними дворами²¹.

Ці роботи допомагають виділити ремісничу зону Вишгородського городища. Вона локалізується в його північно-східній частині, в безпосередній близькості від центру дитинця.

Розкопки вносять і ряд коректив до результатів попередніх розкопок. Зокрема, висновок, згідно з яким північно-східна частина городища

¹⁸ Толочко П. П., Харламов В. А. Разведки на территории санатория «Хутор Вольный» в Киеве.—АО, 1976 г. М., 1977, с. 382.

¹⁹ Мовчан И. И. Новые данные о Ближних пещерах Печерского монастыря.—В кн.: XVII конференция ИА АН УССР «Археологические исследования на Украине в 1979—1980 гг.» Днепропетровск, 1980 г.

²⁰ Довженок В. И. Розкопки древнього Вишгорода.—АП УРСР, 1959, т. 3, с. 15—24.

²¹ Потин В. М. Древняя Русь и Европейские государства. Л., 1963, с. 102.

була мало заселена, на сьогодні може бути переглянутий. Досліджена в 1979 р. садиба показує, що перед нами не лише виробничий квартал, а й досить заможний житлово-господарський комплекс.

У комплексному вивченні середньовічного Києва одну з головних ланок займає дослідження стародавніх написів, залишених на стінах архітектурних пам'яток та на різноманітних археологічних знахідках (С. О. Висоцький). У 1976—1980 рр. об'єктом епіграфічних досліджень поряд з центральним храмом Давньої Русі — Софійським собором — стали такі споруди, як Золоті ворота, Михайлівська церква Видубецького монастиря, залишки Успенського собору Києво-Печерського

Рис. 10. Загальний вигляд розкопок храму XII ст. Урочище Церковщина. 1980 р.

монастиря, церква Спаса на Берестові, Кирилівська церква. Виявлено також ряд цікавих написів на археологічних знахідках. Всього вдалося дослідити 117 графіті.

До найвизначніших відноситься новий запис, виявлений на стінах Софії Київської, де йдеться про вдову доробузького князя Володимира Андрійовича. Виявлена пам'ятка дає можливість встановити, що вдова була дочкою Святослава Ольговича, а відповідно сестрою героя «Слова о полку Ігоревім».

Унікальним на тлі епіграфічних пам'яток Давньої Русі є датований 1150 р. напис у Близких печерах Києво-Печерського монастиря. Він виконаний великими літерами, грамотно і красиво. Серед рідкісних, на думку С. О. Висоцького, графіті слід відмітити напис, залишений будівельниками Кирилівської церкви XII ст. на барабані купола.

Всі досліджені графіті написані кирилівським письмом, глаголічних написів, крім окремих літер в Софійському соборі, не знайдено. У залежності від часу вони виконувалися уставом, напівуставом або скорописом.

Виявлені і досліджені пам'ятки являють собою вагомий внесок у вивчення давньоруської писемності. Для істориків, лінгвістів, палеографів і епіграфістів вони дають цінний матеріал для вивчення давньо-

київської говірки, яка стала основою давньоруської літературної мови. Ще раз вдалося підтвердити високий рівень розвитку писемності в XI—XIII ст.

Накопичення цих цінних історичних джерел дає можливість приступити до створення корпусу давньоруських графіті архітектурних пам'яток стародавнього Києва, який стане органічною частиною загальноруського епіграфічного зведення. Виконання такої наукової програми робіт дозволить ефективно розглянути питання походження слов'янської писемності, формування і поширення її в період Київської Русі.

С. О. Висоцьким було проведено аналіз та атрибуцію фрескового живопису XI ст. в баштах Софійського собору. Ця робота, присвячена одному з найбільш дискусійних питань, дозволила по-новому зрозуміти зміст та причини появи на стінах будівлі живопису світського змісту.

Головні сюжети фресок, як з'ясувалося, зображені прийом в Цареграді імператором Константином Багрянородним київської княгині Ольги в 957 році²².

Для повного і всебічного вивчення пам'яток матеріальної культури стародавнього Києва широко використовуються методи точних і природничих наук. Проведено структурне дослідження колекції металевих виробів, хімічний аналіз кераміки, будівельних матеріалів.

Матеріали нових археологічних досліджень історичної території стародавнього Києва опубліковані в тематичному збірнику «Археологія Києва», 1979, монографіях П. П. Толочко «Древний Киев», 1976, «Кiev и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков», 1980, розділах тому «Київ» — багатотомного видання історії міст і сіл Української РСР (П. П. Толочко), науково-популярній праці С. О. Висоцького «Про що розповіли давні стіни», 1978.

На основі узагальнення археологічних та писемних даних видано колективну монографію «Новое в археологии Киева», у якій підведено підсумок вивчення стародавнього Києва за останні 15 років. Вийшли в світ монографії Я. Є. Боровського «Походження Києва. Історіографічний нарис», С. Р. Кілієвич «Детинець Києва IX — первой половины XIII вв.», розділи першого тому «Історії Києва» (П. П. Толочко, С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський, Г. Ю. Івакін), ряд науково-популярних праць, які присвячуються 1500-літньому ювілею міста.

У наступній п'ятирічці відділом археології Києва заплановано виконання теми «Археологічні дослідження Києва і його околиці». Включення в наукову проблематику цієї теми викликано необхідністю розгортання широких археологічних досліджень для одержання нових даних з історії Києва від його початкових етапів існування і до пізнього середньовіччя. У зв'язку з підготовкою до святкування 1500-річного ювілею міста роботи по вивченню пам'яток центральної частини старокиївської території будуть підпорядковані завданню створення історико-архітектурного і археологічного комплексу «Стародавній Київ». Археологічні дослідження будуть проводитися одночасно із реставраційними роботами.

Разом із нагромадженням археологічних джерел планується значно підвищити роль теоретичних розробок. Основними напрямками вивчення стародавнього і пізньосередньовічного Києва будуть питання, пов'язані з всебічним розкриттям життя міста, вивченням закономірностей його соціально-економічного, історико-культурного, містобудівного і демографічного розвитку. Разом з тим вивчення стародавнього Києва буде підпорядковане і вирішенню більш загальних питань, таких як походження східнослов'янських міст, виникнення і формування державно-

²² Висоцкий С. А. Культурно-исторические связи Руси и их отражение в монументальном искусстве древнего Киева (на материалах фресок Софийского собора). — Тезисы докладов советской делегации на IV Международном конгрессе славянской археологии. М., 1980, с. 62.

сті, становлення феодалізму, місце і роль Києва в світовій культурі, рівень соціально-політичного і культурного розвитку Давньоруської держави.

Огляд найголовніших проблем археологічного вивчення стародавнього Києва не вичерпує всю проблематику, яку можна успішно розробляти на археологічних матеріалах давнього міста. Одні із перерахованих проблем вже знайшли своє вирішення, до постановки і вирішення інших археологія Києва ще тільки підходить.

П. П. ТОЛОЧКО, М. А. САГАЙДАК

Изучение древнего Киева в 1976—1980 гг.

Резюме

Археология Киева в настоящее время представляет собой важное и самостоятельное исследовательское направление. За годы раскопок города (1976—1980) получен большой и разнообразный археологический материал, отражающий все многообразие материальной и духовной культуры столицы Древней Руси. Новые материалы не только значительно дополнили наши представления о древнем Киеве, но в ряде случаев и коренным образом изменили их.

Важное место в исследованиях отводилось изучению Верхнего города, в том числе и древнейшего городского ядра. Всесторонний анализ полученных здесь археологических материалов позволил убедительно датировать возникновение города концом V — началом VI вв. н. э.

Раскопками был значительно расширен круг источников для изучения вопросов монументальной каменной и массовой деревянной архитектуры. Открытие таких памятников, как Георгиевская церковь XI в., церковь Пирогова 1131—1135 гг., храма XI в. Гнилецкого монастыря, постройки этого времени на горе Щекавице, ротонды — конца XII — начала XIII вв., городской усадьбы, застроенной срубными и каркасно-столбовыми жилищами на территории Львовской площади, позволяет успешно воссоздать архитектурный облик города, а также решать вопросы его архитектуры.

Новым в проблематике археологии Киева последних лет является изучение фресковой живописи Софийского собора XI в.

Значительное внимание в последние годы было удалено обобщению данных по изучению культурного слоя древнего Киева. Разработка этой проблемы вместе с дендрохронологическим изучением древесины срубов, раскопанных на Подоле, дала возможность создать прочную хронологическую базу исследований в этом районе и наметить перспективы его дальнейшего исследования.

Обнаружение и исследование новых эпиграфических памятников на стенах архитектурных построек и на массовом археологическом материале позволяет эффективно рассматривать важнейшие вопросы славянской и восточнославянской письменности, в частности ее происхождения и формирования в период Киевской Руси.

СТАТУТ МІЖНАРОДНОГО СОЮЗУ АРХЕОЛОГІВ-СЛАВІСТІВ

I. Загальні вказівки

§ 1. МСАС був заснований у Варшаві 15 вересня 1965 р.

§ 2. МСАС — міжнародна наукова організація, метою якої є сприяння розвитку знань із слов'янської археології (етногенез та історія слов'ян до XIV ст. н. е., а також зв'язки слов'ян з іншими народами). МСАС працює і в галузях по встановленню зв'язків між слов'янськими і неслов'янськими країнами, в основному по археології середньовіччя, через організацію міжнародних симпозіумів і конгресів, присвячених слов'янській археології (слов'янські старожитності за археологічним матеріалом), через організацію наукових публікацій міжнародного характеру (з слов'янської археології взагалі і середньовічної слов'янської археології, через організацію великих міжнародних розкопок і, нарешті, через співробітництво вчених всіх країн, що повинно сприяти розвитку слов'янської археології), вивченю старожитностей в археологічному плані і археології середньовіччя. Союз продовжує традиції симпозіуму слов'янської археології, який відбувся в Кракові 1957 р.

§ 3. Відповідно § 2, МСАС, будучи організацією регіонального характеру, ставить за мету встановлення тісного співробітництва з Міжнародним союзом доісторичних і ранньоісторичних дисциплін (МСДРД). МСАС є активним членом Союзу, але це членство не впливає на автономію МСАС в цій організації. Президент МСАС представляє його на асамблеях і зборах МСДРД.

§ 4. Керівні органи МСАС:

- а) Генеральна Асамблея (ГА);
- б) Постійна Рада (ПР);
- в) Виконавчий Комітет (ВК);
- г) Бюро;

д) Президент і Генеральний секретар Постійної Ради і Виконавчого Комітету;

е) Національний Комітет, який за дорученням ПР повинен організовувати майбутні міжнародні конгреси з слов'янської археології.

§ 5. Громадський і архівний центр МСАС зосереджені в резиденції генерального секретаря ПР і ВК.

§ 6. Офіційними мовами МСАС є всі слов'янські мови, а також німецька, англійська і французька.

II. Генеральна Асамблея (ГА)

§ 7. Генеральна Асамблея включає всіх осіб, які протягом певного часу регулярно беруть участь (зареєстровані) у Міжнародних конгресах з слов'янської археології. ГА збирається через кожні п'ять років під час проведення Міжнародного конгресу з слов'янської археології, організованого МСАС. Президент МСАС керує ГА.

§ 8. Генеральний секретар ПР, входячи до ГА, повідомляє її про важливі рішення ПР: місце майбутніх симпозіумів і конгресів, вибори нового президента та ін. ГА затверджує ці рішення більшістю голосів.

III. Постійна Рада (ПР)

§ 9. ПР — вищий керівний орган МСАС. До неї входить по чотири члени від країн-засновниць (Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Польщі, Румунії, Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Угорщини, Чехословаччини і Югославії) та по два члени від інших країн.

Перші члени-засновники були вибрані на Краківському симпозіумі в 1957 р.

Нові члени вибрані ПР і кооптовані більшістю голосів. Члени обов'язково обираються із професійних вчених, які діють і працюють в галузі слов'янської археології. Вони можуть бути представлені в ПР чи через свої відповідні урядові установи, чи через свої організації, чи через свою Академію наук, чи через свій університет, чи через інших членів ПР за умови готовності брати активну участь в роботі ПР і МСАС. Вони автоматично вибираються з ПР, якщо перестають виконувати вищезгадані умови, обов'язкові для членів ПР.

§ 10. Члени ПР, ВК і Бюро повинні бути присутні на їх засіданнях, брати участь у роботі Союзу і продовжувати свою діяльність в своїх країнах. Якщо ж хтось з членів не буде брати участі у роботі Союзу, то він повинен вибити з членства ПР, ВК чи Бюро і бути замінений іншим вченим з тієї самої країни.

§ 11. ПР збирається раз в два роки до і після кожного Міжнародного конгресу з слов'янської археології, організованого МСАС.

§ 12. Заявка кандидатів в ПР відбувається не менше ніж за три місяці до засідання ПР та Бюро. Генеральний секретар повинен інформувати членів ПР про пропозиції за три місяці до засідання ПР.

§ 13. ПР повинна слідкувати за додержанням статуту і домовлятися про місце майбутніх сесій міжнародних конгресів слов'янської археології. ПР схвалює діяльність ВК і керує генеральним секретарем ПР і ВК. Вона розглядає, схвалює чи відхиляє побажання присутніх через численні секції Конгресу.

§ 14. На кожному конгресі ПР вибирає президента наступного конгресу. Цей президент автоматично стає президентом МСАС, ПР і ВК до кінця наступного конгресу. Президент обирається таємним голосуванням за більшістю голосів.

ПР проводить вибори членів ПР та ВК і генерального секретаря таємним голосуванням за більшістю голосів. Вона розглядає зміни до статуту.

IV. Почесний Комітет (ПК)

§ 15. Члени ПР, які перестали задовольняти умови, передбачені § 9, мають право бути обраними членами Почесного Комітету. ПР може на однакових умовах вибирати до ЦК всіх інших осіб, які внесли значний вклад у розвиток слов'янської археології в світовому масштабі.

§ 16. ПК сприяє через свої поради і дії роботі МСАС. З цією метою члени ПК запрошуються на збори ПР, де вони мають дорадчий голос.

V. Виконавчий Комітет (ВК)

§ 17. ВК збирається під час кожного симпозіуму чи конгресу, організованого МСАС, а також з нагоди усіх засідань ПР.

§ 18. Крім вказаних у § 17 причин, ВК може також збиратися і в якомусь надзвичайному випадку, на запрошення президента або на прохання не менше п'яти членів МСАС країн-засновниць (Болгарія, НДР, Польща, Румунія, СРСР, Угорщина, Чехословаччина і Югославія), адресоване президенту.

§ 19. Обговорення вважається законним при наявності не менше дев'яти членів (причому представників від п'яти країн-засновниць).

§ 20. ВК повинен забезпечувати діяльність МСАС в рамках Статуту. ВК несе відповідальність перед ПР.

§ 21. До ВК входять президент, віце-президент, генеральний секретар і по одному члену від країн, що входять до МСАС. Попередні президенти МСАС, генеральний секретар національного комітету, який організовував останній Міжнародний конгрес з слов'янської археології і генеральний секретар, який буде організовувати наступні конгреси, якщо вони не є членами ВК, запрошуються на збори ВК з правом дорадчого голосу.

§ 22. Нові члени до ВК обираються наприкінці роботи кожного конгресу. Представництво відбувається за такими же правилами, як і представництво до ПР.

§ 23. Наприкінці кожного конгресу президент наступної сесії автоматично стає керівником ВК.

VI. Бюро

§ 24. ПР уповноважує Бюро керувати професійною і організаторською діяльністю Союзу.

§ 25. До Бюро входять президент, генеральний секретар і дев'ять членів, вибраних ПР на п'ять років.

§ 26. Бюро збирається два рази на рік. Вона обговорює остаточні пропозиції щодо змін і доповнення Статуту, виборів членів до ПР і ВК, підготовляє засідання ВК і ПР. Бюро розглядає план роботи спеціальних комісій Союзу. Бюро підтримує тісні контакти з Національними комітетами і, особливо, з Міжнародним Союзом істориків і протоісториків.

Генеральний секретар несе відповідальність за роботу Бюро.

VII. Президент

§ 27. Новообраний президент МСАС приступає до роботи зразу ж після закриття Конгресу. Одночасно автоматично він же стає президентом ВК, ПР і ГА.

§ 28. Президент відповідальний за керівництво і виконання завдань МСАС, визнаних нині діючим Статутом. Він працює спільно з генеральним секретарем.

§ 29. Президент представляє МСАС в усіх питаннях, що стосуються співробітництва з МСДРД, а також з іншими організаціями і міжнародними конгресами, які займаються питаннями ранньої історії слов'ян. Президента може заступати віце-президент або ж генеральний секретар.

§ 30. Президент відповідальний за організацію Міжнародного конгресу з слов'янської археології в своїй країні. Він звітується на засіданнях ВК, де і обговорюється його звіт. Президент керує Національним комітетом своєї країни по реалізації завдань зазначених в § 41.

VIII. Генеральний секретар ВК і ПР

§ 31. Генеральний секретар ВК є одночасно генеральним секретарем ПР. Він обирається із членів ПР. Його повноваження тривають сім років і можуть поновлюватись.

§ 32. Під час виконання обов'язків генерального секретаря він перестає представляти свою власну країну в ВК і ПР.

§ 33. Генеральний секретар разом з президентом виконують поточну роботу. Генеральний секретар веде від імені президента протоколи засідань ПР і ВК та розсилає запрошення на засідання ПР і ВК. На кожному засіданні ПР і ВК він звітується за період, який минув від попереднього звіту.

§ 34. Перед закінченням повноважень генерального секретаря, якщо він не поконваний на новий строк, президент скликає ВК, щоб приняти необхідні рішення по обранню його нового наступника. На найближчих зборах ПР вибирає генерального секретаря на новий строк, а попередній секретар знову стає членом ВК.

IX. Створення комісій і їх діяльність

§ 35. ПР може створювати комісії для дослідження спеціальних проблем і розвитку міждисциплінарного співробітництва у галузі стародавньої історії слов'ян.

§ 36. ПР схвалює вибрання керівників комісій, запропонованих ВК. Керівники представляють членів своїх комісій в ПР, яка дає згоду на їх обрання.

§ 37. Керівники комісій стають членами ПР і мають дорадчий голос (без права участі в голосуванні). Вони відповідальні за роботу своїх комісій перед ПР.

X. Організація симпозіумів і конгресів

§ 38. Дату, місце, тему і президента наступного симпозіума схвалює ВК.

ВК призначає із своїх членів президента Організаційного Комітету майбутнього симпозіуму, який пропонує тему сесії.

§ 39. Міжнародний конгрес з слов'янської археології збирається через кожних п'ять років.

§ 40. Дата і місце майбутнього конгресу встановлюється ПР. ПР призначає із своїх членів президента майбутнього конгресу.

§ 41. У призначенні країні національні члени ПР створюють Національний і Організаційний комітети, які залучають для допомоги в роботі вченіх. Національний комітет призначає дату конгресу, кількість засідань і суму внеску. Він бере на себе всі матеріальні витрати, публікує і розсилає програму перед початком конгресу.

Національний організаційний комітет Міжнародного конгресу слов'янської археології забезпечує публікацію матеріалів Конгресу.

§ 42. Для реалізації завдань по співробітництву з іншими міжнародними форумами, які працюють в галузі давньої історії слов'ян, МСАС встановлює зв'язки з їх керівними органами, які дають інформацію про свою роботу і пропозиції щодо її координації.

XI. Зміни до Статуту

§ 43. Пропоновані зміни до Статуту повинні бути подані письмово і адресовані президенту МСАС, який передає ці пропозиції до ПР і ВК. ПР в період між конгресами обговорює пропозиції, подані ВК і більшістю голосів країн-засновниць МСАС (див. § 18), необхідних для їх затвердження, приймає відповідне рішення.

§ 44. Теперішній Статут був схвалений у Варшаві 15 вересня 1965 р., доповнений в Нітра-граді в січні 1967 р., Софії в квітні 1970 р. і ратифікований у Берліні в серпні 1970 р., Братиславі в серпні 1975 р., Софії у вересні 1980 р.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АГСП — Античные города Северного Причерноморья
АИУ — Археологические исследования на Украине
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АО — Археологические открытия
БКЧП — Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
ВДИ — Вестник древней истории
ИААСП — Исследования по античной археологии Северного Причерноморья.
Киев, 1980
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСОАМ — Краткие сообщения Одесского археологического музея
ЛОИА — Ленинградское отделение Института археологии
МАСП — Материалы по истории Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НАА — Народы Азии и Африки
НА ІА АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НОСА — Новейшие открытия советских археологов
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
ПАИКФ — Тезисы докладов всесоюзной научной конференции «Проблемы античной истории и классическая философия»
ПАИК — Проблемы античной истории и культуры
ПГКСВП — Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Тбилиси, 1978
ПДКСП — Памятники древних культур Северного Причерноморья К., 1980
УІЖ — Український історичний журнал
ТГЭ — Труды Государственного Эрмитажа
ХКААМ — Художественная культура и археология античного мира. М., 1976
Хсб — Херсонесский сборник

ЗМІСТ

Статті

Артеменко І. І. Підсумки і перспективи розвитку археологічної науки на Україні	3
Гладилін В. М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи	15
Телегін Д. Я. Підсумки та завдання вивчення доби мезоліту і неоліту на Україні	34
[Тереножкін О. І., Безсонова С. С., Мурзін В. Ю. Археологія раннього залізного віку на території України в роки Х п'ятирічки	48
Бібіков С. М., Крижицький С. Д. Дослідження античних пам'яток на Україні	55
Крижицький С. Д. Вивчення античної культури Північно-Західного Причорномор'я	71
Баран В. Д. Підсумки досліджень у галузі слов'яно-руської археології (1976—1980 pp.)	83
Толочко П. П., Сагайдак М. А. Вивчення стародавнього Києва в 1976—1980 pp.	97
Хроніка	
Статут Міжнародного союзу археологів-славістів	112
Список скорочень	115

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Артеменко И. И. Итоги и перспективы развития археологической науки на Украине	3
Гладилин В. Н. Исследования палеолита на Украине и их перспективы	15
Телегин Д. Я. Итоги и задачи изучения эпохи мезолита и неолита на Украине	34
Тереноцкий А. И., Бессонова С. С., Мурзин В. Ю. Археология раннего железного века на территории Украины в годы X пятилетки	48
Бибиков С. Н., Крыжицкий С. Д. Исследование античных памятников на Украине	55
Крыжицкий С. Д. Изучение античной культуры Северо-Западного Причерноморья	71
Баран В. Д. Итоги исследований в области славяно-русской археологии (1976—1980 гг.)	83
Толочко П. П., Сагайдак М. А. Изучение древнего Киева в 1976—1980 гг.	97
Хроника	
Устав Международного союза археологов-славистов	112
Список сокращений	115

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

40

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор И. Т. Лагутин. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректор Н. А. Луцька,

Інформ. бланк № 4381.

Здано до набору 15.12.81. Підп. до друку 04.06.82. БФ 00677.
Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гаря. Вис. друк. Ум.-друк. арк.
10,5. Ум. фарбо-відб. 10,85. Обл.-вид. арк. 10,74. Тираж 1000 пр.
Зам. № 1—3053. Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-801, МСП, Решіна, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 252057, Київ, Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні, 290000, Львів, Стефаника, 11, Зам. 3761.

**В ИЗДАТЕЛЬСТВЕ «НАУКОВА ДУМКА»
В 1983 г. ВЫЙДУТ В СВЕТ КНИГИ:**

**История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.) /
В. И. Бидзилия, Г. А. Вознесенская, Д. П. Недопако
и др. 15 л. 2 р. 50 к.**

В монографии рассматриваются проблемы становления и развития древнего металлургического производства на территории УССР. Составлена карта археологических памятников, дана типология сыродутных горнов рубежа нашей эры. Предпринята попытка реконструкции социальной организации металлургического производства. Для археологов, историков.

**Пономарев А. П. Межнациональные браки
в УССР. 10 л. 1 р. 20 к.**

В книге на основе материалов переписей населения и архивных данных исследуются вопросы зарождения и развития межнациональных браков. Анализируются вопросы этнического сближения в семейно-бытовой сфере, функционирования межнациональных браков в дооктябрьский период и в советское время. Показывается роль межнациональных браков в процессе интернационализации семейного быта населения УССР.

Для историков, этнографов, социологов; всех, кто интересуется вопросами семьи и брака.

Етнографія Києва і Київщини: (Традиції й сучасність). 20 арк. 3 крб. 70 к.

В монографії розкриваються роль і значення Києва й Київщини в становленні народної культури східних слов'ян. Висвітлюється традиційно-побутова культура Київської Русі, її традиції на слов'янських

землях у наступні історичні епохи. Значну увагу приділено показу культури й побуту трудящих Києва періоду розвинутого соціалізму.

Видання ілюстроване.

Для етнографів, істориків, краєзнавців, соціологів, художників; усіх, хто цікавиться питаннями розвитку української культури.

Предварительные заказы на эти книги принимают все магазины книготоргов, магазины «Книга — почтой» и «Академкнига».

Просим пользоваться услугами магазинов — опорных пунктов издательства: Дома книги — магазина № 200 (340048, Донецк-48, ул. Артема, 147а), магазина «Книжный мир» (310003, Харьков-3, пл. Советской Украины, 2/2) и магазина издательства «Наукова думка» (252001, Киев-1, ул. Кирова, 4), который высылает книги иногородним заказчикам наложенным платежом.

«НАУКОВА ДУМКА»